

2020/3

XXIX. évfolyam

POLITIKATUDOMÁNYI SZEMLE

Az MTA Politikatudományi Bizottsága
és a Társadalomtudományi Kutatóközpont
referált folyóirata

© Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020
© A kötetben publikáló szerzők, 2020

Kiadja a TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
A kiadásért felel a Társadalomtudományi Kutatóközpont főigazgatója

Társadalomtudományi Kutatóközpont
1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.

ISSN 1216-1438 (Nyomtatott)
ISSN 2064-6550 (Online)

Megjelenik a Compositio Libri Kft. gondozásában
Tördelő- és olvasószerkesztő: Kardos Gábor

Nyomdai munkák: Séd Nyomda Kft.
Felelős vezető: Katona Szilvia

A szerkesztőség címe: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
Postacím: 1453 Budapest, Pf. 25.
Telefon: 224-6724
Honlap: www.poltudszemle.hu
E-mail: posze@tk.mta.hu
Szerkesztőségi titkár: D. Nagy Judit
Szerkesztőségi fogadóóra: kedden 9–13 óra között

A folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával jelenik meg

TARTALOM

IDENTITÁSOK ÉS IDENTITÁSPOLITIKÁK

- *Kovács Beáta*: Félek tehát vagyok. Félelem mint politikai identitás 7
- *Kollai István*: Nemzeti identitás: felülről épített vagy alulról épülő?
A nacionalizmusok kialakulásának társadalmi
kölcsonhatásokra alapuló modellezése 31
- *Grünhut Zoltán*: A kozmopolita európaiság értékalapozottsága 51

MÉDIANÉZŐ

- *Sükösd Miklós–Bene Márton*: „A többiek is próbáltak
híradót csinálni, de nem tudtak”: Filmhíradók a koalíciós korszak
médiamezőjében Magyarországon, 1945–1948 75

KITEKINTŐ

- *Hajós Péter*: Mi van a számokon túl? Magyar blue-chip vállalatok
negyedéves riportjainak kvalitatív szöveg alapú elemzése 107

VÁLASZCIKK – VITA

- *Harcza István*: Kérdések és kételyek a normatív
társadalmi modell(ek) kapcsán. Középrétegek többféle
megközelítésben (Vitairat) 131

HÁRMAN EGY KÖNYVRŐL

- *Balázs Zoltán*: Az értelmezés szabadsága 155
- *Csepeli György*: Különös politikatudomány 160
- *Gyáni Gábor*: A politika mint értelmezett cselekvés 166

KÖNYVFIGYELŐ 172

ABSTRACTS 176

Szerkesztők:

Szabó Andrea, (2014–, főszerkesztő 2019–)

Arató Krisztina (2019–)

Szűcs Zoltán Gábor (2014–)

Szerkesztőbizottság:

Szabó Márton (elnök)

Ágh Attila

Balogh István

Balogh László Levente

Bayer József

Boda Zsolt

Bozóki András

Csizmadia Ervin

Enyedi Zsolt

Ilonszki Gabriella

Körösényi András

Kurtán Sándor

Lánczi András

Pálné Kovács Ilona

Szabó Máté

Tóka Gábor

A folyóirat szerkesztői voltak:

Alapító szerkesztők:

Bozóki András (1992–1999)

Szabó Márton (1992–1994)

Szabó Máté (1992–1999)

Balázs Zoltán (2011–2012)

Boda Zsolt (2008–2018)

Csizmadia Ervin (2000–2013)

Fricz Tamás (1994–2013)

Kurtán Sándor (2000–2010)

Lánczi András (2000–2002)

IDENTITÁSOK ÉS IDENTITÁSPOLITIKÁK

Kovács Beáta

Félek tehát vagyok. Félelem mint politikai identitás

Kollai István

Nemzeti identitás: felülről épített vagy alulról épülő? A nacionalizmusok kialakulásának társadalmi kölcsönhatásokra alapuló modellezése.

Grünhut Zoltán

A kozmopolita európaiság értékalapozottsága

FÉLEK, TEHÁT VAGYOK

Félelem mint politikai identitás

Kovács Beáta

(ELTE ÁJK Politikatudományi Doktori Iskola)

*A tanulmány beérkezett: 2019. június 6., opponálás: 2019. június 6. – június 27.,
véglegesítve: 2020. január 31.*

ÖSSZEFOGLALÓ

Az alábbi elméleti tanulmány arra tesz kísérletet, hogy megvizsgálja a félelem és a politikai identitás kapcsolatát. Az érzelmi dimenzió bizonyítottan fontos szerepet játszik az identitások kijelölésében, fenntartásában és alakításában. Írásomban amellett szeretnék érvelni, hogy a félelem egy olyan univerzális tapasztalat, amely valamilyen módon mindnyájunk identitásának részét képezi, így az politikai szempontból is relevánssá válhat.

A tanulmány két fő részből tevődik össze. Az első fejezet főként a félelemre vonatkozó társadalomtudományi műveket dolgozza fel, s kitér annak komplex természetére: megkülönbözteti a félelem érzésének egyéni, valamint társadalmi szintjét, emellett elkülöníti a vizsgált jelenség univerzális és konstruált jellegére vonatkozó elméleteket. A második rész a politikai identitást mint csoportidentitást elemzi, emellett a félelem és az identitás közötti kapcsolat felvázolására törekszik.

A tanulmány legfontosabb hozadéka, hogy a politológián belül egy Magyarországon viszonylag még kevésbé kutatott témához szeretne hozzájárulni, a praktikum szempontjából pedig a jövőbeli empirikus (politikai szociológiai) vizsgálatokhoz szándékozik inspirációt nyújtani.

Kulcsszavak: félelem ■ politikai identitás ■ interdiszciplinaritás ■ politikaelmélet ■ társadalomelmélet ■ érzelmek

„Minden élet, minden létezés igazi kötőszöve a rettegetés.”

(Friedrich Wilhelm Joseph Schelling)

BEVEZETÉS: FÉLELEM MINT LÉTÁLLAPOT

Alan Watts amerikai filozófus szerint az emberi élet egyetlen állandó tulajdonsága annak folyamatos változása és mulandósága, így amikor a változással szemben az állandóság elérésére törekszünk, valójában magától az élettől küldönítjük el magunkat. Egy olyan társadalom, amely csak és kizárólag a bizton-

ságvágyra épít, igazából olyan, mintha valaki folyamatosan megpróbálná viszsztatartani a lélegzetét. Bizonytalanságra vagyunk programozva, mi, emberek vagyunk a megtestesült bizonytalanság (Watts, 1999).

Ha a bizonytalanság ilyen nagymértékben határozza meg létünket, akkor ebből az is következik, hogy életünk során folyamatosan szorongunk, állandóan félünk valamitől. Míg azonban az állatok és a félelem kapcsolata egyértelmű – hiszen el akarnak menekülni a veszély elől vagy pedig erőszakkal válaszolnak a félelemre –, addig az emberek esetében ez sokkalta bonyolultabb. Nagyon sokféle félelem létezik, kezdve a születést kísérő és a halállal kapcsolatos szorongásoktól egészen a tárgyuk szerint osztályozott félelmekig, így például retteghetünk a pókoktól, a sötétségtől, a magasságtól, a fulladástól vagy az idegenektől is, és a sor a végtelenségig folytatható lenne. Emellett beszélhetünk szimbolikus félelmekről, például a társadalmi státusz vagy a presztízs elvesztéséből fakadó szorongásokról (Hankiss, 2006). Végül a közvetlen félelmek mellett rendkívül erősen jelen vannak a közvetett vagy származtatott félelmek is, amelyeket leginkább a jövő kiszámíthatatlansága és bizonytalansága generál életünkben (Bauman, 2006).

Amikor a félelmek önjáróvá és önmagukat beteljesítővé válnak, akkor a társadalmi és politikai identitás részei lesznek, és meghatározzák az úgynevezett érzelmi klíma egészét (De Rivera, 1992). Az érzelmi klíma fogalma egy teljes csoport vagy akár egy egész nemzet hangulatát festi le, és egy sor érzelmet foglal magában, így például azt is, hogy az emberek hogyan éreznek egymás iránt. A koncepcióhoz tartozhat tehát mindazon érzelmi összetevő, amely formálja és képes fenntartani a csoportidentitást és a csoportos viselkedés szabályait. A késő modernitásban ugyanis a társulások létrejötte a félelem logikáján alapszik: az emberek nem azért szerveződnek közösségekbe, mert azoktól jövőbeli terveik/reményeik megvalósulását várják, hanem sokkal inkább azért, mert így igyekeznek megóvni magukat valamilyen félelmetesnek tartott jövőbeli eseménytől/forgatókönyvtől (Sík, 2019).

Az általam felvázolt elméleti tanulmány célja, hogy megvizsgálja a félelem és a politikai identitás kapcsolatát. Az érzelmi dimenzió bizonyítottan fontos szerepet játszik az identitások kijelölésében, fenntartásában és alakításában. Írásomban amellet szeretnék érvelni, hogy a félelem egy olyan univerzális tapasztalat, amely valamilyen módon mindnyájunk identitásának részét képezi, így az politikai szempontból is relevánssá válhat.

Az alábbi tanulmány tehát igyekszik a félelem igencsak kiterjedt irodalmát a politikai identitás vizsgálata mentén rendszerezni, mindemellett egy olyan elméleti áttekintés szerepét kívánja betölteni, amely későbbi empirikus kutatások alapjául szolgálhat. Az írás egyébiránt – ha csak szerény mértékben is – de hozzá kíván járulni a politikatudomány érzelmi dimenziójának hazai megismeréséhez. A tanulmány legfontosabb (elméleti) hozadéka elsősorban abban mutatkozik meg, hogy a politológián belül egy Magyarországon vi-

szonylag még kevésbé kutatott témához szeretne hozzászólni, a praktikum szempontjából pedig a jövőbeli empirikus (politikai szociológiai) vizsgálatokhoz szándékozik inspirációt nyújtani.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a kutatás legfőbb potenciálja éppen annak legnagyobb nehézségében, azaz interdiszciplináris jellegében rejlik. A téma a politikatudomány mellett önkéntelenül is magába vonja a társadalomtudomány egyéb részterületeit, így sok mindent kölcsönöz a szociológiai, szociálpszichológiai, kulturális antropológiai vagy pszichológiai vizsgálatokból, így az igen szerteágazó és széttartó szakirodalmi megállapítások között időnként nehéz konszenzusra jutni.

Emellett szeretném azt is kiemelni, hogy a tanulmány valójában a szakirodalom ezen pontján fellelhető hiány betöltésére is szolgál. Az érzelmek szociológiájának kézikönyve (Stets–Trettevik, 2014) az identitások kapcsán például a jövőbeli vizsgálatok fő irányaként jelöli ki, hogy ne csak az adott időpillanatokban átélt érzelmekkel foglalkozzanak a szakemberek, hanem hosszabb távú érzelmi állapotokkal is, valamint hogy negatív érzelmeket, ezen belül pedig bizonyos specifikus érzéseket is górcső alá vegyenek a kutatók.

Az írás két fő részből tevődik össze. Az első fejezet főként a félelemre vonatkozó társadalomtudományi műveket dolgozza fel, s kitér annak komplex természetére: megkülönbözteti a félelem érzésének egyéni, valamint társadalmi szintjét, emellett elkülöníti a vizsgált jelenség univerzális és konstruált jellegére vonatkozó elméleteket. A második rész a politikai identitást mint csoportidentitást elemzi, emellett a félelem és az identitás közötti kapcsolat felvázolására törekszik. Az írás a jövőbeli kutatási irányok kijelölésével zárul.

A FÉLELEM KOMPLEX TERMÉSZETE

Kiindulópont

A félelmet legegyszerűbben egy olyan érzésként definiálhatjuk, amelyet valamely kellemetlen, jövőbeli esemény idéz elő (Ortony–Clore–Collins, 1988: 112., Barbalet, 2001). Félelmeink többsége nem egyszerűen valamilyen fizikai fenyegetésben manifesztálódik, és legtöbbször nem is bizonyos eseményektől félünk, hanem sokkal inkább azok jövőbeli lehetőségétől. Barbalet (2001) nagyon érzéketlenül szemlélteti az előbbieket azzal, amikor azt mondja, hogy igazából sosem a sötétségtől, a víztől vagy magától a változástól tartunk, hanem sokkal inkább attól, hogy esetleg valami rossz dolog történhet velünk a sötétben, a vízben vagy a jövőben. A félelemmel kapcsolatban így nagyon fontossá válik az időbeliség kérdése, mert sok esetben azt leginkább a jövőre orientáltság jellemzi. A változás mindig egyfajta aggodalommal párosul, hiszen az események negatív kimenetele, annak a lehetősége, hogy fizikai vagy lelki értelemben sérülést szenvedünk, reális elképzelésként lebeghet a szemünk előtt.

Nem meglepő, hogy a negatív érzelmek univerzalizását könnyebb kimutatni, mivel általában azok erősebb élményt jelentenek, mint pozitív társaik. Erre magyarázatul szolgálhat az úgynevezett negatív torzítás jelensége: a negatív események, illetve állapotok hatásosabbak, ezekre a történésekre ugyanis nagyobb figyelmet fordítunk, mert jóllétünket, épségünket veszélyeztetik. Emellett a negatív/pozitív pólus biológiai jelentősége is aszimmetrikus: a legnegatívabb esemény a halál, a pozitív oldalon azonban nincs ehhez fogható esemény (Rozin–Rozyman, 2001). Tudományosan bizonyított, hogy a „történhet velem valami rossz” kifejezés és az ehhez kapcsolódó negatív érzelmek szimbolikus rendszere (félelem, harag, szégyen) kultúrától függetlenül megjelenik az emberi gondolkodásban, egyféle érzelmi univerzalizmusnak is tekinthető (Wierzbicka, 1999: 275.). Ekman kísérlete óta az is elfogadott, hogy a félelem alapérzelemnek számít az öröm, a düh, a bánat, az undor és a meglepettség mellett (Ekman, 1973; Ekman–Friesen, 1971). A félelmet illetően, a Ten Houten által összegyűjtött 14, alapérzelmekeket kutató szerző közül csupán egy volt olyan (Descartes), aki azt nem sorolta az univerzális érzelmek csoportjába (2007: 14.).

Az alábbi tanulmány kiindulópontja, hogy a félelmet érzelemcsaládként értelmezi. A fentebbi alapérzelem téziséét kiegészítve, az alapérzelmek nem csupán egyetlen különálló emóciót reprezentálhatnak, hanem egymással szorosán összefüggő érzelmekre utalnak (Ekman, 1994). Schaver és Schwartz (1987) kognitív nézőpontból vizsgálták az érzelemcsaládok jellemzőit. Eredményeik alapján arra jutottak, a szocializációs tapasztalatok során tanuljuk meg, hogy az egyes alapérzelmeknek különböző típusai léteznek. A félelem változatai így a következők: riadalom, ijedtség, rémület, iszonyat, pánik, hisztéria, sérelem, szorongás, idegesség, feszültség, nyugtalanság, aggodás, rettegés. Az elkövetkezőkben az írás nem törekszik arra, hogy félelem egy szigorúan meghatározott pszichológiai/szociálpszichológiai definícióját alkalmazza, a kutatás szempontjából a félelem így leginkább egyfajta gyűjtőfogalomként szolgál, a tanulmány pedig a félelem mint társadalmi jelenség minél szélesebb körű bemutatására törekszik.

Félelem mikro- és makro-perspektívából

Bár a társadalomtudományok korábban viszonylag kis hangsúlyt fektettek a félelem érzésére, az mégiscsak meghatározó szereppel bír a civilizáció és a kultúra kialakulásának szempontjából (Hankiss, 2006: 89.), a kultúra ugyanis védelmet jelent a legalapvetőbb emberi félelemmel, a halálfélelemmel szemben. A halálfélelem nemcsak akkor jelenik meg, amikor közvetlen veszély fenyeget minket, hanem folyamatosan bennünk motoszkál, azonban mentális egészségünk megőrzése érdekében el kell azt fojtanunk magunkban. Ennek tükrében pedig az emberi élet olyan alapvető összetevői, mint az agresszió, a sze-

xualitás és a hatalomvágy elsősorban a halhatatlanság utáni vágy kulturális kivetüléseiként értelmeződnek (Becker, 1973). Az egyén a kultúra segítségével egy olyan világképet internalizál, amely világunkat stabilnak és állandónak mutatja, így az egyféle halhatatlanságot biztosít számára. Ezért is tömörülnek az emberek közösségekbe, s várják fel magukat vallási, ideológiai, nemzeti, illetve politikai identitással (Pyszczyński et al., 2002), hiszen a pozitív önkép megteremtése egyféle túlélési mechanizmust jelent a számukra.

Érzelmünket olyan építőelemeknek vagy „alapköveknek” (microfoundations) is képzelhetjük, amelyekben bonyolultabb társadalmi folyamatok és eredmények nyugszanak (Jaspers, 2006). A félelem tehát nem egyszerűen egyéni érzelem vagy olyan személyes ügy, amely visszaszorul a magánélet szférájába, hanem csoportszinten is láthatóvá válik, ebből kifolyólag pedig jelentős társadalmi- és politikai szereppel is bírhat. Ahogyan Norbert Elias írja: „Bizonyos, hogy a félelem és az élvezet érzésének lehetősége az emberi természet változhatatlan adománya. Ám az egyénben izzó és fellángoló félelmeket [...] végső soron mindig a történelem és az egyén másokkal való kapcsolatainak tényleges szerkezete, a társadalom szerkezete határozza meg” (Elias, 2004 [1937]: 550.).

Bár a korábbi kutatások még elsősorban egyéni érzelmeként kezelték, az elmúlt évek vizsgálódásai azonban már szakítottak ezzel a hagyománnyal, és azt találták, hogy a félelem politikai és társadalmi szempontból a hatalmi struktúra elégtelenségeiből táplálkozik, emellett az egyén sebezhetőségére mutat rá (Barbalet–Demertzis, 2013). Csoportszinten a félelem tárgya tehát elsősorban nem a közvetlen fizikai fenyegetésben manifesztálódik, hanem sokkal inkább a társadalmi egyenlőtlenségeken alapszik. A félelem érzése így hatványozottan jelenik meg az alávetett- vagy sérülékeny pozícióban lévő társadalmi csoportok esetében.

Az érzelmek, így a félelem is, epochális szinten is felbukkanhatnak, vagyis jelenlétük egy egész korszakot meghatározhat (Jasper, 2006). Manapság számos társadalomtudós érvel amellett, hogy a bizonytalanság és a félelem kora az, amelyben élünk. A kockázat és bizonytalanság szociológiájának kiindulópontja, hogy mindaz, amelyet egykoron biztosnak és állandónak hittünk, olyan mértékben erodálódott vagy éppen hiteltelenné vált az emberek szemében, hogy mára szilárd alapok, és stabil társadalmi keretrendszer nélkül éljük mindennapjainkat. Ezt, a mondhatni cseppfolyós állapotot Zygmunt Bauman a folyékony félelem, illetve a folyékony modernitás fogalmával ragadta meg (Bauman, 2005; 2006). A szerző szerint a folyékony modernitásban életünk gyorsabban változik annál, hogy az rutinná vagy szokássá merevedne, így a különféle életstratégiák idejekorán elavulttá válnak, a körülmények gyors változása miatt pedig esélyünk sincs arra, hogy megbízható kalkulációkat végezzünk a jövőre nézve.

A modernitás kiszámíthatatlansága és félelmeink diffúz jellege köszön viszsza az Ulrich Beck által megalkotott kockázati társadalom koncepciójában is.

A kockázati társadalom egy olyan társadalom, amely nem a tudásra, hanem a nemtudásra épül. Világunk alapjában véve posztracionális, ahol az előre nem látott mellékhatás lesz a változás motorja (Beck, 1998). A modern világ ezzel együtt az identitások eltűnésével is fenyeget, a társadalmi kockázatok így individualizálódnak, a kollektív problémakezelés pedig eltűnik (Beck, 1997). A modernitás egyik kórtünete a prekariátus társadalmi osztályának megjelenése, amelynek esszenciája éppen a bizonytalanságban érhető tetten. A prekariátus tagjai leginkább alkalmi munkákból próbálják meg eltartani magukat, és nem mondhatják magukénak a munka biztonságának egyetlen olyan formáját sem, amelyet a munkásosztály és az alkalmazottak a jóléti állam korszakában megszereztek maguknak. Lényegében gyökértelenek, mivel nem tartoznak semmilyen közösséghez, és nem rendelkeznek stabil, állandó identitással sem (Standing, 2011).

A félelem hegemoniájának más típusú olvasatát nyújtja a morális dimenzió beemelése, amely egészen az első világháborúig meghatározta a vizsgált jelenségről való gondolkodásmódot, mivel a félelem alapvetően a jó és a rossz dolgok erkölcsi észlelésén nyugodott. Másképpen fogalmazva, az emberek elsősorban a helytelennek vélt cselekedetek negatív következményeitől tartottak, ez tükröződik abban is, hogy az emberi túlélés törvényeit leginkább a vallási történetek foglalták magukba. Ennek jó példája az is, hogy a természeti katasztrófákat isteni csapásnak tartották. Az 1920-as évektől kezdve azonban a félelemről való gondolkodásmód teljes mértékben megváltozott, mivel a pszichológia intellektuális dominanciája, valamint a szekularizáció folyamata meggyengítette a félelem morális dimenzióját, és egy olyan félelemnarratíva létrejöttéhez járult hozzá, amely azt kontrollálhatatlanként, autonómként, összességében pedig valamiféle bénító hatású erőként írta le. Ezzel párhuzamosan a félelem egyfajta egészségügyi, közjóléti kérdéssé vált, s ily módon a pszichológia terrénúmba szorult vissza (Füredi, 2018).

Az előbbiekhöz hasonlóan érvel Anthony Giddens (1994) is, aki szerint a XX. században a világ egyfajta morális megújuláson ment keresztül, így most beszélhetünk először a történelemben univerzális értékekről. Az ún. univerzális értékek ugyanis a félelem heurisztikáján nyugszanak, azokon a vélt vagy valós fenyegetéseken, amelyeket az emberiség önmaga számára alkotott meg. Egy olyan negatív utópia szemtanúi lehetünk tehát, amely a rossz dolgok percepciója köré csoportosul. Judit Shklar (1998) a liberalizmus korlátairól írott híres esszéjében szintén arról értekezik, hogy a társadalmi szinten jelen lévő, szisztematikus félelmek azok, amelyek felkeltik a vágyat az intézményesített kegyetlenség és elnyomás iránt, így a liberalizmust valójában a legnagyobb gonosz elkerülése motiválja, vagyis a kegyetlenség és a félelem válnak a liberális politika legfontosabb mozgatórugóivá. Az olyan pozitív érzelmek hiánya, mint a bátorság, a kitartás, a remény, a szeretet és szolidaritás pedig egy félelem alapú, negatív autoritás-koncepciót hoztak létre (Füredi, 2018).

Bár a félelem jelensége csak a különböző típusú társadalmi magyarázatok összességéként értelmezhető, a fentiek alapján abban talán konszenzusra juthatunk, hogy a félelem autonóm és konstruálható jellege okán kitűnő alapanyagként szolgálhat a politikai haszonszerzéshez is. A félelem kialakulása/kialakítása ugyanis kétoldalú folyamat. Az előző bekezdések elsősorban azt bizonyították, hogy egyéni és társadalmi szinten is receptívek vagyunk a félelem befogadására, hiszen az nemcsak, hogy körbevesz minket, hanem a bennünk élő bizonytalanságokból táplálkozik. Mindeközben a politikusok, közszereplők, és a tömegmédia kitűnően ki tudják szolgálni a „keresleti oldal” igényeit, tevékenységük révén pedig felerősíthetik, és újratermelhetik a félelem érzését. Ez a megközelítési mód pedig a jelenséget meghatározó újabb dichotómiához vezet el minket.

Univerzális vagy konstruált?

Komoly vita tárgyát képezi, hogy vajon milyen mértékben határozza meg a társadalmi és kulturális kontextus az érzelmeinket, léteznek-e egyáltalán alapérzelmek vagy érzelmi univerzalizmusok. A konstruktivisták szerint az érzelmek egészében szociális konstrukciónak számítanak, és lényegében a kultúra jelöli ki, hogy mit és hogyan érzünk (Turner–Stets, 2005). Hochschild például ún. érzelmi ideológiák létezéséről ír (1979), amelyek komplex gondolatrendszereket ölelnek fel arra vonatkozóan, hogy az embereknek hogyan kellene éreznie és viselkednie egyes szituációkban. Ezzel szemben a spektrum másik végén foglalnak helyet azok, akik az érzelmek univerzalitásáról beszélnek. Bár ezek létezéséről sincsen teljes konszenzus, Ekman kísérlete óta bizonyos mértékben elfogadott, hogy az öröm, a félelem, a düh, a bánat, az undor és a meglepettség alapérzelemnek számítanak (Ekman, 1973; Ekman–Friesen, 1971).

A fentebbi látszólagos ellentét feloldása érdekében érvelhetünk úgy, hogy bár az érzelmi életünk alapjai bizonyítottan univerzálisak és ösztönösek, esetükben a kulturális meghatározottság sem elhanyagolható tényező. A jelenlegi viták egyik új irányát jelöli ki az az elképzelés, amely szerint az érzelmeink különbözőek lehetnek eredetüket és megjelenésüket tekintve. Habár az örömet vagy az undort kétségtelenül közvetlenebb és ösztönösebb módon tapasztaljuk meg, mint a szégyent vagy a felháborodást, mindez nem zárja ki azt, hogy adott érzelem több, egymástól eltérő formában is felbukkanjon. Az az ijedelem, amit akkor érzünk, amikor egy ismeretlen alak tűnik elő a sötétből, nehezen hasonlítható össze azzal az érzéssel, amikor megtudjuk, hogy veszélyes hulladék lerakóhely épül a szomszédságunkban, vagy azzal, amit az erőszakos rendőri visszaélések során tapasztalhatunk meg. Az előzőek alapján Goodwin amellettt érvel, hogy egyes érzelmek nagyobb mértékben konstruáltak, mint mások, létrejövetelük intenzívebb kognitív folyamatokat von maga alá, és mindez különösen igaz a politikailag releváns érzésekre (Goodwin et

al., 2001: 13.). Egy árnyék hirtelen feltűnése okozta riadalom kevésbé érinti csak a kognitív dimenziót, a Világbank bizonyos politikáitól való félelem azonban már annál inkább. A politikához kötődő érzelmek tehát morális intuíción, egyéni- és társadalmi kötelezettségeken és jogokon, valamint olyan várt következményeken nyugodnak, amelyek történelmileg és kulturálisan is meghatározottak.

Továbbra is érvelhetünk tehát amellelt, hogy az érzelmek megtapasztalása társadalmilag konstruált, azaz a normák, az értékek és a kultúra által meghatározott. Úgy is fogalmazhatnánk tehát, hogy a félelem kettős természettel bír: univerzális jellege elvitathatatlan, hiszen az emberiség általános tapasztalata. Másrészt azonban alakítható, befolyásolható, megteremthető állapot, különösen akkor, amikor nem az egyén, hanem a társadalom szintjén, kollektív módon jelentkezik.

Az eddig leírtakkal összhangban David Altheide *Creating Fear* című művében azt állítja, hogy manapság a félelem az egyik leginkább meghatározó tényező a közvélemény alakítása szempontjából. A szerző nemcsak a bűncselekményekkel szembeni fenyegetettségre gondol, amikor azt hangoztatja, hogy a félelem diskurzusa az, ami uralkodóvá vált, hanem sokkal inkább arra, hogy ez az az elem, amely onnipotens, amikor az identitások kijelöléséről vagy a társadalmi életben való részvételről van szó (Altheide, 2002: 3.). Altheide szerint a média olyan történetek millióit kínálja fel számunkra, amelyekkel azonosulhatunk, ezen történetek közös összetevője pedig a félelem érzése. A félelem ugyanis magyarázatot nyújt és megoldást szolgáltat, fontos része a társadalmi kontrollnak, emellett a közösség részeivé válhatunk azáltal, hogy attól félünk, amitől mások is.

A félelem ugyan ebben a kontextusban a média és a közszereplők által konstruált, ettől függetlenül azonban valódi, a mindennapjainkat meghatározó érzés. A probléma sokszor éppen ebből adódik, vagyis hogy félelmeink irracionalitásuk ellenére is uralkodnak felettünk. Az előbbiekhöz kapcsolódva Barry Glassner, amerikai szociológus nem ért egyet Roosevelt szállóigévé vált mondatával, amely így szól: „Az egyetlen dolog, amitől félnünk kell, az maga a félelem”. Glassner azt állítja, hogy az amerikai társadalom egyik legnagyobb problémája éppen az, hogy az emberek félelmeinek nagy része alaptalan, azok a tényezők azonban, amelyek ténylegesen veszélyt jelentenek, nem képezik a társadalmi- és politikai diskurzus részét. Miközben az amerikaiak például elképzelt betegségek és meg nem történt bűncselekmények miatt aggódnak, sokszor nem vesznek tudomást a hatalmasra nyílt jövedelmi- és társadalmi egyenlőtlenségekről, amelyek pedig számtalan feszültséget és fenyegetést hordoznak magukban (Glassner, 1999).

Bár Glassner fentebb idézett művének első változata 20 éve jelent meg, relevanciáját mutatja, hogy párhuzamba állítható Inglehart és Norris jobboldali populista pártok népszerűségét vizsgáló cikkével is. A félelem és fenyegetett-

ség érzése ugyanis fontos szerepet játszhat a populizmus jelenségének megértésében. A szerzőpáros az ilyen típusú pártok sikerének okát elsősorban a gazdasági- és kulturális típusú bizonytalanságokban látja. Inglehart és Norris úgy vélik, hogy az anyagi természetű kockázatok megint csak előtérbe kerültek, így a bizonytalan munkaerőpiaci helyzet és a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek miatt az egyének veszélyeztetve érzik magukat. Hagyományos értelemben azonban eltűnt az osztály alapú politizálás, és a gazdasági természetű kérdések problematizálása helyett az identitáspolitikai került a középpontba. Mindeközben a gazdasági bizonytalanságok a hagyományosnak vélt értékek erodálásával ötvöződnek, ez az állapot pedig kitűnő táptalajt nyújtja a jobboldali populista pártok előretörésének (Inglehart–Norris, 2016).

A fentiekhez hasonlóan a populizmus és az érzelmek kapcsolatát vizsgálva Ruth Wodak arra a megállapításra jutott, hogy a jobboldali populista pártok ereje éppen abban rejlik, hogy sikeresen konstruálják meg és tartják fent a félelem diskurzusát. Ennek legfontosabb eszköze az *othering* jelensége. Ezek a jobboldali pártok ugyanis eszközként használják fel a társadalomban jelen lévő feszültségeket, és már-már instrumentalizálják a különböző (etnikai/nyelvi/vallási) kisebbségek bűnbakként való felhasználását. A szerző szerint mára a nacionalista és xenofób diskurzus a mindennapjaink részévé vált, így a félelem uralja a közbeszédet. Félni pedig bármitől lehet: a globalizációt vagy klímaváltozást ugyanolyan mértékben észlelhetjük fenyegetésként, mint a hagyományos nemi szerepek megváltozását vagy anyagi helyzetünk romlását (Wodak, 2015).

A félelem azonban nem csak a jobboldali populista pártok esetében játszik meghatározó szerepet. Ben Shapiro, konzervatív amerikai író az amerikai baloldal ellen emel hangot könyvében. Szerinte ugyanis a liberálisok szándékosan játsszák ki a félelem kártyát, és mindenkit megfélemegetnek, aki nem ért egyet az általuk képviselt nézetekkel. A szerző több típusát is megkülönbözteti a megfélemlítésnek, így beszél például a rasszista és a szexista billogról, illetve az ún. „zöld fenyegetésekről”. Shapiro szerint a liberálisok mindent megtesznek annak érdekében, hogy demonizálják a konzervatív ideológia képviselőit, s eközben pedig a tolerancia híveként hivatkoznak magukra (Shapiro, 2013).

A fentebbi két bekezdést követően érvelhetünk amellet is, hogy a bal- és jobboldal közötti különbségek a XXI. századra szinte teljesen elhalványodtak, így minden téren a félelem politikája vált uralkodóvá. Az előző jelenséget illetően Frank Furedi részben abban látja a magyarázatot, hogy a politikai nyelvezet irrelevánssá vált, a politikai retorika hanyatlása pedig a társadalom jelenlegi állapotát is tükrözi: vagyis hogy az nem képes átfogó, pozitív víziót alkotni a jövőjéről. Ezzel párhuzamosan a bal- és jobboldal mint ideológiai kategória is kimerül és kiüresedik, mivel a modernkori társadalom a jelenbe „fagyott”. Az emberek ugyanis sokszor eltávolodtak a múlt értékeitől, a tradí-

cióktól, ez pedig megfosztja a jobboldalt azoktól az elemektől, amelyek valójában a lényegét képeznék. A baloldal sincs azonban jobb helyzetben, hiszen annak leginkább a progresszió és a változás motorjának kellene lennie, de mivel egyszerűen elvesztette a hitét a jobb jövőben, így tart attól, hogy pozitív képet alkosson róla. A szerző szerint valójában a politikai spektrum egésze ugyanazt a nyelvet beszéli, vagyis lényegében előre meghatározzák a társadalom számára, hogy mitől és hogyan kell félnie. Bár a rettegés tárgya változhat, hiszen míg a jobboldal elsősorban a menekültekkel, a bevándorlókkal és a bűnözéssel riogat, addig a baloldal a munkanélküliséget, a környezeti katasztrófákat, illetve magát a jobboldalt használja a félelemkeltés eszközeként, az alapvető szándék ugyanaz marad (Füredi, 2005).

A félelem és közbeszéd kapcsolatának újabb példája a biztonságiasítás (securitization) folyamata, amely a kritikai biztonsági tanulmányok meghatározó fogalmává vált. A kritikai biztonsági tanulmányok (CSS) ugyanis kiszélesítik a biztonság fogalmát, és hangsúlyozzák, hogy a bizonytalanság és a fenyegetettség érzése nem csak az államok közötti háborúkhöz köthető. A biztonságiasítás azt a kommunikációs folyamatot jelöli, amelynek során egy téma biztonsági fenyegetésként lesz definiálva. A biztonságiasítás tehát egyben retorikai aktus: az, hogy éppen mi jelent veszélyt nem objektív, előre meghatározott tényező, hanem sokkal inkább az adott társadalmi-politikai kontextusban konstruálódik. A biztonság ilyen típusú kiterjesztése így akár veszélyes is lehet, a biztonságiasítás maga is biztonságpolitikai fenyegetéssé válhat, hiszen nem adekvát, rendkívüli állami intézkedések végrehajtására adhat felhatalmazást (Buzan–Hansen, 2009).

Az előbbi részfejezet azt kívánta bizonyítani, hogy a félelmeink alakíthatók, és mindig meghatározott társadalmi környezetben konstruálódnak. A fejezet egésze a félelem érzésének különböző dimenzióit járta körül, emellett azt is bemutatta, hogy az a politikai piac „keresleti”, és „kínálati” oldalán is fontos szerepet tölt be. A tanulmány következő részében arra teszek kísérletet, hogy a politikai identitás fogalmán keresztül kapcsolatot teremtssek az előbbieken felvázolt megközelítési módok között.

POLITIKAI IDENTITÁS ÉS AZ ÉRZELMI DIMENZIÓ

Politikai identitás mint másodlagos identitás

Az identitás a XX. századra valódi divatfogalommá vált, és egyfajta igazodási ponttá nőtte ki magát a pszichológiai és szociálpszichológiai modellek tenge-
rében. Ráadásul a terminus által „tudomány és élet találkozott” (Csepeli, 2006: 516.), így többen is az identitásfogalom elinflálódására és kiüresedésére hívták fel a figyelmet (Pataki, 1998; Brubaker–Cooper, 2000). Az identitáskurzus természetesen a politikatudományt is elérte: II. világháború utáni status quo fel-

bomlása ugyanis hatalmas mértékű változásokat idézett elő a világ geopolitikai térképén. A hosszabb ideje fennálló rezsimek összeomlása és a viszonylag nagyobb mértékű bevándorlási hullám hatására, a politikatudományon belül is középpontba került a politikai identitás kérdése (Berezin, 2001).

Maga az identitás igazából nem más, mint valamiféle állandó küzdelem az ontológiai bizonytalansággal szemben. Az identitásélmény segítségével ugyanis az egyén egyfajta bizonyosságot él át, elválasztja egymástól a külső és belső világot, ezzel egy időben pedig a belső világot nagyobb konzisztenciával látja el, mint a külsőt (Csepeli, 2006: 520.). „A perszonális én (személyes identitás) az egyén individuális egyszerségének, tulajdonságai sajátos minőségű együttjárásának a hordozója” (Pataki, 1998: 368.), így természeténél fogva is a belső, mélyen megélt érzelmi világunkhoz köthető. Ilyen értelemben a politikai identitás nem lehet „természetes identitás”, mivel annak megtapasztalása a nagyobb politikai válságok és háborúk kivételével messze áll a hétköznapi élettől. A politikai identitás tehát olyan kollektív identitás, amely csak másodlagos lehet a mélyen megélt és átértett személyes identitás után, amely egészen a különböző rokonsági kapcsolatokig vezethető vissza, és amelyet már kezdetektől fogva az érzelmek és hagyományok formáltak (Berezin, 2001).

Habár az általánosan elfogadott nézet, miszerint az identitás a modernitás diskurzusa, immanens kategóriáinak (politikai, kulturális, nemzeti, etnikai stb.) meghatározása igen problematikus (Kassai, 2010). Berezin például különbséget tesz a nyilvános (public identity) és kulturális identitások között is. Az előbbihez tartozhat a szakmai identitás vagy az állampolgárság fogalma. Ezek közös jellemzője, hogy racionális alapon szerveződnek, hiszen az ilyen típusú identitások támpillérei a különböző jogi intézmények és szabályok lesznek. Ezzel szemben a kulturális identitások (vallási, nemzeti, etnikai, regionális) sokkal fluidabbak, és történelmi kontextustól függően tartozhatnak a magán- és a nyilvános szférába is (Berezin, 2001). Az előbbiekhöz szorosan kapcsolódva Bruter pedig éppen amellet érvel az európai identitás kapcsán, hogy a politikai identitás két legfontosabb eleme a kulturális és a polgári identitás. A kulturális összetevő azon értékeket és normákat jelenti, amelyek által az egyén valamilyen (etnikai, vallási, nemzetiségi stb.) csoporthoz kötődik, így ezek alapján alakulhat ki a nemzethez tartozás érzése. Ezzel szemben a polgári identitás az államhoz, a nemzetállamhoz, az intézményrendszerhez és a politikai rendszerhez való viszonyulást jelöli. A két elem összekapcsolódik a szocializáció folyamán, hiszen az egyént befolyásolja a kulturális háttere, vagyis az, hogy milyen módon tudatosították vele az (európai) állampolgárságát (Bruter, 2005).

A politikai identitással kapcsolatban érdemes kitérni a koncepció kontingens jellegére is (Connolly, 1991: 173.), vagyis hogy az folyamatosan változó és helyzetűl függő tényezője a politika világának. A politikai identitás természeténél fogva fragmentált, hiszen megoszlik a lokális, regionális és a nem-

zeti szint között (Agnew–Brusa, 1999). Emellett már az előbbi bekezdésben is tetten érhető annak többszörösen összetett, skizofrén jellege (Calhoun, 1993), hiszen megszámlálhatatlanul sok (politikai) közösség viszonyában alakíthatjuk ki identitásunkat.

A fentiekből világosan kiderül, hogy a politikai identitás fogalma közel sem tisztázott, többféle dimenzióban is értelmezhető, és talán éppen azért az egyik leginkább problematikus területe az identitásirodalomnak, mivel csak igen nehezen választható el a nemzeti identitás fogalmától (Kassai, 2010). A különböző identitáskategóriák így gyakran átfedésbe kerülnek, szervesen összekapcsolódnak, a helyzetet pedig tovább bonyolítja, hogy közel sem mindegy, hogy a politikatudomány, a szociológia, a szociálpszichológia, a pszichológia vagy esetleg a kultúratudomány (és a sor hosszan folytatható lenne) felől közelítjük-e meg a vizsgált jelenséget. Az elkövetkezőkben a tanulmány arra vállalkozik, hogy szociálpszichológiai meghatározásokból kiindulva eljusson a fogalom lehetséges politikatudományi értelmezéseihez, potenciális kapcsolódási pontokat keresve a (politikai) identitás és a félelem érzése között.

Szociálpszichológiai megközelítések: politikai identitás mint csoportidentitás

A társadalomtudományi kutatások kiindulópontjául szolgálhat, hogy Sartre-al egyetértésben sokan azt vallják, az emberek érzelmeik útján telítik meg jelentéssel a világot, így az érzelmek nélkülözhetetlenek a szociális kapcsolatok és az emberi viselkedés megértéséhez is (Tiedens–Wayne, 2004). Cselekedeteink valódi motivációja így az érzelmeinkben keresendő, mivel mind a jövőhöz, mind a jelenhez, mind pedig a múlthoz is érzelmi alapon viszonyulunk. Érzelmek társadalmi szintre emelése pedig az identitáspolitikát állítja előtérbe, hiszen manapság egyes érzelmek megléte jelentheti a közös nevezőt a társadalomszervezés szempontjából (Kiss, 2013).

A társadalmi identitás „az egyik legfontosabb pszichikus közvetítő konstrukció az egyén és a társadalom között” (Pataki, 1982: 248.). Egy olyan általános rendezőelv, amely megkönnyíti az egyén helyzetét, amikor a társadalmat valamiképpen le akarja írni, hiszen „csak annyi a dolga”, hogy eldöntse, adott helyen és adott időben, az embereket milyen csoportba sorolja be (Csepeli, 2006). A másik oldalról szemlélve a fogalmat, a szociális identitás a szelf (énkép) társadalmi viszonyulását mutatja meg, azaz, hogy az ember kicsoda egy adott társadalmi és kulturális kontextusban, milyen társadalmi és kulturális csoportokban van jelen az egyén és ezekben a csoportokban milyen szerepet játszik. Hallgató, anya, sportoló, liberális, jogász. Ezek mind olyan meghatározó szerepek, amelyek hatására késztetést érzünk, hogy bizonyos módon viselkedjünk, vagy elkerüljünk bizonyos viselkedési módokat (Bányai–Varga, 2014).

Már a fentiekből is látszik, hogy alapvetően két szociálpszichológiai megközelítéssel találkozhatunk a társadalmi identitást illetően. A szimbolikus interakcionizmus tradíciójából táplálkozó megközelítési mód szerepidentitásként értelmezi a társadalmi identitást, amely ebben az esetben nem más mint az interiorizált társadalmi szerepek sajátos együttállása. Az írás szempontjából gyümölcsözőbbnek mutakozó kognitív szociálpszichológiai tradíció ezzel szemben a csoporttagságból és a kategoriális hovatartozásokból vezeti le az identitást, és csoportidentitásként értelmezi azt (Pataki, 1998).

Az előbbiek alapján, ha bármilyen csoport fontos az ember életében, akkor az identitása részévé válik. Ezek a csoportok lehetnek egészen kis méretűek, amelyek tagjaival személyes kapcsolatot ápolunk, de lehet olyan arctalan tömeg is, mint például a nemzet. A szociális identitás paradigmája szerint a társadalmi identitás csoporthoz kötött folyamat, így az identitás együtt változik a csoporttal (Tajfel, 1972). Az emberek alkalmazkodnak saját csoportjuk normáihoz, hiteihez, viselkedéséhez. Az adott csoport tagjait magukhoz hasonlónak látják, ennek következtében pedig úgy érezhetnek, mint a csoport, és nem úgy, mint egy individuális létező.

A szociális identitás tana igen ígéretes alapját biztosíthatja a politikai identitás tanulmányozásának is, a csoportidentitások pedig fontos szerepet játszhatnak a politikai viselkedés megértésében (Huddy, 2001; 2013). A nemzeti identitás például elősegíti a demokratikus elköteleződést, a jogi normák megvalósulását és a gyors válaszreakciót a nemzet fenyegetettsége esetén. Az ideológiai identitások (mint például a feminizmus, a zöld ideológia vagy a konzervativizmus) szintúgy politikai elkötelezettséghez vezetnek, így kiemelten fontossá válnak a politikai cselekvés szempontjából.

A politikai identitást tehát értelmezhetjük úgy is, mint olyan szociális identitást, amely valamiféle politikai relevanciával rendelkezik. Azok az identitások, amelyek valamilyen politikai párton, ideológián vagy speciális politikai témán nyugszanak, eredendően politikaiak, míg mások olyan társadalmi identitásokból jönnek létre, amelyek valamiképpen politikai tartalmat kaptak (Huddy, 2013). A feministák például a nők egy politizált alcsoportja (Simon-Klandermans, 2011). Az ilyen politizált csoportidentitások beolvadhatnak az explicit pártidentitásokba is, amelyek növelhetik a csoportok politikai hatékonyságát.

Már a pártidentitás klasszikus megközelítése (Campbell et al, 1960) is nagy hangsúlyt fektet a pszichológiai kötődés fogalmára: a pártidentitás ugyanis nem csak egy sor racionális meggyőződés, hanem olyan érzések és érzelmek összessége, amelyek által az egyén ténylegesen kötődni kezd választott csoportjához, jelen esetben politikai pártjához. Egy újabb szakirodalmi forrás szerint pedig a pártidentitás egy olyan stabil identitás, amelyet éppen a társadalmi hovatartozás erősít (gender, etnikai, vallási, stb. csoportokhoz tartozás). A párthoz kapcsolódó társadalmi csoport az érzelmi kötődés kialakulását és

fenntartását biztosítja, emellett stabilitást generál mind a párthovatartozásban, mind pedig a választói szavazatokban, és csökkenti a rövidtávú politikai események hatását is (Green et al, 2002).

Az érzelmek ebben az esetben alapvetően a csoportok közötti kapcsolatokban rejlenek. Ahogyan az egyéni érzelmek is fontos szerepet játszanak önmagunk szabályozásában, úgy a csoportközi érzelmeknek ugyanez a szerepe a csoportok szintjén. Ezek az érzelmek tehát alkalmasak arra, hogy a különböző csoportokat eltávolítsák egymástól vagy éppen közelítsék őket egymáshoz (Smith–Mackie, 2008).

A legtöbb szerző a kollektív identitások esetében a kognitív választóvonalakat hangsúlyozza a csoport tagjai és a csoporton kívül állók között. Ezek a határvonalak azonban nehezen lennének csak értelmezhetőek a saját csoport tagjai irányában érzett pozitív érzelmek (reciprokális érzelmek: Jasper, 1998) nélkül, ahogyan a csoporton kívül állókkal, valamint a „világ állásával” kapcsolatban megnyilvánuló közösen tapasztalt érzések, emellett valamilyen, a csoporttal szemben álló fenyegetés vagy ellenség által generált negatív érzelmek nélkül sem (Jasper, 2006).

(Klasszikus) politikatudományi értelmezések

A politikában a „mi” definíciója szinte mindig megelőzi az „én”-t, a politikai identitás tehát olyan kollektív identitás, amely adott (politikai) kultúrában jön létre, alaptermészete pedig a relációs viszony. „Csak amikor ott van a Másik, akkor tudod igazán, hogy ki is vagy valójában” – írja Stuart Hall (1989: 16.), s mindez hatványozottan igaz a politika világában. A politikatudományon belül számos szerző hangsúlyozza a mi-ők felosztás jelentőségét, amely valójában nem más, mint a szociálpszichológiából már ismert ingroup-outgroup képzés politikai manifestációja. Az előbbi jelenti például a schmittianus felfogás lényegét, amely szerint a politikai differentia specificája nem más, mint a barát-ellenség megkülönböztetés (Schmitt, 2002). Szintúgy ezen alapszik Koselleck „asszimmetrikus ellenfogalmak”-ról írt elemzése, ahol a csoportok közötti aszimmetria nem csupán azt a kölcsönös kizárást valósítja meg, amely a cselekvési képesség feltétele, hanem magát a közös cselekvést is formálja, orientálja (Koselleck, 2003). Még mindig e megközelítésen belül maradván, Bakk Miklós szerint a politikai identitás szerkezete három fő pont alapján modellezhető: a mi csoport affirmációja és az önazonosság érzése, az ők asszimmetrikus megnevezése és opponálása, végül pedig a politikai közösség várakozási horizontja, amely a tapasztalati térben felismert lehetőségeket tartalmazza (Bakk, 2008).

Chantal Mouffe más típusú értelmezést kíván adni a fentebb említett politikai antagonizmusoknak. A szerző szerint a demokratikus politika lényege éppen az, hogy legitimnek ismerjük el a másik oldalt, ezzel pedig az antago-

nizmusokat úgynevezett agonizmusokká alakítjuk át. Emellett Mouffe szükségesnek tartja, hogy a demokráciában figyelembe vegyünk a politika érzelmi dimenzióját is, s mindezt leginkább az identitások megteremtését illetően hangsúlyozza. A freudi libidinális befektetés elméletét vonatkoztatja a csoportidentitások kialakításának folyamatára, vagyis mivel az emberi társadalmat folyamatosan a feloszlás fenyegeti, ezért libidinális ösztöneink segítségével különböző kötelékeket kezdünk el ápolni egymás között. A cél az, hogy erős kollektív identitás jöjjön létre, s a közösség tagjai érzelmileg is kötődjenek ehhez az identitáshoz. A szerző azonban belátja, az identitáshatárok kijelölése ebben az esetben is a mi-ők megkülönböztetéssel jár együtt (Mouffe, 2011).

Mouffe-hoz hasonlóan Berezin is azon az állásponton van, miszerint a liberális ideológiája kevésbé veszi figyelembe a politikai identitás érzelmi oldalát, sőt, próbálja kiszorítani az érzelmeket az identitásképzés folyamatából. Ezzel szemben a modern nemzetállam a politikai érzelmelek katalizátoraként működik, és az állampolgárság neutrális koncepcióját az érzelmi szempontból is megélt politikai identitás irányába mozdítja el. Az előbbi feltevésen alapul az Anderson által megalkotott „elképzelt nemzetállam”, „elképzelt közösség” gondolata is, amelynek lényegi pontja, hogy a „mély, horizontális bajtársiaság” érzésének hatására a nemzet nemcsak elképzelt, de megélt és *átértett* közösség is. A nemzetállamok sikere így igazából egy olyan érzelmi projekt volt, amely az érzelmelek és a politikai kötődés megkonstruálásán nyugodott (Anderson, 2006).

Az identitások alakítása során tehát egyszerre szembesülünk pozitív és negatív érzelmelekkel is. Egyes szerzők a folyamat negatív vetületét hangsúlyozzák: Erikson például azt vallja, hogy az identitásképzés magába von olyan erőteljes negatív elemeket is, amelyekről tudunk vagy félünk tőle, hogy bennünk is léteznek, de igyekszünk őket nem észrevenni, éppen ezért másokban látjuk felnagyítva a számunkra nehezen elfogadható tulajdonságokat (Erikson, 1968: 289.). Ez a negatív értékítélet tükröződik az *othering* jelenségében is, amely leegyszerűsítve egy olyan folyamatnak tekinthető, ahol az egyén vagy a csoport a „másikat” vagy „másokat” a csoporttól különbözőnek, nem ugyanolyannak érzékeli (Riggins, 1997: 3.). A domináns csoportnak lehetősége van arra, hogy meghatározza azokat a jellemvonásokat, gyakorlatokat és mintákat, amelyeket a társadalom a későbbiekben követendőnek tart majd. Ezzel párhuzamosan nemcsak kijelöli a mi és ők közötti határvonalat, hanem értékítéletet is alkot a „másik” szokásai és életmódja felett (Bourdieu–Passeron, 1972). Összességében ezek a „másikhoz” kötődő negatív sztereotípiák kulcsfontosságú elemei az ellenségkép kialakításának és a bűnbakképzés társadalmi folyamatának is (Petersson, 2003). A folyamat végén minden, ami erkölcsstelen és rossz a domináns (mainstream) társadalmi csoporton kívül található, így teljes mértékben kizárja az adott csoport felelősségének és felelősségre vonásának lehetőségét (Tsoukala, 2008: 142.). Ezáltal a „másik” nemcsak valami olyasmi, ami ered-

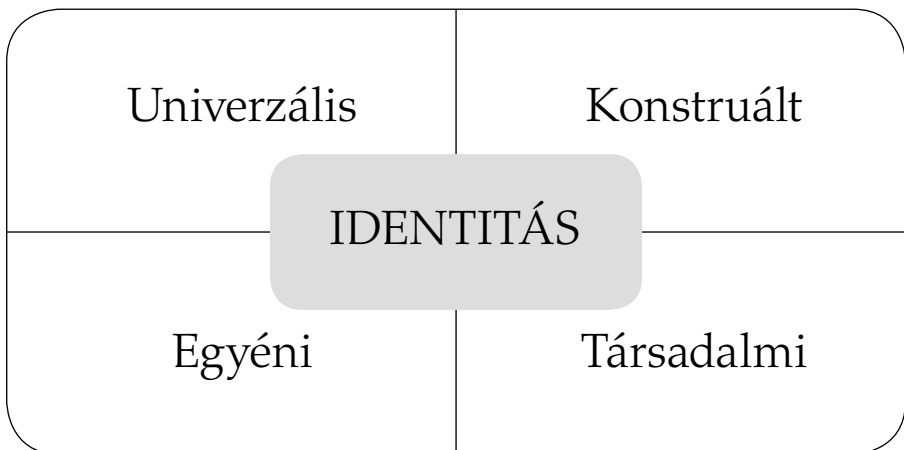
dően bűnös, hanem potenciális fenyegetést is jelent a fennálló társadalmi renddel és a társadalomban érvényesülő vélt vagy valós értékekkel szemben.

A fentebbi megállapítások köszönnek vissza Kinnvall tanulmányában is, amelyben a trauma és a félelem politikájának koncepcióját próbálja meg összekötni az identitás fogalmán keresztül. A szerző szerint az elmúlt néhány évtizedben hangsúlyossá vált az a nézet, miszerint az európai identitás egy veszélyeztetett identitás, ezzel együtt pedig egy olyan negatív autoritás-koncepció szilárdult meg, amelynek lényegét az *othering* és az ellenségképzés folyamata jelenti. Ebben a kontextusban az ellenség fogalma nem más, mint a nem keresztény, nem fehér bőrű és nem európai bevándorló (Kinnvall, 2013).

Fontos azonban megjegyezni, hogy bár az *othering*et a szerzők legtöbbször a (populista) jobboldali pártokhoz kötik, a jelenség azonban mindkét politikai oldalt érinti. Az egykori görög kormánypart, a SYRIZA inkluzív populizmusában például szintén meghatározó szerepet játszik az *othering* folyamata. Lényeges különbség azonban, hogy bár a SYRIZA a megszorításokat kikényszeríteni kívánó Troikával, és a külső- és belső elittel szemben definiálta magát, a jobboldali populizmustól eltérően azonban a társadalmon belül sikerült valamiféle egységet teremtenie a „sokféle ember Görországa” jelszavának használatával. (Stavrakakis–Katsambekis, 2014: 132.).

LEHETSÉGES KAPCSOLÓDÁSI PONTOK

Bár igen sokféleképpen érvelhetünk a félelem onnipotens jellege mellett, ha annak politikai relevanciájára keressük a választ, akkor érdemes mélyebben megvizsgálnunk az identitás és a félelem lehetséges kapcsolódási pontjait:

1. ábra. A félelem és az identitás kapcsolatának dimenziói

A félelem mint politikai identitás vizsgálata azért is biztosíthat érdekes kutatási keretet, mivel az identitás fogalma kapcsolatot teremthet az általam felvázolt négy dimenzió között (1. ábra). Bár a félelem alapvetően egyéni érzelem, azonban könnyedén megjelenhet a társadalom szintjén is, ugyanígy egyszerre számít alapérzelemnek és rendelkezik konstruált természettel. Ezzel párhuzamosan, bár az identitások sem esszenciálisak, de nem is száz százalékban konstruáltak. Emellett skizofrének is, hiszen többszörösen összetettek (Calhoun, 1993), azaz számos közösség viszonylatában alakítjuk ki identitásunkat.

Identitás és félelem kapcsolatát megragadhatjuk az *egyén* szintjén, és érvelhetünk amellett, hogy a félelem az ember alaptermészetének szerves része, felnőtté válásunk pedig másról sem szól, minthogy megtanuljuk, hogy mitől kell félnünk és miért is kell óvatosnak lennünk éppen. Szocializációnk során tehát különböző típusú félelmeket internalizálunk, így azok (személyes) identitásunk egyik meghatározó pillérét jelentik. A fejlődéslélektani szakirodalom vezette be a belső fenyegetettség fogalmát, amely a szelf (énkép) azon tényezőit foglalja magában, amelyeket nem kedvelünk, vagy amelyek jövőbeli megvalósulásától tartunk. A belső fenyegetettség fogalma az ún. „félt szelfben” (feared-for-self) manifesztálódik. A félt szelf minden egyes szociális kontextusban kialakul, például félelem a bukástól egy vizsgán vagy félelem a verecségtől egy versenyen. Emellett a félt szelf az egyén lehetséges szelfjeinek egyikeként is értelmezhető. A lehetséges szelfek esetében a személy szerepmodelleket lát maga előtt: híres rákkutató szeretne lenni, ez az ún. jövőbeli „ideális szelfje”. Ezzel szemben a sikertelen modell (hajléktalan, munkanélküli), az ember félt szelfjének modellje lehet (Oppenheimer, 2001).

A félt szelf társadalmi és politikai szempontból is relevánssá válhat: az egyén ilyen típusú félelmeit ugyanis könnyedén kivetíti másokra, gyakran ellenséget képez általuk (Oppenheimer, 2001). Emellett a politika a hétköznapi emberek szemében mítoszokból és érzelmekből épül fel. A különböző kormányzati döntések ugyanis annyira sokféle jelentéssel ruházhatóak fel, hogy a szavazók szinte megszámlálhatatlan mennyiségben projektálhatják rájuk a politikától amúgy elvileg független érzelmeiket (Edelman, 1988). Az ideológiai választóvonalak (nacionalizmus–kozmodopolitizmus, tekintélyelvűség–libertarianizmus) eredete sokszor szintúgy leginkább a gyermekkori (és felnőttkori) szocializációban keresendő, azaz gyakran nem tudatosított vágyaink és félelmeink határozzák meg ideológiai identitásunkat (Enyedi, 2004).

Akár az *egyén*, akár a *társadalom* szintjén igyekszünk felvázolni az identitás és félelem kapcsolatát, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy identitásunk egy része mindenképpen társadalmi konstrukciós folyamatok eredménye. Calhoun (1993) szerint a modern társadalmakban az identitás nagymértékben *konstruált*, Giddens (1991) pedig azon a véleményen van, hogy a késő modernitásban az identitás egyáltalán nem fix tényező, hanem annak konstruált jellege kerül előtérbe. Szerinte ugyanis az egyén önmaga alkotja meg identitását

azáltal, hogy folyamatosan reflektál az életében bekövetkező változásokra, tehát az identitás nem más, mint a különböző életesemények reflektív értelmezése és az arról alkotott narratíva fenntartása. Az előbbi művet pedig befolyásolható és manipulálható, különösen igaz ez akkor, amikor éppen a politikai identitásunk kerül előtérbe. Emellett természetesen az is helytálló megállapítás, hogy a politikai szereplők „hozott anyagból” dolgoznak, hiszen az identitásunk sokszor olyan eszményeken és erkölcsi megfontolásokon alapszik, amelyeknek nem igazán vagyunk tudatában (Calhoun, 1993).

Az *egyén és társadalom* relációjában pedig kulcsfontosságú az a tézis, miszerint az emberek folyamatosan oda-vissza váltanak személyes és szociális identitásuk között (Turner et al, 1987). Az egy csoportba tartozók egyedi élet-történetei – amelyeket megosztanak egymással – létrehozzák a csoportidentitást, eközben a csoport szociális identitása megteremti az egyén személyes identitását. A személyes és társadalmi szint így szervesen összekapcsolódik, amelyet az is magyaráz, hogy a kultúra minden esetben valamilyen mikrokultúra által áll rendelkezésre az emberek számára. A társadalmi csoportokban való részvétel így elengedhetetlen a személyes identitások kialakításhoz (Brunner-Feldman, 1996). A társadalmi identitások tehát megannyiszor a tudatalattinkat célozzák, azaz a legmélyebben fekvő félelmeink (amelyek eleve személyiségünk részét alkották) politikailag releváns érzelmekké alakíthatók, felerősíthetők, és társadalmi szintre emelhetők.

A *társadalom* szintjén (csoportszinten) megtapasztalt érzelmek ráadásul erőteljesebbek és áthatóbbak lehetnek, mint az egyéni szinten átélt érzések (Mercer, 2014). A csoportszintű érzelmekre ugyanis inkább jellemző, hogy kívülről irányítottak, emiatt pedig valamiképpen „objektívebbnek” észleljük őket, mint individuális társaikat, amelyek sok esetben szubjektívnek és egyénileg konstruálnak tűnhetnek a szemünkben (Smith et al., 2007). A csoporttagok osztják és szabályozzák egymás érzéseit (Mercer, 2014), a csoporton belüli interakciók által pedig érvényesnek és igazoltnak fogadhatunk el olyan érzelmi tényezőket, amelyek megalapozottságában egyébként kételkednénk.

A politikai kohézió feltétele a szubjektív csoportidentitás és a csoporttagság politikai relevanciája mellett mindig az, hogy létezzenek a csoport irányába ható szimbolikus és realiztikus fenyegetések (Huddy, 2013). A fenyegetettség érzése (tipikusan valamiféle külső fenyegetés az outgroup által) erősíti az ingroup egységét, emellett az ellenségességet az outgroup felé (Stephan–Stephan, 2000). Például ha a kísérleti alanyt a halálra emlékeztetjük, akkor erősödik a saját csoporthoz való kötődés és az outgroup iránti elutasítás intenzitása (Greenberg et al, 1990). Társadalmi szinten pedig a tehetősebb fehérek olyan témák által integrálódhatnak, amelyek veszélyeztetik a privilégiumaikat, a nők pedig olyan kérdések mentén kapcsolódhatnak össze, amelyek a nemi egyenlőtlenségeket érintik (Lowery et al, 2006). Nyugodt szívvel állíthatjuk tehát, hogy a politikai identitások kijelölése természeténél fogva vonja magába

a félelem dimenzióját is. Ugyan az összetartozás és a kollektív identitások iránti vágy nagyon erősen munkál bennünk, azonban az identitáshatárokat csak úgy tudjuk kijelölni, ha megkülönböztetjük magunkat másoktól. A csoport-identitások kialakításában és fenntartásában pedig a negatív érzelmek éppen olyan fontosak lehetnek, mint pozitív társaik, vagyis „együtt félni” valakitől sokszor erőteljesebb tapasztalat, mint a saját csoportunk tagjai irányába érzett empátia vagy megbecsülés. Emellett a politikai identitásokat illetően mindenképpen a félelem konstruált természete kerül előtérbe. Ezzel persze egyáltalán nem azt akarom állítani, hogy az ilyen típusú félelmeink teljes mértékben irracionálisak és manipuláltak lennének, sokkal inkább arra célzok, hogy azok nagyban függnek a társadalmi interakciós- és értelemadási folyamatoktól.

ZÁRSZÓ: JÖVŐBELI KUTATÁSI IRÁNYOK

A fentiek alapján könnyedén érvelhetnénk amellett, hogy a félelem érzése olyan „korszellem”, amely érvényt szerzett magának a politika világában is, hiszen a jelenség egyik fontos tulajdonsága éppen az, hogy az ideológiai különbségeket is képes áthidalni. A politikusok többsége így ilyen vagy olyan módon, de él a félelem-kártya kijátszásával, és számtalanszor siker koronázza ezirányú ténykedéseit. Az előbbi tézis árnyalása és körültekintőbb megalapozása végett érdemesnek tartom körülhatárolni a téma néhány további aspektusát, amelyek jövőbeli politikatudományi kutatások alapjául is szolgálhatnak majd, emellett a magyarországi kontextust illetően is figyelemre méltóak lehetnek.

A félelem politikai pszichológiai/szociálpszichológiai tanulmányozásának egyik érdekes pontját képezi a jobb/baloldali dimenzió feltárása. Az előbbi, ideológiai megközelítések esetében jellemző, hogy azok elsősorban a jobboldali populizmussal/konzervativizmussal kapcsolatban hangsúlyozzák a félelem szerepét, míg csak igen kevesen, és sok esetben inkább védekező jelleggel térnek ki a baloldali/liberális félelmekre, illetve az ehhez kapcsolódó érzelmi mechanizmusokra. A félelem azonban olyan általános tapasztalat, amely világnézettől és értékrendszertől függetlenül mindenki életében jelen van. Az ideológiai szempontot figyelembe véve, nyilván különbségek fedezhetők fel abban a tekintetben, hogy mi és milyen mértékben kelt félelmet bennünk, azonban e téma kapcsán mindenképpen olyan univerzálisabb megközelítésre lenne szükség, amely nagyobb mértékben vonja magába a baloldali/liberális gondolkodásmód vizsgálatát is.

Azt is tisztázni szeretném, hogy egyik érzelmet sem lehet abszolút módon jóként vagy rosszként definiálni, minden csak kontextus kérdése, és ez a félelemre is igaz. Érvelhetünk például amellett, hogy a félelem érzelmi klímája izolálja az embereket, ilyen módon pedig a szabad véleménynyilvánítás és a

kollektív cselekvés egyik legfőbb akadályává válhat. Ha ugyanis nem merjük felvállalni saját álláspontunkat, az a hatalomnak való behódolást, és a hivatalos igazság kritika nélküli elfogadását irányozhatja elő (De Rivera, 1992). Fontos kiemelni, hogy ennek az ellentettje is igaz lehet, így a félelem akár a hasznunkra is válhat, hiszen ahogyan Arisztotelész is írja, az egészséges mértékű félelem mindenképpen szükséges ahhoz, hogy ne legyünk túl vakmerőek az életben (Solomon, 2008). A kubai rakétaválság idején például éppen a félelem volt az a tényező, amely megakadályozta, hogy Kennedy és a tanácsadói irracionális döntéseket hozzanak (Belkin–Blight, 1990).

Az érzelmek politikatudományi vizsgálata szempontjából hangsúlyozni kívánom az „érzelmi térkép” komplexitását is. Bár a félelem ténylegesen meghatározó életünk személyes- és társadalmi dimenzióit illetően is, nem szabad a kizárólagosság csapdájába esni. A lengyel Szolidaritás mozgalom 1980-as megalapításakor vizsgált érzelmi struktúrák esetében felhasznált memoárok például az érzelmek sokféleségére mutatnak rá. A félelem és a nevetés, a kétségek és az öröm, a szolidaritás és a megvetés érzése, az ünnepélyes csendek és az erőszakos kiabálások, az idill és a pánik pillanatai egyszerre voltak jelen az események kapcsán (Barker, 2006).

Végül, de nem utolsósorban az általam vizsgált jelenség egy tágabb demokrácia- és politikaelméleti keretben is elhelyezhető. A téma kurrens jellegére utal, hogy Mabel Berezin (2001) éppen amellett érvel, hogy ugyan a liberalizmus eszméje igyekszik kiszorítani az érzelmeket az identitás-formálásból, a nem liberális politika esetében azonban azok újból előtérbe kerülhetnek. A liberalizmus és demokrácia válsága kapcsán tehát érdemes lehet szem előtt tartani az érzelmi dimenziót, ezen belül pedig kitérni a félelmeink szerepére is.

A tanulmányomban a félelem jelenségét jártam körül a politikatudomány perspektívájából. Félelmeink egyik legfontosabb funkciója éppen az, hogy motivációt nyújtanak politikai szempontból is releváns döntéseinkhez és cselekedeteinkhez. A félelem különböző (politikai) dimenzióinak megértése és feltárása így közelebb vihet minket önmagunk- és a politika világának megismeréséhez is.

IRODALOM

- Agnew, J.–Brusa, C. (1999): New Rules for National Identity? TheNorthern League and Political Identity in Contemporary Northern Italy. *National Identity*, 1., 117–133. <https://doi.org/10.1080/14608944.1999.9728106>.
- Altheide L. D. (2002): *Creating Fear. News and the Construction of Crisis*. New York, Aldine de Gruyter.
- Anderson, B. (2006): *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Bakk M. (2008): *Politikai közösség és identitás*. Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság.

- Bányai É.–Varga K. (2014): *Affektív pszichológia – Az emberi késztetések és érzelmek világa*. Budapest, Medicina Könyvkiadó.
- Barbalet, J. M. (2001): *Emotion, Social Theory, and Social Structure. A Macrosociological Approach*. Cambridge University Press.
- Barker, C. (2001): Fear, Laughter, and Collective Power: The Making of Solidarity at the Lenin Shipyard in Gdansk, Poland, August 1980. In: Goodwin, J.–Jasper, J. M.–Polletta, F. (eds.): *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Chicago, University of Chicago Press. 175–195.
- Bauman, Z. (2005): *Liquid life*. Cambridge, Polity Press.
- Bauman, Z. (2006): *Liquid fear*. Cambridge, Polity Press.
- Beck, U. (1998): *World Risk Society*. Cambridge, Polity Press.
- Beck U. (1997 [1983]): Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum, 418–468.
- Becker, E. (1973): *The denial of death*. New York, Free Press.
- Belkin, A.–Blight, J. G. (1991): Triangular Mutual Security: Why the Cuban Missile Crisis Matters in a World beyond the Cold War. *Political Psychology*, 12 (4), 727–745. <https://doi.org/10.2307/3791554>.
- Berezin, M. (2001): Emotions and Political Identity: Mobilizing Affection for the Polity. In: Goodwin, J.–Jasper, J. M.–Polletta, F. (eds.): *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Chicago, University of Chicago Press. 83–99.
- Bourdieu, P.–Passeron, J. C. (1972): *Re- production in Education, Society and Culture*. Beverly Hills, Sage.
- Brubaker, R.–Cooper, F. (2000): Beyond “Identity”. *Theory and Society*, 29 (1), 1–47. <https://doi.org/10.1023/A:1007068714468>.
- Bruner, J.–Feldman, C. F. (1996): Group narrative as a cultural context of autobiography. In: D. C. Rubin (ed.): *Remembering our past: Studies in autobiographical memory*. Cambridge University Press, 291–317.
- Bruter, M. (2005): *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity*. Palgrave Macmillan, London.
- Buzan, B.–Hansen, L. (2009): *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Calhoun, C. (1993): Social Theory and the Politics of Identity. In: Calhoun, C. (eds): *Social Theory and the Politics of Identity*. Cambridge, Mass Blackwell.
- Campbell, A.–Converse, P.–Miller, W. E.–Stokes, D. E. (1960): *The American Voter*. New York, John Wiley & Sons.
- Connolly, W. (1991): *Identity/Difference*. Ithaca, New York, Cornell University Press.
- Csepeli Gy. (2006): *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- De Rivera, J. (1992): Emotional climate: Social structure and emotional dynamics. In: Strongman, K. T. (eds.): *International review of studies on emotion*. Oxford, John Wiley & Sons. Vol. 2, 197–218.
- Edelman, M. (1988): *Constructing the political spectacle*. University of Chicago Press.

- Ekman, Paul–Friesen, Wallace V. (1971): Constants across cultures in the face and emotion. *Journal of Personality and Social Psychology*, 17 (2), 124–129. <https://doi.org/10.1037/h0030377>
- Ekman, Paul (1973): *Darwin and Facial Expression: A Century of Research in Review*. New York, Academic Press.
- Elias, N. (2004): *A civilizáció folyamata*. Budapest, Gondolat.
- Enyedi Zs. (2004): Érték, értelem, érzelem. Politikai pszichológia Bibó nyomában. *Politikatudományi Szemle*, 13 (4), 5–18.
- Erikson, E. (1968): *Identity: Youth and Crisis*. New York, W.W. Norton & Co.
- Füredi, F. (1997): *Culture of Fear: Risk-taking and the Morality of Low Expectation*. London, Continuum.
- Füredi, F. (2005): *Politics of Fear: Beyond Left and Right*. London, Continuum.
- Füredi, F. (2018): *How Fear Works. Culture of Fear in the 21st Century*. London, Bloomsbury.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, Polity Press.
- Giddens, A. (1994): *Beyond Left and Right: The Future of Radical Politics*. Stanford, Stanford University Press.
- Goodwin, J.–Jasper, J. M.–Polletta, F. (eds.) (2001): *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*. Chicago, University of Chicago Press.
- Green, D.–Palmquist, B.–Schickler, E. (2002): *Partisan Hearts and Minds: Political Parties and the Social Identities of Voters*. New Haven, Yale University Press.
- Greenberg, J.–Pyszczynski, T.–Solomon, S.–Rosenblatt, A.–Veoded, M.–Kirkland, S. (1990): Evidence for terror management theory II: The effects of mortality salience on reactions to those who threaten or bolster the cultural world view. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58., 308–318.
- Inglehart, R.–Norris, P. (2017): Trump and the Populist Authoritarian Parties: *The Silent Revolution in Reverse*. Perspectives on Politics. 15 (2), 443–454. <https://doi.org/10.1017/S1537592717000111>
- Jasper, J. M. (1998): The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements. *Sociological Forum*, 13. 397–424.
- Jasper, J. M. (2006): Emotions and the Microfoundations of Politics: Rethinking Ends and Means. In: Clark, S.–Hoggett, P.–Thompson, S. (eds.): *Emotion, Politics and Society*. Palgrave Macmillan. 285–303.
- Glassner, B. (1999): *The culture of fear: why Americans are afraid of the wrong things*. New York, Basic Books.
- Hall, S. (1989): Ethnicity: Identity and Difference. *Radical America*, 23 (4), 9–20.
- Hankiss E. (2006): *Félelmek és szimbólumok. Egy civilizációelmélet vázlata*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hochschild, A. (1979): Emotion work, feeling rules, and social structure. *American Journal of Sociology*, 85., 551–575. <https://doi.org/10.1086/227049>
- Huddy, L. (2001): From social to political identity: A critical examination of social identity theory. *Political Psychology*, 22, 127–156. <https://doi.org/10.1111/0162-895x.00230>
- Huddy, L. (2013): From Group Identity to Political Cohesion and Commitment. In: Huddy, L.–Sears, D. O.–Levy, J.: *Oxford Handbook of Political Psychology*. New York, Oxford University Press.
- Kassai B. (2010): A politikai identitásról általánosságban. *Kellék*, 42. szám, 67–81.

- Kinnvall, C. (2013): Trauma and the Politics of Fear: Europe at the Crossroads. In: Demertzis, Nikolas (eds.): *Emotions in Politics. The Affect Dimension in Political Tension*. New York, Palgrave Macmillan.
- Kiss B. (2013): Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 22 (3), 7–28.
- Koselleck, R. (2003): *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Budapest, Atlantisz.
- Lowery, B. S.–Unzueta, M. M.–Knowles, E. D.–Goff, P. A. (2006): Concern for the In-Group and Opposition to Affirmative Action. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90 (6), 961–974. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.6.961>
- Mercer, J. (2014). Feeling like a state: Social emotion and identity. *International Theory*, 6 (3), 515–535. <https://doi.org/10.1017/s1752971914000244>
- Mouffe, Chantal (2011): Politika és politikai. *Kon-szenzus*. 16 (60), 25–48.
- Oppenheimer, L. (2001): Ellenségek: egy fejlődéslélektani megközelítés. In: Hunyady Gy.–Nguyen L. L. A.: *Sztereotípiakutatás*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Ortony, A.–Clore, J. L.–Collins, A. (1988). *The Cognitive Structure of Emotions*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Pataki F.(1982): *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Pataki F. (1998): Identitás – személyiség – társadalom. In: Erős, F. (szerk.): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest, Új Mandátum.
- Petersson, B. (2003): Combating Uncertainty, Combating the Global: Scapegoating, Xenophobia and the National-Local Nexus. *International Journal of Peace Studies*, 8 (1), 85–102.
- Pyszczyński, T. A.–Solomon, S.–Greenberg, J. (2002): *In the Wake of 9/11: The Psychology of Terror*. Washington, American Psychological Journal Association.
- Riggins, S. H. (1997): *The Language and Politics of Exclusion*. Thousand Oaks. Sage.
- Rozin, P.–Royzman, E. B. (2001): Negativity Bias, Negativity Dominance, and Contagion. *Personality & Social Psychology Review*, 5, 296–320. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0504_2
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris–Pallas Studio–Attraktor Kiadó.
- Shapiro, B. (2014): *Bullies: How the Left's Culture of Fear and Intimidation Silences Americans*. New York, Threshold Editions.
- Shaver, P.–Schwartz, J. (1987): Emotion knowledge: Further exploration of a prototype approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52 (6), 1061–1086. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.52.6.1061>
- Shklar, J. N. (1998): The Liberalism of Fear. In: Shklar, J. N.: *Political Thought and Political Thinkers*. Chicago, University of Chicago Press.
- Sík D. (2019): A negatív integrációtól a félelem szociológiájáig. *Szociológiai Szemle*, 29 (2), 4–24.
- Simon, B.–Klandermans, B. (2001): Politicized collective identity: A social psychological analysis. *American Psychologist*, 56., 319–331. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.4.319>
- Smith, E. R.–Mackie, D. M. (2008): Intergroup Emotions. In: Lewis, M.–Haviland-Jones Jeanette, M.–Feldman Barrett, L. (eds.): *Handbook of Emotions (Third Edition)*. London, The Guilford Press. 428–440.

- Smith, E. R. et al (2007): Can Emotions be Truly Group Level? Evidence Regarding Four Conceptual Criteria. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93 (3), 431–446. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.93.3.431>
- Solomon, R. C. (2008): The Philosophy of Emotions. In: Lewis, M.–Haviland-Jones Jeanette, M.–Feldman Barrett, L. (eds.): *Handbook of Emotions (Third Edition)*. London, The Guilford Press.
- Standing, G. (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. London, Bloomsbury Academic.
- Stavrakakis, Y.–Katsambekis, G. (2014): Left-wing populism in the European periphery: The case of SYRIZA. *Journal of Political Ideologies*. 19 (2), 119–142. <https://doi.org/10.1080/13569317.2014.909266>
- Stephan, W. G.–Stephan, C. W. (1996): Predicting prejudice. *International Journal of Intercultural Relations*. 20 (3–4), 409–426. [https://doi.org/10.1016/0147-1767\(96\)00026-0](https://doi.org/10.1016/0147-1767(96)00026-0)
- Stets, J. E.–Trettevik, R. (2014): Emotions in Identity Theory. In: Stets, J. E.–Turner, J. H. (eds.): *Handbook of Sociology of Emotions: Volume II*. New York, Springer. 39–49.
- Stets, J. E.–Turner, J. (2005): *Sociology of Emotions*. Cambridge University Press.
- Tajfel, H. (1974): Social Identity and intergroup behaviour. *Social Science Information/Information sur les Sciences Sociales*, 13 (2), 65–93. <https://doi.org/10.1177/053901847401300204>
- Tiedens, L. Z.–Wayne, L. C. (2004): *The Social Life of Emotions*. Cambridge University Press.
- Ten Hutten, W. (2007): *A General Theory of Emotions and Social Life*. London & New York, Routledge.
- Tsoukala, A. (2008): Boundary-creating Processes and the Social Construction of Threat. *Alternatives: Global, Local, Political*, 33 (2), 137–152. <https://doi.org/10.1177/030437540803300202>
- Watts, A. (1999): *A bizonytalanság bölcsessége*. Budapest, Édesvíz Kiadó.
- Wierzbicka, A. (1999): *Emotions across Languages and Cultures: Diversity and Universals*. Cambridge University Press.
- Wodak, R. (2015): *The Politics of Fear. What Right-wing Populist Discourses Mean*. London, Sage.

NEMZETEK LÉTEZÉSE: TÚL AZ ÉRDEKEKEN

Érzelmi és értelmi motívumok a nemzeti identitások kialakulásában

Kollai István
(Budapesti Corvinus Egyetem)

*A tanulmány beérkezett: 2020. január 6., opponálás: 2020. február 5. – március 12.,
véglegesítve: 2020. május 15.*

ÖSSZEFOGLALÁS

A nemzeti identitások kialakulásának létezik egy erőteljes hatású modernista magyarázata, amely szerint a nemzet, ahogy ma ismerjük, egy modern és konstruált jelenség. Az így középpontba helyezett érdekalapú, célracionális tömeglojalításokat és piacokat konstruáló homogenizációs folyamatok mellett eltérhet a figyelem a nemzeti identitások esetleges érzelmi és értelmi motívumairól. Pedig alapvetően ez utóbbiak jelenlétére utal a modern nacionalizmusok részben érzelmi alapú szeparatizmusa, illetve igénye arra, hogy minél inkább értelmes világmagyarázatokkal szolgáljon. Mindez a sematikusabb, érdekalapú és ok-okozati összefüggésekből épülő magyarázatok helyett valamiféle olyan kölcsönhatásosság megléte felé mutat, ahol a „nemzethez tartozás” attitűdjének kialakulásában az érdekbeli, az érzelmi és értelmi motívumok egyaránt szerepet játszanak. E három motívum közötti kölcsönhatásokból a „nemzethez tartozás” attitűdjének egy olyan vizsgálati kerete alakítható ki, ami magyarázatot próbál kínálni arra, hogyan erősítheti egymást a nemzeti identitásokban megtestesülő célracionális homogenizáció, valamint a szeparatizmus és az etnocentrikusan historizáló világmagyarázatok iránti igény.

Kulcsszó: nacionalizmus ■ nemzeti érdek ■ szeparatizmus ■
historizálás ■ kölcsönhatásosság

A nemzettudatnak, a nacionalizmusnak és általában a „nemzethez tartozás” attitűdjének konceptuális kutatása nem tekint vissza hosszú múltra.¹ A nemzetről való általános gondolkodás már természetesen jóideje része a társadalomtudományoknak, de az olyan tudományosan kiértékel és kialakított interdisciplinális koncepciók, amelyek ma meghatározó elemzési keretként szolgálnak, főként a második világháború utánról származnak (Özkirimli, 2010;² Kántor, 2014: 75.; Lajtai, 2015. 122.). Ezek közül is leginkább néhány nyolcvanas évekbeli vagy azután írt munka vált meghatározóvá, úgy mint Ernest Gellner, Eric Hobsbawm, vagy Benedict Anderson könyvei (Gellner, 1983; Anderson, 1991 [1983];³ Hobsbawm, 1983a; Hobsbawm, 1983b; Hobsbawm, 1992), amelyek a nemzetet modern és funkcionalista konstrukciónak írják le. Az ezekben meg-

jelenő fő gondolatot azzal a tömör konklúzióval szokás jellemezni, hogy a nemzet – *ahogyan most ismerjük*⁴ – a modern világ egy konstrukciójaként, a modernitás termékeként fogható fel (Hanák, 1997).⁵ A nemzeteket létrehozó nacionalizmus eszerint az életkörülmények objektív változásából fakadó új, modern fejleménye a mentalitásnak. Az életkörülmények objektív változása alatt Ernest Gellner elsősorban az urbanizációt és a népességszaporodást érti, Eric Hobsbawm az iparosodás megindulását, Benedict Anderson pedig az írásbeliség és a kapitalizmus, azon belül is „print kapitalizmus” felemelkedését. Ezek a változások, ahogy a fenti szerzők kifejtik, mind megágyaztak az egységes nemzeti kultúrák kialakulásának – azzal, hogy a korábbi kisközösségi kötődések sokaságát bomlasztották fel –, de szükségessé is tették annak kialakulását: a nagyváros, a kapitalista nagyüzem, a tömegtermékek igénylik a homogenizációt és az egységes nemzeti kódrendszerek létezését. Így tehát logikus módon szökkent szárba az a gondolat az ipari és polgári forradalmak idejében, hogy az ország határa essen egybe az anyanyelv határával – ami végül a nacionalizmus definíciójává vált (Gellner, 1983; Hobsbawm, 1992). E megközelítést lehet modernistának, funkcionalistának (O’Leary, 1997) vagy instrumentalistának (Smith, 1984: 452.; Smith, 1991: 20.) is nevezni, éppen oksági összefüggésekben és kölcsönhatásokban gondolkodó rendszermagyarázataik miatt, amelyek szerint a modern nemzeti tömegkultúrák létrejötte – és az azokat életre hívó nacionalizmusnak, mint korszellemnek – célracionális funkciója volt.

A funkcionalista-modernista nacionalizmus koncepciója egyfajta mainstream ortodoxiává vált (Özkirimli, 2010, ix.) más irányzatok – mint a primordialisták vagy az etnoszimbolisták – sokszor inkább annak kritikus alternatívájaként tűnnek fel (holott előzményeik néha mélyebbre nyúlnak vissza időben). A primordialisták a nemzethez tartozás attitűdjének létezését nem tudatos konstrukcióként, politikai programok vagy elitek macchiavellista manipulációinak eredményeként látják, hanem egy veleszületett affinitásként írták le, azaz leginkább a nemzettudat kialakulásának *érzelmi* mozgatórugóra helyezik a hangsúlyt (van der Berghe, 1981). Az etnoszimbolista megközelítés pedig azt emeli ki, hogy az adott etnikumokhoz kapcsolódó, és a premodern korból öröklött tudás – mítosz- és szimbólumrendszer – lényeges erejét adta a nemzettéválásnak (Smith, 1984; Smith, 1991); azaz azok a mozgalmak tudtak valóban „nemzeti mozgalommá” válni, amelyek egy ilyen (sok szempontból öröklött) tudást tudtak könnyen *értelmezhető* nemzeti narratívává formálni.

A nacionalizmus teóriáinak áttekintéseiből (Calhoun, 2007; Özkirimli, 2010) az is kitűnik, hogy e három nacionalizmus-magyarázat közötti vitákkal mára kissé telítődött a tudományos diskurzus: túl sok érv és esettanulmány támasztja alá mindegyik irányzat igazát, miközben ugyancsak sok eset cáfolja azok generális érvényességét. Ezért mintha lenne egyfajta tudományos igény a modernista, primordialista vagy etnoszimbolista irányok közötti polarizált igazságkereső vitákon való túllépésre (Whitmeyer, 2002; Egry, 2009a). Jelen írás is

talán ebbe a tendenciába sorolható azzal, hogy nem ezen irányzatokba illeszkedve – de nem is azok ellenére – szeretne egy olyan analitikus keretet felvázolni a nemzethez tartozás kialakulásának (és fennmaradásának) módjáról, amiben a modernisták által igen jól megfogott, megfogalmazott és kimutatott érdekmotívumok mellett valamifajta *érzelmi* és *értelmi* motívumok is szerepet kapnak a nemzeti identitás kialakulásában. A tanulmány központi gondolata tehát az, hogy teoretikusan háromfajta „vezérmotívum” különíthető el a nemzettévalás társadalmi folyamatának hátterében – érdekek, érzelmek, és értelmi mozgatórugók – de ez azért csak teoretikus elkülönítés, mert ezek a motívumok valójában külön-külön alig, inkább egymással *kölcsönhatásban* vizsgálhatóak. Így az alábbiakban egy olyan elemzési keret kontúrjai rajzolódhatnak ki, ahol e motívumok – érdekek, érzelmek és értelmi motívum – között lehetséges kölcsönhatások kerülnek a fókuszba.

Mint fentebb említésre került, az érzelmi és értelmi mozgatórugók feltérképezésével egyes nacionalizmus-koncepciók már kiemelten foglalkoztak; sőt, kifejezetten érdekes, hogy az érdekközpontú modernista-funkcionalista teóriák előtt sem ismeretlenek az érzelmi és értelmi motívumok, csak azokat nem építették be „magyarázó változóként” nacionalizmus-koncepciójukba. A modernista teóriák áttekintésével az is látható lesz, hogy ennek nem csak elvi, hanem módszertani oka is van: az érzelmi és értelmi motívumok limitált kutathatósága. Ezért az írás zárófejezete utalna azokra az egyébként létező kutatási programokra, amelyek elősegíthetik e kutatásmódszertani probléma feloldását.

ÉRZELMI ÉS ÉRTELMI MOTÍVUMOK AZ ÉRDEKMOTÍVUMOK MELLETT

Az, hogy a nemzettévalás folyamata – és a nemzeti identitás folyamatos, generációkon átívelő (bár korántsem változatlan) újratermelődése – emberi érdekek, érzelmek és értelem kölcsönhatására visszavezethető lenne, nem idegen a nacionalizmussal foglalkozó szakirodalomtól, még ha ez a megállapítás sokszor nem is került a szakirodalomban explicit módon kifejtésre. E konceptualizáló szakirodalom alapján úgy tűnik, hogy mind közül a racionális érdekmotívum a leginkább megfogható és bizonyítható azáltal, hogy jól feltárhatóak a modern nemzetépítés sokszor merev, tudatosságot és számító racionalitást idéző karakterjegyei (Whitmeyer, 2002). Anyanyelvünk, ami évezredekken keresztül generációk sokaságán át fejlődött és változott, a nyelvújításkor a nyelvhasználatot tudatosan homogenizáló reformokon ment keresztül, amely folyamatot aztán a nyelvtan és a helyesírás kodifikálása zárt le (Gyáni, 2007). Ugyanez mondható el olyan karakterjegyek kodifikálására is, mint a himnusz, a zászló, a címer formájának rögzítése, a főváros kijelölése: e lépések mind felülről intézményszerűsítették a nemzettudatot. És ugyanígy egy központi (állami illetve elit-) akarat mentén koordinált munka keretében születtek a nemzettudat generációk kö-

zötti újratermelődésének talán legfontosabb eszközei, a történelem- és irodalomtankönyvek. Amelyek megírása, terjesztése és az olvasókon való számonkérése mögött a XIX. századtól – a modern államapparátus kialakulásának időszakától – kezdve immár egy teljes oktatási és közigazgatási intézményhálózat állt, felette az azt irányító és ellenőrző politikai elittel. Ezért tekinthető a nemzet a centralizált közigazgatás termékének olyan értelemben, ahogy azt Ernest Gellner teszi; és ezért nevezi Eric Hobsbawm ezt az évszázadot a „hagyomány kitalálása” korának (Hobsbawm, 1983: 1–14.). A nemzet eszerint egy célracionális konstrukció, ami a gazdaság számára egységes, homogenizált és belső törésvonalak által nem szabdaltnak termelői-fogyasztói tömegeket, a politikai elit számára pedig lojális embertömegeket hozott létre (Gellner, 1983; Anderson, 1991; Özkirimli, 2010: 72–96.); a törzsi-vérségi jellegű összetartozás illúziója pedig a nemzeten belüli egyenlőség érzetét kelti, és elfedi a kapitalista társadalmakban dúló egyenlőtlenségeket (Hobsbawm, 1983: 1–14.).

A társadalomtudomány egy nagy kiterjedésű kutatási programjának tekinthető azon esettanulmányok szerteágazó világa, amely a nemzettudat, nemzeti identitás ilyenfajta racionálisan konstruált elemeit vagy konstruált jellegét tárja fel. Bár ez a modernista-funkcionalista megközelítés főként elitérdekeket lát a nemzettéválás folyamata mögött, egyes irányzatok kifejezetten a tömegek igényeire is visszavezetik a nacionalizmus megjelenését, akik maguk is egységes, hatékony kommunikációs és gazdasági térben voltak érdekeltek (Deutsch, 1966).⁶

Mégis, ha a történelem folyását nézzük, akkor világos korlátai mutatkoznak az érdekkövető racionalitás magyarázó erejének. Ha e funkcionalitás, e célracionális teljes mértékben áthatotta volna a nacionalizmus korának embertömegeit, akkor a XVII–XIX. század nagy birodalmi közigazgatásai könnyedén tudták volna a bennük élő sokszínű etnikai konglomerátumokat homogenizálni, hiszen ezen nyelvi-kulturális egységesülésben mind a helyi elit, mind a közemberek megláthatták volna saját materiális érdeküket: a városba költözők előtt leomlanak a nyelvi korlátok, a munkavállaló előtt egy teljes birodalom munkapiaca nyílik meg, az értelmiségi és a bürokrata előtt pedig megnyílik a birodalom teljes intézmény- és kapcsolatrendszere.

Mégsem teljesen így történt. Ahelyett, hogy a poliglott birodalmak a kapitalizmus sodró erejétől hajtva valamely államnyelv mentén homogenizálódtak volna, olyan kisnemzeti mozgalmak keltetőinek bizonyultak, amelyek létezése és romboló szeparatizmusa a korabeli átlagember szűken és materiálisan értelmezett érdekeinek nem feleltek meg. Ennek ellenére a korabeli átlagemberek jelentős része támogatta e mozgalmakat, és inkább váltak például cseh vagy román szeparatistává az Osztrák–Magyar Monarchián belül, mint etnikai értelemben „tulajdonságok nélküli *homo monarchicus*”-szá; inkább határokat képeztek maguk körül, mint azokat bontogatták (Wimmer, 2008a; Egry, 2009a). Sőt, a szeparatista entitások léte még talán az ezekben befolyásra tö-

rekvő aktivisták, szószólók és új elitek materiálisan értelmezett érdekeinek sem felelt meg: nagyobb jövedelemmel, nagyobb életlehetőséggel kecsegtetett banktisztviselőnek, tanárnak, polgármesternek vagy vezető bürokratának lenni egy újonnan születő Romániában, egy csehszlovák Kárpátalján vagy egy szerb-horvát Dalmáciában, mint egy bécsi központú szuperállamban?

A modernizációt célzó homogenizációval párhuzamosan a bezárkózás, a szeparatizmus is a nacionalizmus immanens velejárójává vált; ez a szeparatista jelleg ellene ment a kapitalizmus racionalitásának. A nacionalizmus e Janus-arcúsága a szakirodalomnak egy régi felismerése; a progresszió és tradíciókövetés, a „haza és haladás” kettős prioritása azt sejteti, hogy a célracionális érdekeken kívül szociálpszichológiai – egyszerűsítően mondván *érzelmi* – mozgatórugókat is feltételezhetünk a nemzeti identitás által meghatározott viselkedésben (Nairn, 1981: 329–363.).⁷ A nemzettéválás folyamatának érzelmi befolyásoltságára, a csoport-hovatartozás és csoport-szolidaritás létezésére lényegében minden nacionalizmus-koncepció utal, különbség inkább a „nemzeti érzés” forrásának és jelentőségének megítélésében van (van der Berghe, 1981; Whitmeyer, 2002).⁸

Ugyancsak a nacionalizmus velejárójának tűnik az is, hogy önigazoló narratívájának középpontjában nem valamiféle (jövőbe mutató) célracionális hangoztatása áll, és nem is pusztán érzelmekre épít ez a narratíva, hanem közérhető tudományos – általában történeti – magyarázatokkal szolgált saját létezését illetően. A születő modern nemzeti ideológiák nem azt hirdették, hogy azért léteznek, mert rájuk szükség van. Narratívájuk inkább ennek fordítottja lett: eszerint egy adott nemzetre azért van szükség, mert az már létezik. Értelmét és értelmezhetőségét a régóta létezése adja; a történelmi múlttal kapcsolatos (vélt) tudásnak így a nemzethez tartozást erősítő szerepe lehet. Ez leginkább az etnoszimbolista koncepcióban válik hangsúlyos megállapítássá (Smith 1984; Smith, 1991), de valójában számos nacionalizmus-magyarázat utal a történelmi tudás nemzetépítő szerepére. A nacionalizmusnak, és a belőle kifejlődő nemzeti identitásoknak így tehát egy sajátos *értelmi* motívuma is kirajzolódik.

Az érdekek, érzelmek és értelem viselkedésformáló szerepe nem csak társadalmi méretekben írható le, hanem egyéni szinten, a cselekvő egyén szintjén is megfogható a létezésük. Bár a nacionalizmus-elméletek sokszor ódzkodnak az egyéni habitus „pszichologizáló” elemzésétől, mégis, nem tűnik ésszerűtlennek e három motívum jelenlétének feltárása a „nemzethez tartozó ember” viselkedésében.

A nacionalizmus funkcionista elmélete például az emberi magatartásnak a hasznosságmaximalizáló célracionálissal gondolkodó *homo economicus* énjét domborítja ki. De lehet-e az ember csak és kizárólag *homo economicus*? Ezt még a klasszikus közgazdaságtant megalapozó filozófiai irányzat sem gondolta valószínűnek megfelelően: Adam Smith, akit a *homo economicus* egyik első leíró-

jának szokás tekinteni, az Embert egyszerre írta le olyannak, mint akinek alapvető hajlama van hasznosságának maximalizálására mindennemű csere és adásvétel révén (Smith, 1982: 25.), illetve olyannak, akinek alapvetően hajlama van a másikkal való együttérzésre (Smith, 1976). Adam Smith ráadásul amellettesz hitet – illetve saját megközelítése szerint amellettesz szolgáltat logikai bizonyítékokat –, hogy a másik örömeivel vagy bánatával való együttérzés nem valami énközpontú, saját önbecsülésünk fenntartását célzó „pótcselekvés”, hanem az egy valóban az önérdekkövetésen kívül álló emberi magatartás, amikor a hasznosságérzetünket nem saját hasznunk, hanem a másik öröme növeli (Smith, 1998). A közgazdasági diskurzuson azóta végigvonul az a dilemma, hogy miközben a hasznosság maximalizálására való törekvést jól fel lehet tárni, arra azonban már igen nehéz törvényszerű választ találni, ki mit ért saját hasznossága alatt. Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az egyéni haszonmaximalizálás elkülöníthető a hasznosságmaximalizálástól: az ember, aki minél nagyobb vagyont szeretne, de vagyonát mégsem növeli rablással vagy lopással, valójában szocializációjának megfelelő társadalmi normák mentén szeretné maximalizálni hasznosságérzetét (Sen, 1999: 2–4.). Polányi szavaival élve: „Az ember nem úgy cselekszik, hogy az anyagi javak birtoklásával kapcsolatos egyéni érdekét óvja, úgy cselekszik, hogy társadalmi helyzetét, társadalmi jogait, társadalmi javait óvja meg. Az anyagi javakat csak annyira becsüli, amennyire ezt a célt szolgálják” (Polányi, 1976: 54.).

A *homo economicus* gondolkodása végső soron inkább mondható racionalizálónak, mint racionálisnak, miközben a hasznosságmaximalizáló viselkedésének irányt szabó belső preferenciáik okáról csupán önmagában a *homo economicus* létén keresztül „nem lehetséges magunknak számot adni” (Smith, 1982: 25.).⁹

Erre próbált választ kínálni egy másik tudományág, a megértő szociológia, a társadalomba szocializálódott *homo sociologicus* ideáltípusának megalkotásával. Maga e kifejezés megalkotása Ralf Dahrendorf nevéhez köthető, aki a mások iránti érzelmekkel bíró emberi szubjektumot próbálta így leírni (Dahrendorf, 1968). Eszerint az érzelmek igazából rendkívül erős tudatalatti köteleket, kötöttségeket jelentenek az emberi magatartásra nézve. Az anyai vagy felebaráti szeretet, a másokkal szemben érzett szégyenérzet vagy bűntudat, de bármilyen közösség részeként való identifikáció mind e szocializációból eredő alapelemei – Dahrendorf szerint kötöttségei, korlátai – viselkedésünknek, aminek eredményeként az emberi viselkedés „érzelmeikkel terhelt” lesz („emotionally charged”: Abell, 1991). És hogy mi az „önérdek” tartalma, eszerint az is csak egy szocializációs folyamat eredménye; ezt az elméleti megközelítést erősítik a viselkedés morális kódok vagy szociális kapcsolatok általi meghatározottságára rámutató kutatások (Ng–Tseng, 2008: 270.).

Ahogy az érzelmi motívumokat a *homo sociologicus*ban látjuk megtestesülni, úgy az értelmi motívumokat a *homo philosophicus* viselkedésén keresztül

írhatjuk le. Ez a fogalom a szakirodalomban kevésbé kidolgozott, mint a racionálisan érdekkövető és a szociálisan érző emberképeké, de a jelentéstartalma meglehetősen egyértelmű. Eszerint mindenkiben ott lapul egy „filozófus ember”, aki a maga képességei mellett értelmes, koherens, ellentmondásoktól mentes magyarázatokat próbál adni a körülötte lévő világra és önmagára: „*minden férfi és minden nő filozófus, bár van aki jobban és van aki kevésbé*” (Popper, 1994: 174.). Ugyanezt fogalmazza meg Karl Jaspers is: „*a filozófiai gondolkodás mindig velünk és bennünk van*” (Jaspers, 1951: 132.). Ebbe bele tartozik a tudás, ismeretszerzés igénye is, és az is, hogy az ember „*emlékező lény*” (Romsics, 2004). A nacionalizmus-koncepciók közül az etnoszimbolisták helyezik a legnagyobb hangsúlyt a konkrét tudás identitásformáló erejére: Anthony D. Smith *ethnie*-terminusa – ami a modern nemzetépítést segítő kulturális altalajnak tekinthető – saját meghatározása szerint hat attribútumot foglal magába, amiből csak egy érzelmi képesség (*sense of solidarity*), a többi tanult tudáselemnek tekinthető, úgy mint az etnikum neve, a közös ősről hirdetett mítosz, közös történelmi emlékek, közös kultúrelemek, egy terület hazaként értelmezése (Smith, 1991: 21.).

A nacionalizmusok érzelmi és értelmi motívumait legalább teoretikusan feltáró, conceptualizáló igyekezet végeredménye egy olyan elemzési keret, amely azt feltételezi, hogy a modern nemzeti öntudattal rendelkező ember magatartása a külvilágra érzelmi módon reagáló *homo sociologicus*, az értelemmel reagáló *homo philosophicus* és a racionalizáló *homo economicus* közötti kölcsönhatásokban formálódik. És ahogy mindhárom énre hatnak a külvilág változásai, úgy mindhárom én folyamatosan kölcsönhatásban van egymással is. E belső kölcsönhatások miatt az ember nem tekinthető pusztán *homo economicus*-nak, öntudatlanul önérekkövető „zombinak”, mert azt érzelmei is folyton befolyásolják. De nem írható le csupán *homo sociologicus*ként sem, azaz egy olyan egyénnek, aki az őt körbevevő közösség „diktátuma” alatt áll, akinek viselkedése a környezete vélt elvárásai miatt teljesen kiszámítható, determinált (Dahrendorf, 1973: 13– 25.). A hangsúly tehát a kölcsönhatások feltárásán van.

A társadalomtudományok komoly eredményének tekinthetjük, hogy e kölcsönhatások színes világából olyan összefüggéseknek tárul fel a belső dinamikája, amelyekkel a nemzeti *identitás*, a nemzettagok közötti *szolidaritás* és a nemzeti érdek *racionalitása* is leírható. E fogalmak az érdekek, érzelmek és értelem mentén születnek, és – ami kulcsfontosságúnak tűnik – magukat kölcsönösen, spirálisan erősíteni tudják.

A szolidaritással kezdve: a nacionalizmus- és nemzetkoncepciók a szolidaritásról leginkább mint az összetartozás-érzés szinonímájáról vagy okozatáról írnak (Weber, 1978; Smith, 1991; Renan, 1995; Calhoun, 2007) és kevésbé derül ki, mennyiben áll érdekében a nemzet tagjainak szolidárisnak lenni egymáshoz. A szolidaritás e lehetséges kettős – érzelmi és érdekből eredő – forrásvi-

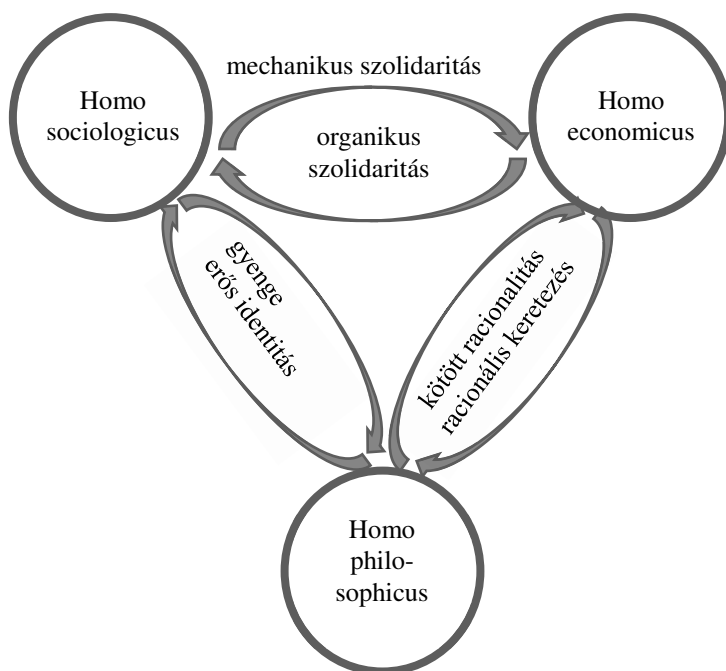
dékeinek feltárására Émile Durkheim tesz konceptualizáló kísérletet (Durkheim, 2001), rögtön kétfajta szolidaritást különítve el: a mechanikus szolidaritást – amikor belénk szocializált érzelmi kötődések miatt, az Adam Smith-i együtt-érzés miatt hasznosságunk növekedését érezzük egyszerűen attól, hogy másnak segítünk – és az organikus szolidaritást; ez utóbbiban a fennálló érdekközösség egy idő után érzelmi kötődést is eredményez. A szolidaritás két, ellentétes előjelű változatáról van szó tehát: az egyikben az érzelmi kötődésből érdekközösség születik, a másikban az érdekközösség szül érzelmi kötődést – mégha ez az ellentétesség nem is eredményez különbséget a társas viselkedésben.¹⁰ Eszerint tehát az érdekember és az érző ember viselkedésének összjátéka a szolidaritás, amelynek két fajtája – és ez ritkán kerül kiemelésre, pedig érdekes lehet a nemzetévtől szempontjából – egymást erősíti. Hiszen a mechanikus szolidaritás olyan formációkat hozhat létre (céheket, népnyelvi egyházközségeket), amikből már organikus szolidaritás születik, és amelyek tagjai közötti (érdekközösségükön felüli) szoros kapcsolat tovább erősítheti a mechanikus szolidaritást. A belső szolidaritás kifejele olyan kollektív cselekvésekben nyilvánul meg, mint a bezárkózás, a más csoportokkal szembeni presztízverseny és presztízserdekek képviselése (Weber, 1978), a szocializáció során elsajátított normarendszer szerint lejjebb rangsorolható idegen csoportoknak a tudatos „lenézése”, vagy ellenkezőleg, egy hegemonnak elfogadott vezérkultúrával szembeni defenzív magatartás (Armstrong, 1982).

A nemzeti *identitás* a szociálpszichológia illetve pszichológia identitás-konceptiói alapján leírhatók az érzelmi és értelmi motívumok közötti kölcsönhatásokkal, és itt is kétfajta, ellentétes irányú kapcsolat lehetőségét tárta fel a szakirodalom (Stachel, 2007). Az identitás „gyenge” modellje szerint a *homo sociologicus*ként megszerzett élményekből – azaz a szocializáció folyamatából – épül a belső ítéltőképességünk („szimbolikus interakcionizmus”, Mead, 1972 [1934]), míg az identitás „erős” modellje úgy is értelmezhető, hogy a belső ítéltőképesség határozza meg, hogy egyes társadalmi jelenségekhez érzelmiileg hogyan viszonyulunk (Erikson, 1977). Ez képességet jelent arra is, hogy a megszerzett tudásról, információról „saját jagon” viszonyuljunk, nem pedig a környezetből érkező érzelmi impulzusok által. Itt is kétirányú, oda-vissza kölcsönhatásra lehet így következtetni: a gyerekkorban kialakult „erős identitás” meghatározza viselkedésünket, véleményalkotásunkat, ami aztán tovább erősítheti a már meglévő identitáselemeket.

A „nemzeti érdeken” megtestesülő racionalitásra vonatkozó koncepciók az érdekember és gondolkodó ember közötti kölcsönhatással írhatók le. És ahogy a fenti esetekben, úgy itt is kétfajta racionalitásról beszélhetünk, aszerint, hogy a racionalitásunknak mi a forrása. A kötött vagy korlátos racionalitás fogalma azt írja le, amikor korlátos értelmi képességeink fogságában alakul érdekkövető magatartásunk; így önérdekkövetésünk értelmi képességeink – tudásunk és ítéltőképességünk – függvényében változik (Simon, 1957). Hely-

zettől függően másban látunk hasznót, valamint – és ez megint csak különösen fontos a nacionalizmus szempontjából – másban vagy másokban látjuk meg a kockázatot, a veszélyt. Az anyanyelv előtérbe kerülésével például az addigi vallási szövetségesek és hittársak váltak¹¹ közösségen kívülivé, kockázatot jelentő idegenekké. Ezzel ellentétes irányú összefüggést takar a *framing*, *frame selection* fogalma („*Die Selektion der Bezugsrahmens*” – Esser, 2002: 259.; a nacionalizmusokkal összefüggésben idézi Wimmer, 2008a), amit magyarul akár racionális keretezésnek is nevezhetünk. Ez „a lehetséges jelentések közül kiválasztott preferált olvasat kanonizációja” (Romsics, 2004), amikor érdekeinknek megfelelően alakítjuk a világról alkotott magyarázatainkat, például az immár „idegennek” minősülőkkal való korábbi kulturális kapcsolatok emléke feledésbe merül. Vagy amikor a gyengén teljesítő királyról, katonáról vagy focistáról környezete hirtelen már úgy kezd gondolkodni, hogy ő nem is igazi „magyar”, csak idegen uralkodó, vagy idegenlégiós focista.

1. ábra. Kölcsönhatásosság a nemzeti identitás, szolidaritás és racionalitás között

A fentiek – már csak az idézett szakirodalmakból is látszik – egyes elemekben nem teljesen újszerű gondolatok. Ahogy a nemzethez tartozás (*nationhood*) kialakulásának valamiféle interakcióban történő leírásával is figyelemre méltó szakirodalom foglalkozik, ami a nemzettudat tartós jelenlétét egy uralkodóvá

váló beszédmódnak („diszkurzív formációnak”), hétköznapi – sokszor tudatalatti vagy reflexszerű, szituációfüggő – viselkedési mintáknak tulajdonítja (Billig, 1995; Brubaker, 2004; Calhoun, 2007; Fox és Millerr-Idriss, 2008; Wimmer, 2008b). Calhoun abban is joggal idézhető ide, hogy a modernista, primordialista és etnoszimbolista megközelítések közti versengés értelmetlenségét, azok összehangolásának lehetőségét vetette fel. A calhouni „diszkurzív formáció” elmélete mindazonáltal nem próbálja sematikus formába rendezni az olyan fogalmak kapcsolatait, mint nemzeti érdek, nemzeti érzés, identitás, racionalitás és szolidaritás; ami pedig a fent vázolt elemzési keretnek lenne a célja.

Ez az elemzési keret, mint látszik, nem a nacionalizmus jelenségének historikus, unilineáris, ok-okozati magyarázatát akarja adni, nem a nacionalizmusokat akarja tipizálni. Éppen ez támaszthat kritikákat is feléje, hiszen az ahistorikus pszichologizálás „vádját” vonhatja magára, még ha az individuumra visszavezetett univerzális válaszkereséseknek meg is van a tudománytörténeti hagyománya (ld. Wimmer, 2008b). Pedig önmagában ez az analitikus keret nem kívánja megkérdőjelezni például a nemzettéválás modernitáshoz kötődő jellegét, csupán ezen belül két olyan jelenségre kívánna minél szabatosabban rámutatni, ami a „nagy narratívákban” könnyen elvész: az egyik a társadalmi osztályokba nem illeszthető kölcsönhatások jelentősége, a másik pedig e kölcsönhatások egymást erősítő, spirális jellege.

Az előbbi azt a problémát fedi le, hogy a nacionalizmus-elméletek sokszor úgy próbálnak társadalmi osztályok közötti hatásokról – elit, értelmiség és átlagember közötti hatásokról – beszélni, hogy ezekhez az osztályokhoz determinált viselkedésmintákat társítanak: eszerint általában az elit az irányító, az átlagember az irányított. Nem lehetséges, hogy az elithez tartozó is lehetett „irányított”, éppen *homo philosophicus*i meggyőződése vagy *homo sociologicus*i szocializációja által? Leírható Széchenyi Istvánnak vagy az Aradon kivégzett tizenhárom tábornoknak a viselkedése elitérdekkeik által? Sőt, nem lehet, hogy magatartásukat valamennyire épp az átlagember felől kapott impulzusok, az átlagember által alkotott „közvélemény”, közhangulat befolyásolta?¹² (Billig, 1995; Whitmeyer, 2002; Fox és Millerr-Idriss, 2008.) A fenti elemzési keret ezt a dilemmát próbálja feloldani olyan módon, hogy mindenki esetében feltételezi az érdekek, érzelmeknek és értelemnek a jelenlétét – még ha ennek arányai változnak is társadalmi osztályonként, sőt, koronként (Riesman et al., 1961). A nacionalizmus kialakulását elsődlegesen vagy kizárólag társadalmi osztályok közötti interakciókra visszavezetni azért is tűnik bajosnak, mert előkerül a nehezen megválaszolható kérdés: az értelmiség valóban egy osztályt képez? Hiszen rendkívül sokszínű emberek sokasága sorolható az írástudók közé, a jól fizetett udvari történészekről kezdve a csepűragókéig vagy a valahai vándornyomdászokig, a könyveket író érsekektől kezdve a parasztság között keresztény üdvöztanokat terjesztő huszita papokig, egyetemi diákokból lett önjelölt térítőikig. De ha egységes társadalmi csoportként is tekintünk a jövedel-

me és politikai státusza alapján alsó- és középosztályba sorolt értelmiségre, akkor sem egyértelmű a viszonya az „elithez”: az elit arisztokratikus-vérségi rendi tudata „csorgott le” a középosztályra a nemzettéválás hajnalán, és tette azt nemzetivé (Bibó, 1990), vagy ellenkezőleg, a középosztálybeli értelmiség hódította meg gondolataival, narratívájával az elitet, és nyitotta meg így magának a társadalmi mobilitás lehetőségét felfelé, az elit felé (Kedourie, 1960)? A sok ellentmondó – és mégis meggyőző, maga mellé történeti érveket állítani képes – elmélet közti feszültséget talán az oldja fel, ha nem (csak) társadalmi osztályok közötti interakciókban, hanem emberek közötti interakciókban (is) gondolkodunk (Egry, 2009b).

A fent vázolt analitikus keret emellett a kölcsönhatások egyidejűségét, és ezek könnyen kialakuló kapcsolódását szeretné érzékeltetni, kissé partvonalra helyezve azt a kérdést, mi volt előbb: nemzetinek titulált érdek, érzelem, vagy értelem. Ehelyett érdekesebbnek tűnik azzal foglalkozni, hogy ezek a hatások, ellenhatások egymást kölcsönösen erősíthetik olyan csoporton belüli identitás spirálokat – illetve csoportok közötti konfliktus spirálokat – alakítva ki, amiben megszületik egy távolról nézve irracionális erősségű történelmi jelenség, a nemzettudat. A „nemzethez tartozás” attitűdjének ilyen spirális erősödésére (Weber, 1978: 387–395.) vagy útfüggőségére (Brubaker, 2004; Wimmer, 2008a) a szakirodalom is utal, a fenti konceptualizáció ehhez szeretne egy értelmezési és vizsgálati keretet kínálni.

A MODERNISTA NACIONALIZMUS-ELMÉLET ÚJRAOLVASÁSA

Fent már többször említésre került, hogy érzelem és értelem történelemformáló szerepét még a modernista nacionalizmus-koncepciók is pedzegetik. A továbbiakban az erre történő utalásokat tekintjük át, hogy képet kaphassunk arról, hogy a modernisták hol látták mégis e vizsgálati irányynak a korlátait.

Eric Hobsbawm például úgy próbálja leírni az ipari és polgári forradalmak előtti protonacionalizmusokat, ahol szerinte az írástudatlanok érzelmei („sentiments of illiterate”) valamilyen kölcsönhatásban, kapcsolatban voltak az írástudók világával is (Hobsbawm, 1992: 48.). A nemzeti identitás objektív motívumai melletti szubjektív motívumokat pedig azzal a metaforával írja le, hogy végső soron a nemzettudat egy „mindennapos népszavazás”. Sőt, Hobsbawm a „feltalált tradíciók” („invented traditions”) kulcsfogalomnak igazából egy kettős definíciót ad: „Ez magában foglalja mind a valóban feltalált, konstruált és formálisan intézményesített »tradíciókat«, és azokat is, melyek *kevésbé könnyen azonosítható módon emelkednek ki* [emerging] egy rövid és adatolható periódus alatt...” (Hobsbawm, 1983: 1. – kiemelés: K. I.) Ez alapján valójában akár külön lehetne beszélni feltalált, kitalált, felülről épülő („invented”) és

lentről felbukkanó, alulról épülő („emerged”) tradíciókról is.¹³ E két jelenséget Hobsbawm végül aztán mégis egy fogalomba vonja össze.

Az érzelmi és értelmi motívumokon Gellner is elgondolkodik, például éppen Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia szeparatista mozgalmai kapcsán. Gellner válasza az ilyen a jelenségre az, hogy valamilyen oknál fogva bizonyos embercsoportok „érezték a késztetést” egy nemzeti narratívával való azonosulásra, mások pedig nem (Gellner, 1983: 45.). Ezen azonosulást részben utilitarista motívumokra próbálja visszavezetni: a városba özönlő elidegenedett tömegek leginkább ahhoz az identitáshoz próbáltak eszerint csatlakozni, ahol hosszabb távon a legkevésbé számíthatnak arra, hogy üldözve vagy kirekesztve lesznek („to be spurned”). Illetve kitér olyan értelmi, kognitív motívumokra is, hogy a nagyobb és mélyebb történelmi bázissal rendelkező entitások voltak vonzóbbak. A nemzeti agitátoroknál sem feltételez valami kizárólagos önérdékkövetést: Gellner szavajárásával élve, ahogy ezek az emberek az erdőt járták népviseletben műdalokat farigcsálva, nem az volt a fejükben, hogy így majd miniszterek és nagykövetek lehetnek egyszer (Gellner, 1983: 46–61.).

A legjobban talán Benedict Anderson hangsúlyozza az objektív okokat: a reformációval megszülető „print kapitalizmus” piacszerző hajtóerejét emeli ki már a korai idők kapcsán is, ami szerint már a kezdeti aktivista intelligencia sem légüres térben dolgozott és írt, hanem e születő kapitalizmus kínálati oldalát testesítették meg, és „író-olvasó koalíciók” felállításán fáradoztak (Anderson, 1990: 71. és 75.). Anderson az érzelmi és értelmi motívumokra többek között a nacionalizmust megelőző mentalitástörténeti változások leírásán keresztül tér ki, amikor vázolja a szekularizációnak azt a hatását az emberi gondolkodásra, hogy a szakralitás időtlenségét felváltotta a múlt időben való gondolkodás.

A fenti áttekintés alapján végső soron azt lehet mondani, hogy e szerzők az érzelmi és értelmi motívumok meglétére is utaltak, de azokat végül nem konceptualizálták, nem emelték be nacionalizmus-koncepciójukba.¹⁴ Ennek úgy tűnik, több oka is van.

Az egyik a szerzők tudományfilozófiai megközelítéséből ered: a modernista megközelítés, illetve annak itt sokat idézett legfőbb képviselői igazából a rendszerszintű magyarázatoknak a hívei. Ez a „rendszer” a marxista Hobsbawmnál maga a személytelenített burzsoázia és elit: a nacionalizmus „praktikái” többségében meglátása szerint innen fentről csorognak le a társadalom alsóbb rétegei felé. (Hobsbawm, 1983b: 306. – érdemes megjegyezni, hogy itt az 1870–1914 közötti korszakkal foglalkozik.) Az ugyancsak marxista Andersonnál ezt a személytelenített, de robosztus külső rendszerszintű hatást főként a kapitalizmus ereje képviseli.¹⁵ A rendszerszemléletű megközelítés lényegét Gellner – aki Andersonnal és Hobsbawmmal ellentétben nem volt marxista, viszont tudományfilozófiával is foglalkozott – úgy fogalmazta meg, hogy a történelem nyilvánvalóan az emberek körül zajlik, de valóban *körülöttük* zajlik; ezért az egyén sorsának magyarázata szerint nem feltétlenül írható le az emberi szinteken („in

terms of chaps”). A mégis „emberközpontú” magyarázatokat kedvelőket „individualistának” nevezte, és végső soron azt kifogásolta bennük, hogy az emberi tulajdonságokból mint adottságokból indulnak ki, pedig azok is társadalmilag meghatározottak (Gellner, 1973: 1–14.). Távol állt Gellnertől az a megközelítés is, ami kifejezetten az emberi magatartások folyamatos kölcsönhatásaként próbálta értelmezni a történelem menetét, ezzel a „kölcsönhatásos” történelemfilozófiai iránnyal vitát folytatott: kritizálta többek között Peter Winch írását, aki a világháború utáni angolszász tudományosságba próbálta beemelni az erre épülő saját tudományfilozófiáját.¹⁶ Gellner e gondolatokat alapvetően haszontalannak minősítette: haszontalanok szerinte azért, mert a megfogalmazott dilemmákkal a társadalomtudományok már rég szembenéztek és régóta küszködnek velük; és haszontalanok azért is, mert a követendőnek mondott tudományfilozófiából nem fakad használható módszertan (Gellner, 1973: 47–49.). Végső soron a modernista-funkcionalista megközelítés *ars poeticája* összefoglalható abban, hogy a „nacionalizmusnak nincsen semmilyen igazán mély gyökere az emberi pszichében [...] A nacionalizmus gyökerei az ipari társadalmak jól körülhatárolható strukturális igényeiben rejlnek, igencsak mélyen.” (Gellner, 1983: 34–35.).

A modernistáknál az érzelmi és értelmi motívumok koncepcionalizálatlanságának másik oka éppen a vitathatatlan módszertani korlátok. E módszertani nehézségre utal Hobsbawm is, amikor önkritikusan azt mondja: a hagyomány feltalálásáról szóló híressé vált könyve a szociális változásokból fakadó új tradíciókkal sokkal kevésbé és csak spekulatívan foglalkozik az olyan tradíciókhoz képest, amelyek háttérben politikai folyamatok állnak. Ahogy írja: „sajnálatosan könnyebb dokumentálni a motivációit és szándékait azoknak, akik pozíciójukból fakadóan formálisan intézményesítik az ilyen új innovációkat, [...] mint az olyan új szokásokat [practices], amelyek spontán fejlődnek ki alulról [at grass roots]” (Hobsbawm, 1983b: 303.). És bár fontosnak tartja a „from below” szemléletet is – a hétköznapi emberek vágyait, reményeit, igényeit, kötődéseit, az írástudás alatti szintet is beleértve –, ennek kutathatósága kapcsán erős kételyei és fenntartásai vannak, mondván, keveset tudunk arról, mi ment végbe ezen emberek fejében. És mivel nem tudjuk ma hitelesen felidézni ezeket a gondolatokat, ezért mindez megmarad rejtélyesnek és homályosnak (Hobsbawm, 1992: 79.). Ezek miatt a homogenizációval párhuzamosan kibontakozó szeparatizmus felbukkanását – amit fentebb az érzelmi motívumok legfontosabb megtestesüléseként határoztunk meg – Gellner szerint nem lehet előrejelezni: eszerint csupán a nacionalizmus elvének felbukkanása jelezhető elő, de hogy mely entitás fog felbukkanni, az „túl sok történelmi véletlenszerűségtől függ” (Gellner, 1983: 54.). Gellner leszögezte azt is, hogy a történelem kutatásában kevesebb a megértéssel vagy beleérzéssel, és jóval több a számolással, adatösszesítéssel kapcsolatos kihívás (Gellner, 1973: 49.), és előbbi irányból közelítve a nemzettévalás folyamata nem definiálható jobban általánosságoknál.

A NEMZETI IDENTITÁS KUTATÁSA
A TÖRTÉNETI ANTROPOLÓGIÁN KERESZTÜL

A rendszerszintű megközelítést kritizáló „individualisták”-nak Gellner még odabök egy érdekes mondatot: hogyan is képzelik el ők a történész munkáját? Hiszen a történész több kell legyen, mint biográfus *en grande série*, azaz nagyüzemi életrajzíró (Gellner, 1973: 1–14.). Az érzelmi és értelmi motívumok szerepének kutatása valóban komoly módszertani kihívás (erre utal, lényegében feladva a kérdés gyors feloldásának esélyét Weber, 1978: 925; Özkirimli, 2010: 131.), de Gellner provokatív kérdésfelvetése talán mégis megválaszolható a következő módon: a nemzethez tartozást kutató társadalomtudós több kell legyen mint biográfus, de talán részben biográfus is kell legyen. Az egyének és kis csoportok (családok, kis szakmai- vagy sorsközösségek) kutatása, a „kisüzemi életrajzírás” feltárhatja a nemzethez tartozásnak a makroszintről rejtve maradó motívumait. Makroszinten, nagy társadalmi folyamatok szintjén sokkal erőteljesebben ütközhetnek ki a nyilvánvaló érdekviszonyok, és ezen érdekviszonyok létezése könnyen elhomályosítja az érzelmi és értelmi motívumokat. A nagy tömegek szószólóinak szavai mögött például könnyebben feltételezhető számító érdek, mint aki csak önmagában létező, magányos, marginalizált szószóló. Amikor a nacionalizmus tömegkultúrává válik, akkor már bármilyen látszólag érzelmi és értelmi motívum esetében felmerülhet a gyanú, hogy igazából jól felfogott érdek áll mögötte, különösen a funkcionalisták által beazonosított, a modern társadalmakat kialakító objektív életkörülmény-változások (iparosítás, modernizáció, urbanizáció, tömeges írásbeliség) előrehaladtával.

Egyértelmű, hogy kutatási szempontból a funkcionista motívumok a legkönnyebben megfoghatók. Ahol viszont a funkcionista motívumok kevésbé vannak jelen, ott lehetőség nyílhat az érzelmi és értelmi motívumok kutatására. Ezért tűnik különösen érdekesnek és hasznosnak a politikai érdekviszonyok „alatti”, mindennapi vagy értelmiségi diskurzusban (Trencsényi–Kopecek, 2007) vagy a politikai térhez képest marginális helyzetekben, hétköznapi gyakorlatokban (Brubaker, 2004) feltáruló mintázatainak kutatása; ezekkel behatóan foglalkozik a diskurzus kutatás és a politikai antropológia. De a politikai antropológia mellett hasznos lehet a történeti antropológia is: a nacionalizmus tipikus kutatási időhorizontján belül marginálissá vált kornak, a nemzetté válást megelőző koroknak a kutatása. Ezen időszak protonacionalista megnyilvánulásai még meglehetősen magányos, figyelemre inkább csak vágyó emberekhez köthetőek, tevékenységük még nem nemzetépítő makrostruktúrákon belül zajlik. A kelet-közép-európai térséget tekintve az 1780-as évek előtti időszak ez, II. József és a francia forradalom előtti hosszú évtizedek, amikor kapitalizmus, ipari forradalom, népességgrobbanás még alig volt érzékelhető. Ekkor, legalábbis a történelmi Magyarország területén, nincsen jele komolyabb iparosodásnak és a tömegtársadalomnak, a felvilágosodás eszmerendszere nem

érinti meg még a tömegeket, azaz nincsen valamifajta szellemi polgárosodás; és a politikai-közéleti elit részéről sem mutatkozik érdeklődés és igény nemzeti mozgalmakra. Mégis, tanult (de nem kifejezetten magas származású) emberek egy jól körülhatárolható köre magyarokra, szlovákokra, románokra stb. kezdi magát felosztani, akik egymással szemben a múlt sajátos rekonstrukciója alapján nemzeti narratívákat gyártanak és propagálnak, illetve kritizálják – sokszor sértegetve – a másik álláspontját.

A nacionalizmus fent vázolt elemzési keretének is végső soron az ekkor (1720–1789 között) zajló első magyar–szlovák identitáskonfliktusok adták az inspirációját: ekkor még – nem lévén nemzeti makrostruktúrák – a vitákban résztvevők hatalmi vagy karrierista önértéke gyengén mutatható ki, annál több az érzelmi és értelmi („igazságkereső”) motívum ezekben az egyre inkább vérre menő disputákban. Amiben a spirálitás is látványosan megnyilvánul: amikor Bencsik Mihály magyar jogtudós 1722-es munkájában másfél oldalon keresztül dehonesztáló megjegyzéseket tesz a szlovákokra, őket történelmi jogon (Svatoptluk veresége miatt) alávetett, az ország vezetésére nem jogosult népként írja le (alacsony rendűnek titulálva olyan vélt karakterjegyeket is, mint a sörivás), négy – magát sértve érző – tudós ragadott egymástól függetlenül tollat és vágott vissza Bencsiknek. Bencsik rövidke, de sértő gondolatmenetére többek között egy egész könyv született válaszként, tele óriási mennyiségű forrás felhasználásával, harcolva az olyan konstruált presztízsrangsorok relevanciájával, mint a borivás–sörivás összehasonlíthatósága vagy a történelmi régmúltban szerzett dicsőség. Sértegetésekben Bencsik vitapartnerei – akik korábban szlovákságuknak egyébként nem tartották fontosnak jelét adni, azt Bencsik provokálta ki belőlük – sem visszafogottak: a magyar jogtudóst részeges, hazug alaknak írkák le, aki Nagyszombatban csak *jövevény*, és feltételezik *alacsonyrendűnek* titulált cigány származását. Lényegében ez az első dokumentált magyar–szlovák identitáskonfliktus, aminek a 18. században kimutatható a folytatása (Kollai, 2019; Kollai, 2020.). Ezen egyháztudósok, műveltségük révén, a társadalom többségét megelőzve már több nyelven írtak, olvastak, beszéltek, a nyelveket egymással össze tudták hasonlítani, azokhoz viszonyulni tudtak és azokat egymáshoz képest rangsorolni próbálták már akkor is, amikor még sem a nacionalizmus tömegkultúrája nem alakult ki, sem a helyi politikai elit nem különült el egymástól magyarra vagy szlovákra. A körülöttük változó világ – saját érdeküknek megfelelő – interpretálására pedig nem jövőbe vagy jelenbe mutató, hanem történelmi magyarázatokat próbáltak adni. A politikai elit vitáikat nem különösebben támogatta, inkább csak elnézte. Viszont ők voltak ott az egyetemi katedrákon és a gimnáziumokban: ők nevelték a XIX. században élre törő nacionalista mozgalmak vezető generációit...

Ennek az írásnak nem célja ennél mélyebben belemenni a magyar–szlovák identitáskonfliktusokba, mindez inkább csak érzékeltetni hivatott azt, hogy a politikailag marginális élethelyzet és marginális korok igencsak érdekes ada-

lékokkal szolgálhatnak a nemzethez tartozás (*nationhood*) kutatásában. Mert kutatási szempontból az egyik legnagyobb kihívás abból fakad, hogy a mára kialakult nemzeti struktúrák sokakat tesznek tudatosan érdekeltté és érzelmi-
leg túlfűtötté, így kevésbé látszik és elfedve marad e „kínálati” elem mellett az esetleges „keresleti” oldal. Ezt még tovább nehezíti az, hogy mindenki könnyen kerülhet a keresleti oldalról (a nemzetépítő narratívákat befogadó oldalról) a kínálati oldalra, akár csak önjelölt narratívagyártóként, civil aktivistaként vagy dühös „kommenthuszárként”. Ezért bajosnak tűnik társadalmi osztályok közötti ok-okozati viszonyokra visszavezetni a nemzethez tartozás jelenségét.

Erre a konceptuális és módszertani kihívásra próbálna egy lehetséges választ kínálni a fent vázolt elemzési keret, ami társadalmi osztályok helyett érdekbeli, érzelmi és értelmi mozgatórugókra vezeti vissza a nemzethez tartozó ember viselkedését; ennek az elemzési keretnek a használhatósága pedig azon múlik, hogy mennyire sikerül – történelmi forrásgyűjtéssel vagy mai adatgyűjtéssel – valóban elkülöníteni ezen motívumok jelenlétét és egymás közti kölcsönhatását az egyéni vagy csoportos viselkedésben.

JEGYZETEK

¹ A dolgozatnak nem célja a nemzet vagy nacionalizmus fogalmakat vagy az azok közötti viszonyt újradefiniálni (a lehetséges definíciók közelmúltbéli áttekintésére ld. Özkirimli, 2010; Kántor, 2014: 53–100.; Lajtai, 2015: 117.), inkább az e fogalmakhoz is kapcsolódó magatartásnak, a „nemzethez tartozás” attitűdjének (*nationhood*) mozgatórugóira fókuszál.

² Umot Özkirimli munkájának 2010-es második kiadása szolgált a tanulmány forrásául, ahol reflektál az első kiadásra kapott kritikákra is.

³ Benedict Anderson könyvének az 1991-es második, bővített kiadása szolgált a tanulmány forrásául, ahol a szerző már reflektál az első kiadás óta eltelt időszakra is.

⁴ A nemzetfogalom modern definíciója nem azt jelenti, hogy ne beszéltek volna nemzetekről a modern kor előtt, csak ezek alatt historikus, premodern nemzetkonceptiók értendők. Így a középkori és koraujkori *natio* megtestesíthetett területi alapú, nyelvi vagy rendi identitást, és e három viszonya egy közösségen belül folyton változhatott (Kontler–Trencsényi, 2008; Erdős, 2017).

⁵ Bár itt elsősorban történészek kerültek idézésre, de a nemzeti identitás fejlődésének kutatása erőteljesen interdiszciplinárisá vált az európai integráció és az „európai identitás” kérdésének előtérbe kerülésével (Haas, 1958; Risse, 2005), majd a posztkommunista tranzíciós folyamatokban és a globalizációban megjelenő felzárkózás–különállás, nemzetközi integráció–nemzeti emancipáció dilemmák révén, erős szociológusi, politológusi de közgazdász részvétellel is. Ezekben a kutatási programokban külön figyelem jut az identitások különböző szintjei közötti esetleges kölcsönhatásoknak (Palánkai, 2013; Koller, 2016).

⁶ Ld. erre a svájci német és francia képzetlen munkások keveréknyelvét, a bolze-t, ami a munkához szükséges kommunikációt tette nekik lehetővé, de később olyan identitáselemek is tapadtak hozzá, mint munkásöntudat vagy lokálpatrióta büszkeség (Brohy, 2011: 105–124., 117.).

- ⁷ Tom Nairn használja a „modern Janus” kifejezést a nacionalizmusra. Munkájának 1981-es, bővített második kiadását használjuk.
- ⁸ A primordialisták a csoportszolidaritás iránti affinitással kapcsolatos megállapításukat például azzal tették ki igazán vita tárgyának, hogy ezen érzelmi mozgatórugónak határozott elsőbbséget tulajdonítottak a nemzetek kialakulásának más tényezőivel szemben, és feltételezték ennek esetleges biológiai eredetét (Özirimli, 2010).
- ⁹ Ezt Smith óta azok az érdekes felmérések és kutatások is alátámasztják, amelyek rámutatnak arra, hogy az etnikai csoportok közötti versengés sokszor nem a gazdasági konkurenciával szemben erősödik fel (Wimmer, 2008a), vagy hogy az unió támogatottsága nem az EU költségvetéséből, illetve jogalkotásából legtöbbet nyerők között nő meg (Risse, 2005), vagy hogy különböző nemű vagy bőrszínű dolgozók a munkahatékonyság rovására kezdenek versengésbe, illetve bezárkózásba (Akerlof, 2000).
- ¹⁰ A reciprocitás definiálási kísérletei hasonló kettősséget mutatnak: egyes definíciók úgy értelmezhetők, hogy az önzetlen segítség mozgatórugója a szocializáció (Polányi, 2004), mások szerint pedig tudatosság van mögötte, hogy ti. így majd másoktól magunk is elvárhatjuk a segítséget (van der Berghe, 1981).
- ¹¹ Itt érdemes megemlíteni a több közgazdasági Nobel-díjjal jutalmazott viselkedés-gazdaságtan eredményeit, amelyek szerint az emberi viselkedés legalább annyira haszonmaximalizáló, mint kockázatkerülő. Ha utóbbit a homogenizáció forrásának, akkor előbbit a szeparatizmus mozgatórugójának tekinthetjük.
- ¹² Széchenyi maga is sokat lamentált a közvéleménynek, és a közjó emelése révén szerzett hírnévnek a hajtóerején. „engedelmeskedni ilyenek tán tanácsosb, mint neki parancsolni akarni — neve *közvélemény!*” Beöthy, é. n.: 90.
- ¹³ Hobsbawm másutt is használja ezt a kettős felosztást, mint hivatalosan vs. nemhivatalosan, vagy mint politikailag vs. szociálisan teremtett tradíciók: ld. Hobsbawm, 1983b: 263.
- ¹⁴ Az, hogy ez az értékes tartalom végül a konceptualizálás szintjén elveszett, talán részben azon is múlik, hogy egymást a konstruktivista szerzők már leegyszerűsítve idézték. Szembetűnik például, ahogy Hobsbawm könyvének első oldalain rögzíti: Gellner munkájával ért egyet, miszerint a nemzet kitaláció, artefaktum (Hobsbawm, 1992). Ehhez képest Gellner könyve az artefaktum szót nem is használja, és a kitaláció helyett is inkább az olyan kifejezések dominálnak, minthogy a nemzet egy esetleges történelmi jelenség.
- ¹⁵ A marxista ideológiai kötöttség sematizáló hatása szembetűnik például a cseh Miroslav Hrochnál – Hobsbawm egyik fontos inspirációjánál –, aki a nacionalizmusok legkorábbi szakaszát próbálta összehasonlító jelleggel vizsgálni: Hroch (1985) könyve a nemzeti mozgalmak kezdeti korszakának rendkívül sokszínű, komplex világát mutatja be. A marxistának elkönyvelt történész emiatt utal is előszavában arra, hogy az osztályérdekeken kívül valami más mozgatóerők is mutatkoznak a nacionalizmusok születésekor. Végül a könyvről egy másik elismert angol kutató, az ugyancsak marxista John Breuilly írt egy erős kritikát, mondván, hogy a könyv konceptuális magyarázatai – miszerint az ipari és polgári fejlődés indította útjára a nacionalizmusokat – nincsenek összhangban a könyv tartalmával. Valóban: a tartalom maga, Hroch elő- és utószava nélkül, inkább antimarxistának is mondható, lényegében nem mutatja ki a kapitalizmus hatását a nemzeti identitás kezdeti fejlődésére.

¹⁶ Peter Winch meglátása az volt, hogy az emberek közti viszonyok, társadalmi cselekvések sokkal inkább emlékeztetnek a fogalmak kicserélődésére egy beszédaktus során, mint erők kölcsönhatására. Winch a társadalomtudományok tévútjának tartotta azt, hogy a természettudományok sikereitől megigézve fizikai törvényszerűségeket keresnek a társadalomtudósok ott is, ahol a megfigyelés tárgyai – az emberek – fogalmaikkal maguk konceptualizálják a tényeket (azt, hogy mi számít „háborúnak”, nem mutatja ki egy mérőműszer, hanem ezt emberek döntenek). Sőt, a megfigyelők maguk is részei a megfigyelt társadalomnak: a társadalomtudós nem olyan mérnök, aki gépeket vizsgál (ahogy azt John Stuart Mill írja), hanem olyan mérnök, aki más mérnököket vizsgál (Winch, 1988).

IRODALOM

- Abell, Peter: Homo Sociologicus (1991): Do We Need Him/Her? *Sociological Theory*, Vol. 9, No. 2, 195–198. <https://doi.org/10.2307/202081>
- Akerlof, George A., Kranton, Rachel E. (2000): Economics and Identity. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 115, No. 3, 715–753. <https://doi.org/10.1162/003355300554881>
- Anderson, Benedict (1991): *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised Edition, Verso, London–New York (Az 1983-as kiadás bővített változata.)
- Armstrong, John. A. (1982): Nations before Nationalism. Chapel Hill, University of North Carolina Press,
- Van den Berghe, Pierre L. (1981): *The Ethnic Phenomenon*. New York, Elsevier
- Bibó István (1990): A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. In: *Válogatott tanulmányok IV*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Brohy, Claudine (2011): Les langues s'affichent: signalétique, publicité et paysage linguistique dans deux villes bilingues suisses, Biel/Bienne et Fribourg/Freiburg. *Cahiers de l'ILOB*, Vol. 2.
- Breuilly, John (1986): Reviewed Work: Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations by Miroslav Hroch, Ben Fowkes. *The English Historical Review*, Vol. 101, No. 399 (Apr.), 446–449
- Brubaker, Rogers (2004): *Ethnicity Without Groups*. Harvard University Press.
- Calhoun, Craig (2007): *Nations Matter: Culture, History and the Cosmopolitan Dream*. Routledge, London.
- Dahrendorf, Ralf (1968): *Homo sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*. Westdeutscher Verlag, Köln und Opladen.
- Deutsch, Karl W. (1966 [1953]): *Nationalism and Social Communication*. Cambridge, The MIT Press.
- Durkheim, Émile (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest, Osiris.
- Egry Gábor (2009a): Agitátorok, szervezők, aktivisták – avagy hogyan épül a nemzet? *Múltunk*, Vol. 54, No. 2., 246–254.
- Egry Gábor (2009b): Kétséges egység. *Limes*, Vol. 22, No. 4, 43–50.
- Erdős Zoltán (2017): *A premodern nemzetfogalom szerkezeti vázlata*. Historiográfiai megközelítés. Pécs (Kézirat).

- Erikson, Erik H. (1977): *Childhood and Society*. Paladin Books.
- Esser, Hartmut (2002): *Soziologie: Spezielle Grundlagen, Band 6. Sinn und Kultur*. Frankfurt, Campus.
- Fox, Jon E.–Cynthia Millerr-Idriss (2008): Everydary Nationhood. *Ethnicities*, Vol. 8, No. 4, 536–563
<https://doi.org/10.1177/1468796808088925>
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism. New Perspectives on the Past*. Basil Blackwell, Oxford.
- Gellner, Ernest (1973): *Selected Philosophical Themes, volume I: Cause and Meaning in the Social Sciences*. Routledge, London–New York.
- Gyáni Gábor (2007): *Relatív történelem*. Typotex, Budapest.
- Haas, E. B. (1958): *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces 1950–57*. Stanford, Stanford University Press.
- Hanák, Péter (1997): A nemzeti identitás konstrukciója és problémái. *Múlt és jövő*, No. 2, 4–7.
- Hobsbawm, Eric (1983a): Introduction: Inventing Traditions. In: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (ed.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press. 1–14.
- Hobsbawm, Eric (1983b): Mass-Producing Traditions: Europe, 1870–1914. In: Eric Hobsbawm and Terence Ranger (ed.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983. 263–308.
- Hobsbawm, E. J. (1992): *Nations and nationalism since 1780. Programme, myth, reality*. Cambridge University Press.
- Hroch, Miroslav (1985): *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European nations*. Cambridge University Press.
- Jaspers, Karl (1951): *Way to Wisdom. An Introduction to Philosophy*. Yale University Press, New Heaven–London.
- Kántor Zoltán (2014): A nemzet intézményesülése a rendszerváltás utáni Magyarországon. Osiris, Budapest.
- Kollai István (2019): Szvatopluk az imakönyvben. A vallási versengés hatása a népnyelvek nacionalizálódására. *Regio*, Vol. 24, No. 4, 5–29.
- Kollai István (2020): *Sörissza tudósok a borisszák ellen: a nemzeti identitás érzelmi és értelmi motívumai*. Megjelentetés alatt.
- Koller, Boglárka (2016): Identity patterns in East-Central Europe in a comparative perspective. *Journal of Comparative Politics*, Vol. 9, No. 2, 85–98.
- Kontler, László–Trencsényi Balázs (2008): Hungary. In: Burgess, Glenn–Lloyd, Howell–Hodson, Simon (eds.): *European Political Thought, 1450–1700. Religion, Law and Philosophy*. New Haven, Yale University Press, 176–207.
- Lajtai L. László (2015): Trendek és elméletek a nemzet- és nacionalizmus-kutatásban. *Pro Minoritate, Ősz*, 115–148.
- Mead, George H. (1972): *Mind, Self and Society. From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Nairn, Tom (1981): *The Break-up of Britain. Crisis and Neo-nationalism*. Second, Expanded Edition. London, Verso.
- Ng, Irene C. L.–Lu-Ming Tseng (2008): Learning to be Sociable: The Evolution of Homo Economicus. *American Journal of Economics and Sociology*, Vol. 67, No. 2, 265–286.

- O'Leary, Brendan (1997): On the Nature of Nationalism: An Appraisal of Ernest Gellner's Writings on Nationalism. *British Journal of Political Science*, Vol. 27, No. 1, 191–222.
- Özkirimli, Umut (2010): *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*. Second Edition. New York, Palgrave–Macmillan.
- Palánkai, Tibor (2013): European integration, national and ethnic identities and Central Europe. In: Miszlivetz, Ferenc; Jensen, Jody (szerk.): *Global Challenges – European and Local Answers: The rise of glocality in Europe*. Savaria University Press, Szombathely, 115–140.
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Gondolat.
- Popper, Karl (1994): *In Search of a Better World: Lectures and essays from thirty years*. Routledge, London.
- Renan, Ernest (1995): Mi a nemzet? In: Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 171–187.
- Riesman, David–Nathan Glazer–Reuel Denney (2001): *The Lonely Crowd. A study of the changing American character*. New Haven–London, Yale University Press.
- Risse, Thomas (2005): Neofunctionalism, European identity, and the puzzles of European integration, *Journal of European Public Policy*, 12: 2, 291–309.
- Romsics, Gergely (2004): Mitosz, kultusz, társadalom. *Mozgó Világ*, Vol. 30, No. 7, 57–61.
- Sen, Amartya (1999): *Reason before Identity*. Oxford, Oxford University Press.
- Simon, Herbert A. (1957): *Models of man: social and rational; mathematical essays on rational human behavior in society setting*. New York–London–Sydney, Wiley.
- Smith, Adam (1976): *The Theory of Moral Sentiments*. The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith. Clarendon Press, Oxford.
- Smith, Adam (1982): *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Volume I. The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith.
- Smith, Anthony D. (1991): *National identity*. Penguin Books.
- Smith, Anthony D. (1984): Ethnic Persistence and National Transformation. *The British Journal of Sociology*, Vol. 35, No. 3, 452–461.
- Smith, Vernon (1998): The Two Faces of Adam Smith. *Southern Economic Journal*, Vol. 65, No. 1, 1–19.
- Stachel Peter (2007): Identitás. a kortárs társadalom- és kultúratudományokegy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Regio*, Vol. 18, No. 4. 3–34.
- Trencsényi Balázs–Michal Kopeček (2007): *Discourses of Collective Identity in Central and Southeastern Europe (1770–1945). Volume II*. Central European University Press, Budapest.
- Weber, Max (1978): *Economy and Society. An outline of interpretive sociology*. Edited by Guenther Roth–Claus Wittich. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London.
- Whitmeyer, Joseph M. (2002): Elites and Popular Nationalism. *British Journal of Sociology*, Vol. 53, No. 3, 321–341.
- Wimmer, Andreas (2008a): The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory. *American Journal of Sociology*, Vol. 113, No. 4, 970–1022.
- Wimmer, Andreas (2008b): Elementary strategies of ethnic boundary making. *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 31, No. 6, 1025–1055.
- Winch, Peter (1988): *A társadalomtudomány eszméje és viszonya a filozófiához*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

AZ EURÓPÁVAL VALÓ AZONOSULÁS ÉRTÉKALAPOZOTTSÁGA

Grünhut Zoltán

(Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont)

*A tanulmány beérkezett: 2020. február 11., opponálás: 2020. február 20. – 2020. április 29.,
véglegesítve: 2020. június 30.*

ÖSSZEFOGLALÓ

Jelen tanulmány törekvése az Európáról mint célra irányuló politikai projektről szóló, politikai-közéleti diskurzusokat és ideaalkotásokat befolyásoló elméleti okfejtések csoportosítása, érvelésük hátterében alapvető gondolkodásmódbeli különbségek azonosítása, utóbbiak ontológiai szintű értékekre történő visszavezetése, illetve mindezen összefüggések empirikus vizsgálata abban az értelemben, hogy vajon az eltérő értékeket preferáló, s aszerint eltérően gondolkodó egyének valóban másként azonosulnak-e Európával, illetve saját európaiságukkal. A tanulmány arra kíván rávilágítani, hogy az Európával való azonosulás szubjektív beállítódás (értékek és gondolkodásmódok) függvénye, amely összefüggés ott lappang az Európáról szóló, szisztematizált tudományos elméletek mondanivalójának hátterében is. Ezeknek ezért elsősorban reprodukzív és rekonstrukzív hozzájárulásai vannak.

Kulcsszavak: Európa ■ európaiság ■ gondolkodásmódok ■ Másik ■
értékek ■ integrációs elméletek

EURÓPA-FINALITÁSOK ÉS AZOK ELMÉLETI LOGIKÁJA

Az európai egységesülés gondolata hosszú történelmi múltra tekint vissza (Bóka, 2001). Miközben e koncepciók leginkább víziókat adók voltak, a tudományos igényű szintetizálásuk pedig elsősorban esztétörténeti jellegű, addig a II. világháborút követően meginduló szupranacionális intézményformálás már szisztematikusabb elméletalkotást követelt meg. Az így megszülető integrációs elméletek főként politikatudományi (illetve ahhoz kapcsolódóan gazdaság- és jogtudományi) inspirációkból építkeztek. Elsődleges céljukként azt fogalmazták meg, hogy teoretikus „színteret” adjanak az európai integrációnak, illetve az azzal összefüggő dinamikáknak (Arató, 2019). A különböző integrációs elméletekre saját koncepció-evolúciójaként tekintő diszciplína, az

Európa-tanulmányok – némi leegyszerűsítéssel – három fókuszpont szerint csoportosítja teoretikus bázisát: értelmezések arról, *hogyan kellene működnie* Európának (normatív elméletek); vizsgálati keretek arról, *miként* működik Európa (leíró elméletek); interpretációk arról, mi jellemzi az egyes európai szakpolitikákat (Diez–Wiener, 2004). Miközben az előbbi két csoportba tartozó elméletek továbbra is feladatuknak tekintik, hogy képet alkossanak Európáról, felvázolják tehát az Európa-finalitás – célra irányulás – vízióját, addig a harmadik kategória értelmezései ettől tartózkodnak, s csak szakpolitikai folyamatokkal foglalkoznak (integrációs elméleti besorolásuk ezért kétséges).*

E tanulmány számára a normatív és leíró Európa-koncepciók a fontosak. Előbbieknek három típusa különíthető el. A *föderatív értelmezések* a szuverenitás megosztását képviselik, a szupranacionális intézményi struktúrák létrehozását szorgalmazzák, továbbá mindezek feltételeként az európai identitás – nemcsak a művészeti-kulturális közösség, de az európai léptékű összetartozásérzés – megerősítésének feltételeit kutatják (Burgess, 2000; Rosamond, 2000). Az *újfunkcionalista teóriák* a már létező európai intézményhálózat fejlődési pályáit igyekeznek megérteni. Ezen elméletek is az integráció mélyítését tartják szem előtt, ám „programadás” helyett arra helyezik a hangsúlyt, hogy különböző mechanizmusok (ún. *spillover* dinamikák) miként gerjesztik az európai intézményprogressziót (Haas, 1958; Strobby-Jensen, 2007). Alaptételük, hogy a multilaterális együttműködés stabilizálódása előmozdítja az állami felsővezetőkkel szemben a megbízott technokraták kompetenciaszerzését. E csoport a pragmatikus ügykezelést, a hatékony, gyakorlatias problémamegoldást tekintti elsődleges feladatának. Folyamatos tevékenységének velejárója az a mechanizmushatás, ami a multilaterális rendszer állandó tökéletesítését, eredményességének fokozását célozza. E *spillover* dinamikáknak különböző dimenziói vannak: funkcionális (egyik szakpolitikáról a másokra áttérjedő intézményszervezési minták), politikai (mind több szektor és szereplő bevonása az ügykezelésekbe), intézményi (új szervek alakulása, az elitek kompetenciabővülése, intézményidentitásuk formálódása – Európa-bürokratizmus), földrajzi (a multilaterális együttműködés területi bővülése), kulturális (európai identitás kibontakozása, az állampolgárok többrétegű hovatartozása) (Arató, 2019). Végezetül a normatív elméletek harmadik típusát a *konstruktivista-kritikai* megközelítések adják, amelyek rendszerint társadalomelméleti perspektívával igyekeznek gazdagítani az integrációs szemléletet (Grünhut, 2017). Ezen irányzaton belül a kozmopolita Európáról szóló elméletek a legkidolgozottabbak (lásd:

* Az integrációs elméletek sajátos típusát adják az ún. differenciált integrációs teóriák, amelyek abban az értelemben próbálják újragondolni a meglévő koncepciókat, hogy valóban lehetséges-e a teljes EU-ra, illetve annak folyamataira és célkitűzéseire egységes elméleti kereteket rávetíteni, avagy helyesebb több teoretikus síkban azonosítási kísérleteket tenni (lásd: Koller, 2012, 2019). E szemléletben tehát keverednek a normatív és leíró Európa-finalítások. Talán éppen ezért leginkább elméleti és gyakorlati következményű hibrid megoldásról van itt szó.

Beck–Grande, 2007; Delanty–Rumford, 2005; Rumford, 2007, 2008), de vannak posztstrukturális, feminista és normatív institucionalista kezdeményezések is. Közös jellemzője e teóriáknak, hogy az európai integráció előrehaladását, egy posztnemzeti fordulat lehetőségét – politikai intézkedések helyett – átfogó társadalmi változások részeként képzelik el. Ennek jegyében rajzolják meg Európa-képüket modernizációs narratívába ágyazva, az elidegenedés, eldologiasodás és elismerés társadalomelméleti szövetéhez kapcsolva, vagy a Másikhoz való viszonyulás és a szubjektum emancipálódása tükrében.

A leíró jellegű integrációs elméletek – miként az már szóba került – nem a „kíváncsi lenné”, hanem a „mi van” lencséjén keresztül gondolkodnak Európáról. E koncepciók közös talapzata a realista szemlélet, ami azt hirdeti, hogy a nemzetközi rendben továbbra is a nemzetállamok a legmeghatározóbb aktorok, így mindenféle multilaterális együttműködés alapja a nemzeti érdekek érvényesítése és a nemzeti kultúrák primátusa, továbbá az azokra épülő közös örökségek ápolása (Nugent, 1999). E tudományos szemlélet tehát erőlyesen visszahelyezi a nemzetet mind az európai integrációs elméletek kereteibe, mind általában az Európáról való gondolkodás feltételei közé (Cini, 2007). A kormányközi értelmezések abból indulnak ki, hogy a multilaterális együttműködésekben érdekelt tagállamok a belpolitikai folyamataik tükrében alakítják külpolitikai stratégiájukat, mégpedig racionális kritériumokat, legkitüntetettebb elvként a kormányon maradást követve (Moravcsik, 1994, 1998). A kormányközi elmélet kétségbe vonja az újfunkcionalisták spillover-tételét, miszerint a „nagypolitika” (a nemzeti kormányok) legfőbb reprezentánsai bármit is szívesen kiengednének a hatáskörükből a szupranacionális technokraták javára. Éppen ellenkezőleg: lappangó kompetencia- és szuverenitás-rivalizálás a jellemző, nemzetállami dominancia mellett. Az *újintézményi megközelítések* (illetve hasonló érveket használva a *többszintű kormányzás teóriája*) ugyanígy arra keresik a választ, miként illeszkednek egymáshoz a szupranacionális, nemzeti, továbbá a szubnacionális szintek intézményei. A fókusz azon van: milyen vertikális jellegű (le- és felfelé ható), valamint horizontális mechanizmusok okozzák a szakpolitikai harmóniát/diszharmóniát, egyáltalában az integráció közpolitikai (*policy*), hatalomgyakorlási (*politics*) és intézményrendszeri (*polity*) vetületű konvergenciáját/divergenciáját, továbbá a különböző kulturális közegek közeledését/távolodását (DiMaggio–Powell, 1991). Az új intézményi megközelítések legalább négy típusa rendelkezik önálló elméleti kerettel. A történelmi institucionalista érvelés a mintakövetés logikáját hangsúlyozza: eszerint az intézmények fejlődése inkább graduális, a formális és az informális intézménytípusok összhangja kulcsfontosságú a rendszerfunkció szempontjából, miközben az átfogó reformpontok éppen ezért meg-
rázkódtatással járhatnak, ilyenkor ugyanis referenciavesztés történhet (North, 1990; Fiori, 2002). A racionális döntés teóriája a kalkulálhatóság logikáját követi: azt állítja, az ágensek és struktúrák kölcsönhatásában az egyéni érdek-

követés a generatív tényező, vagyis az intézmények változását a mérhetőség, kiszámíthatóság, összehasonlíthatóság racionalizmusa mozgatja (Shepsle, 2005; Weingast, 1998). A szociológiai jellegű intézményi szemlélet ezzel szemben az ágensek és struktúrák viszonyrendszerét a normakövetés logikája tükrében interpretálja: az emberek tehát a kulturális korlátokhoz (értékekhez, konvenciókhoz, narratívákhoz, viselkedési szabályokhoz, rutinokhoz stb.) igazítják formális intézményeiket, amelyek emiatt hiába alakíthatók könnyen és gyorsan, tényleges dinamikáik mindig a sokkal nehezebben változtatható normákhoz kötöttek maradnak (March–Olsen, 1989; Hall–Taylor, 1996). Negyedik típusként pedig beszélni kell a diszkurzív intézménykonceptióról is, amely szerint a struktúrák ideák formájában léteznek az ágensek gondolkodásában, s ezért a megváltoztatásuk esélyeit az ideákról szóló diskurzusokon keresztül lehet adekvátan vizsgálni (Schmidt, 2008, 2010 és 2017).

Mind a normatív, mind a leíró jellegű integrációs elméletek olyan tudományos konstrukciók, amelyek nemcsak befolyásolják a politikai-közéleti diskurzusokat, de eredendő impulzusait is okvetlenül onnan merítik. Az Európa-finalitással összefüggő érveléseik ezért legalább annyira társadalmi percepciókból kibontakoztatott, szisztematikus elméletté szintetizált megismerések, mint amennyire koncepciókként ugyanezeket a percepciókat igyekeznek teoretikus sémákba rendezni. Egy elméletalkotás már a legelső gondolatától mindig, eredendően elméleti konstrukcióktól terhes (szubjektív) (Guzzini, 2017). Nem előzetes koncepcióktól mentes, mert maga az elméletalkotó nem lehet „üres” szubjektum. Az Európa-finalitással kapcsolatban a fenti normatív és leíró elméletek két úton járnak. Előbbiek „többet akarnak” Európából, az egységesülés útjait, módjait keresik, illetve olvassák ki a különböző folyamatokból. Ez egy Európa-központú elméleti perspektíva, jövőorientált, a jelen meghaladhatóságát hirdeti. A leíró teóriák ezzel szemben a „van”, azaz a fennálló állapot leírására törekednek, szem előtt tartva azt, hogy az integrációt nemzetállamok hozták létre, amelyek tudatos érdekkövetésük céljából engedték át szuverenitásuk egy részét Európának. Ennek a konstellációnak a felülírhatatlanságát teoretikus érvrendszerükkel folyamatosan megerősíteni igyekeznek e megközelítések. Ez tehát nemzetközypontú szemlélet; a jövőben nem az az érdekes ezen interpretációk számára, hogy az mit fog meghaladni, sokkal inkább az: mi marad hosszabb távon is érvényes a múltból és jelenből. A politikai-közéleti diskurzusokban e két Európa-finalitás polarizáltan ölt testet: a kozmopolita alapállású Európai Egyesült Államok áll szemben a nacionalista elvű Nemzetek Európájával. Természetesen van megannyi köztes árnyalódás és átszíneződés ezen ideaorientációs szélsőpontok között, de ez nem változtat azok iránytűjellegén. A következőkben azt mutatja be a tanulmány, hogyan illeszkedik az Európa-finalitás e két szélsőpontja a mélyebb szintű egyéni gondolkodásmódokhoz.

AZ EURÓPA-FINALITÁSOK GONDOLKODÁSMÓDBELI TALAPZATAI

Az Európai Egyesült Államok és a Nemzetek Európája mint egymással rivalizáló koncepciók arra vonatkozólag, hogy az európai integrációnak milyen úton kellene haladnia, számos közpolitikai, hatalomgyakorlási, és politikai intézményrendszeri aspektus tekintetében szorgalmaznak merőben ellentétes alternatívákat. Ezeket nem szándékozik összevetni a tanulmány, mivel abból a feltételezésből indul ki, hogy a két ütköző Európa-finalitást ennél alapvetőbb szintű különbség taszítja egymástól. Másféle értelmezéseket kínálnak, mivel összeegyeztethetetlen gondolkodásmódon alapuló percepciók és interpretációk formájában azonosítják a maguk körüli *világot*. Hogy ezt átlássuk, észre kell vennünk: az eszmék konstruált értelmezések, amelyek alkotóiktól, illetve attól a társadalmi-kulturális közegtől, amelyet e szóvivők képviselnek, soha nem függetlenek (Collier, 1994). Az ideákban az alkotó szóvivők egyéni szubjektivitása jelenik meg, ezért az értelmezett tartalmak kifejezik a szóvivők és hívők jellemző gondolkodásmódját. Egy eszmében sohasem a *valóság* tükröződik vissza, hanem mindig az alkotó jelenik meg; az ideák nem reprezentálnak, hanem prezentálnak (Rorty, 1989). A két Európa-finalitás közötti különbséget ezért jelen írás abban igyekszik megragadni, hogy azok *hogyan* azonosítják a tárgyi, természeti, s társadalmi világot, miközben nem foglalkozik azzal, *mit* mondanak erről. Ez a *hogyan* maga a gondolkodásmód, amelynek akármi is a tárgya, mindig arra vonatkozik, hogy az én miként látja a tárgyi, természeti, s társadalmi közegét, illetve ahhoz viszonyítva önmagát (Rorty, 1991). A gondolkodásmód az én megértésének módja (narratív és performatív konstruálása) a Másikhoz viszonyulva (Brons, 2015). Kozmopolita perspektívában mindez a Másik elismerésén keresztül zajlik: az én előtérbe helyezi azt, ami közös benne a Másikkal, s így az elfogadhatóvá válik. Nacionalista perspektívában az azonosulásnak ez az elismerési komponense háttérbe szorul, ezért a Másiktól való megkülönböztetés lesz a gondolkodásmód alapja. E szemléleti különbség eltérő szubjektív beállítódásokra utal: a kozmopoliták önmeghaladó, a nacionalisták én/Mi-fókuszú diszpozíciókra támaszkodnak.

A gondolkodásmód (mint ideákon keresztül *világazonosítás*) sajátos megismerési művelet, amely értékalapozottsággal bír. Mielőtt ezen értékalapokra összpontosítanánk, fontos tisztázni a megismerések és praxisok merőben eltérő sémáját a fent nevezett két Európa-finalitás esetében. A kozmopolita perspektíva alapsémája a *mind-mind* elvet követi (Beck és Grande, 2007). E gondolkodásmód a pánrelációs felfogásból indul ki, miszerint minden mindennel összefügg a tárgyi, természeti és társadalmi világban (Rorty, 1998). Vagyis nemcsak az embertársak összetartozása releváns, valamennyi szubjektum emberi minőségének felismerése és tiszteletben tartása, de az is tudatosodik, hogy mi, azaz az egyének összessége természeti közegünkben, attól biológiaiilag-

fizikailag elválaszthatatlanul létezőnk, s folyamatosan tárgyakat használunk. Mindannyian *benne élünk* ebben a tárgyi, természeti, társadalmi világban: regisztráljuk, adminisztráljuk, értelmezzük, kritikailag meg- és felülvizsgáljuk, reflexív módon alakítjuk, vagyis folyamatosan konstruáljuk azt, szubjektív résztvevőkként (vö.: Kapitány és Kapitány, 2013). Egyedi és egyszeri emberi minőségünkben megteremtjük életfeltételeinket, szükségleteinket, ideáinkat, érzéseinket, viszonyrendszereinket stb. – önmagunkat. Eszerint a kozmopolita perspektíva második kulcseleme az antireprezentáció: semmi sem tükrözi vissza a *valóságot*, mert mi konstruáljuk azt (Rorty, 1979). Ebből viszont okvetlenül következik egy harmadik aspektus is: ha minden, ami tudatosult formát ölt szubjektív alkotásnak számít, akkor nincs objektív Igazság, csak közösen, konszenzuálisan megteremtett, mindig felülvizsgálható igazságosság (Rorty, 1998). Ezen antiesszencialista felfogás kizárja azt, hogy megkérdőjelezhetetlen Igazságokká lehessenek emberi ésszel felfogott és nyelviileg kifejezett, mindezzel elkerülhetetlenül szubjektívvá váló tudások. Ha van is objektív tudás, azt az emberi tudással nem lehet összevetni, mert ehhez ismernünk kell, ami objektív jellegét azonnal és végérvényesen felszámolja (Vandenbergh, 2014).

A kozmopolita perspektíva e három elvszerű felfogása keretezi a *mind-mind* sémát. A nacionalista Európa-finalitás és mögöttes elméletei ennek éppen az ellenkezőjét képviselik a *vagy-vagy* alapséma szerinti logikákkal és szemantikákkal (Beck és Grande, 2007). Abból indulnak ki, hogy minden egyre pontosabban és aprólékosabban megérthető. Ehhez az egyénnek semlegességre és észszerűségekre kell törekednie. Leginkább egy megfigyelői pozícióból képes az individuum e részletek objektív megítélésére, összevetésére (vö.: Lukács, 1971). A *vagy-vagy* séma – orientáló módon – világos kódok szerinti értékmérésre ösztönzi az egyént: Jó/Rossz, Igaz/Hamis, Előnyös/Káros stb. Tulajdonképpen mindennek kialakul a bináris értékmércéje, amelyek alá közös nevezőként bekúszik az Értékes/Értéktelen kvantitatív tartalmú szűrője. Ez utóbbi a kvalitatív jellegű bináris kódokat is számszerűsíti. Mindezzel a gazdaság, mégpedig a kapitalista termelési mód szerinti gazdaság válik az alapjává minden viszonyrendszernek a tárgyi, természeti, s társadalmi világon belül (Grünhut et al., 2019a). A (pénz-, vagy tőke-, vagy jövedelmezhetőség-alapú) csereérték-számításra hagyatkozó racionális gondolkodási forma mindent eldologiasít, parciális elemeire bont fel, mert csak így lehetséges a partikularitások rendszerezése, szervezése, összevetése, kalkulálása (Jaeggi, 2014). Ez megszünteti a résztvevői jellegű pánrelációs összetartozást az Egésszel. Az egyén elszakad a tárgyi, természeti, s társadalmi világától, illetve önmagától is. A viszonyrendszereket a dologiasult csereérték és annak racionális számolása határozza meg, *vagy-vagy* sémát követő, világos jelentésadásokkal. Ahhoz, hogy ezen észszerűsége minél inkább támaszkodni lehessen, objektív Igazságokat szükséges tudni vélni az értékítéletek mögött. A *valóság* reflektív le-

képezése lesz a cél. Ezért kezdi a csereérték-számítás alakítani az egyének tárgyi, természeti, s társadalmi viszonyrendszereit, ahelyett hogy ők maguk konstruálnák azokat (Grünhut et al., 2019a). Az Igazságokat esszenciákként tudatosítják maguk számára, s az egyének mindent megtesznek azért, hogy a saját igazságukat rákényszerítsék másokra.

A kozmopolita *mind-mind* és a nacionalista *vagy-vagy* gondolkodásmódok merőben eltérő alapsémái az elismerésnyújtással, illetve az elismerés-felejtéssel írhatók le. Honneth (1995) antropológiai jellegű társadalomkritikájában úgy érvel, hogy mielőtt kialakulna az újszülött megismerési tudata (a 9. hónap körül), már rendelkezik egy emocionális alapú kötődéssel a gondozója/gondozói felé. Ez az összetartozásérzés maga az elismerés. E beállítódás tehát minden emberben megvan, ám később a megismerési tudat formálódása következtében (komplex strukturális hatások miatt) elfelejtődhet. Honneth (2007) szerint, minél inkább háttérbe szorul az elismerés, annál jellemzőbbé válik az objektív semlegességre törekvő, racionális számításokat követő, megfigyelői kivonódás, ami a tárgyi, természeti és társadalmi világ eldologiasításával (instrumentális értékmérésével) jár. Az elismerés-felejtés több mint egocentrikus érdekkövetés (noha ebben ragadható meg a leghétköznapibb módon). Az egyén, a mindentől és mindenkitől elszakadtan álló individuum, résztvevői minőségében képtelen megalkotni világát és abban önmagát (Sik, 2018). Nem látja az Egész jelentőségét, s nem tudatosítja a Másik egyediségét. Elveszik a parciális dolgoknak való olyasféle jelentés-, illetve értékadásban, amit egy elvonatkoztatott és megcáfolhatatlan objektivitással próbál igazolni (Weiss, 2008). Ez a racionalitás nem tűr meg kétségeket, többértelműségeket, kritikai reflexiókat. Egyféle Igazságot diktál, amittől nem lehet eltérni. Éppen ezért miközben felszámolja a Másik szubjektivitását, elsorvasztja az egyén szabadon konstituálható egyéniségét is. Csak a felcímkezhető, összemérhető és kiszámítható dolgok maradnak, amikkel egy önmagát szintén dologiasult módon értelmező egyén próbál racionálisan sáfárkodni. Az elismerés-felejtés egy kontemplatív pozícióba való kilöködés (Sik, 2018). Az egyén nem tud belehelyezkedni embertársai perspektívájába, mert nem is látja a Másikat. Csak a saját igaza létezik, vagyis az én, illetve az önmagát másokra kivetített Mi. Éppen ezért az egyén arra is képtelenné válik, hogy mások perspektíváján keresztül, többféle szemszögből lássa, értelmezze tárgyi és természeti világát. Az elismerés-felejtés következménye, hogy az egyén csak egyetlen magyarázatot, egyetlen jelentésadási érvrendszert, illetve ahhoz illően, csak egyetlen nyelvet és szótárt fogad el. E gondolkodásmód racionálisnak tűnik fel – s ezen észszerűség alternatíva nélkülént mutatkozik meg (Honneth, 2007). Azt sugallja: mindenki ezt követi, egyéni különbségek csak az informáltság szintje miatt, valamint az intellektuális belátási képesség következtében adódhatnak. Az eldologiasult világlátás ezért nem fogható fel sem erkölccstelenségként, sem episztemológiai kategó-

riahibaként (Honneth, 2007). Túlterjed ugyanis a megismerésen, s eltorzítja az egyén ontológiai szintű, értékalapozottsággal bíró szubjektív beállítódását.

Az ezen, ellentétes gondolkodásmódokra visszavezethető kozmopolita és nacionalista Európa-finalitások okvetlenül egymástól különböző ideákat kínálnak. Jelen tanulmány a fentiek tükrében azt állítja: anélkül hogy részletesen elemeznénk az Európa-finalitások tartalmi mondanivalóját, már az ideaalkotás hogyanja kapcsán kimutatható radikális eltérésük egymástól. Az alkalmazott megismerések, amelyekből ezen, *mind-mind*, illetve *vagy-vagy* típusú értelmezési sémái következnek a tárgyi, természeti és társadalmi világnak, már eleve beszédesek, orientálóak az emberek számára. Egész egyszerűen azért, mert a kozmopolita és nacionalista Európa-finalitásokban olyan szóvivők szubjektív értelmezései jelennek meg, akik egy, jellemzően hasonló gondolkodású emberekből álló társadalmi közeget képviselnek (Grünhut, 2019a).

Éppen emiatt másodlagos jelentőségű, hogy *mit* mond a közpolitikai aspektusokról a kozmopolita Európa-finalitás, mert már a *hogyan* kérdése alapvetően eldönti, ki tud azonosulni ezen ideákkal; a *hogyan*, amely szerint közpolitikai stratégiákat és döntéseket széles bevonás alapján, konszenzust kereső diskurzusok nyomán kell meghozni (Beck–Grande, 2007). E közpolitikák nem törekednek reflektív Igazságokra, nem igénylik kétségbevonhatatlanul objektív szakértői vélemények támogatását (Beck, 2006). A hangsúly az igazságosságon van, vagyis azon, hogy minél több szereplő számára hasznos döntés szülessen. Többféle problémaértelmezés, többféle megoldás, többféle módszer létezhet, nincs szükség standardizált modellekre. Decentralizált, autonóm és partnerségi elvű együttműködések révén kell előrelépni. A kozmopolita Európa-finalitás közpolitikai logikáiból következik, hogy a hatalomgyakorlás vonatkozásában az állampolgári részvétel (*social engagement*) alapvető jelentőségű (Balibar, 2003). A hatalomgyakorlásnak – mindig és minden szinten – átláthatónak és elszámoltathatónak kell lennie, azaz demokratikus kontroll alatt kell állnia. Nem alakulhatnak ki erőközpontok, amelyek jog- és hatásköröket, kompetenciákat sűrűsítenek össze maguk számára. Végezetül a kozmopolita Európa-finalitás a politikai intézményrendszer kapcsán arra helyezi a hangsúlyt, hogy a struktúrák folyamatosan változtathatóak; az intézményeknek az a funkciója, hogy az egyének kritikai ágenciáit ösztönözzék, s ezzel szubjektivitásuk kibontakozását elősegítsék (Grünhut, 2019b). A kozmopoliták szerint ágens és struktúra konstellációja nem antagonisztikus küzdelmet jelent, hanem reflexív és progresszív kölcsönhatást (Beck et al., 1994).

A nacionalista Európa-finalitás teljesen másként képzei el az idealkotás hogyanját. Közpolitikai ügyekben az iránykijelölés és a döntéshozás tekintélyelvű logikákat követ, azaz egy érdekeltségei szerint összefűződött politikai, gazdasági, szakmai és civil elit kiváltságának tekinthető. Az alapvető problémaazonosítás nagyon szűk szereplői körben történik, s csak a megoldáskeresés nyitott szélesebb – lojálisakból álló és/vagy függőségi módon alárendelt –

csoportok számára (Habermas, 2012). Ilyen módon biztosítják a hatalom tényleges birtokosai, hogy a közpolitikák határozottan kijelölt célokat kövessenek, világos ideológiai korlátok között. A diskurzusok keretezették, egy kijelölt ideáról szólnak, így a kritikai meglátások teljesen új dimenziókat nem tudnak behozni. A szakértőknek tehát legitimációs feladatuk is van: igazolniuk kell, hogy az azonosított problémák valóban relevánsak, s helyesen feltételezettek. Éppen ezért kérdéseket megfogalmazó tudósokra nincs szükség, csak válasz-alternatívákat kereső szakértőkre (Zizek, 2013). A hatalomgyakorlás mindezek miatt elitesedett, a társadalomtól elszakadt. Erősen centralizált minden struktúra, a jog- és hatásköröket kijelölt szervekhez rendelik, ám azok is vertikálisan rendezettek, vagyis az alsóbb szintű egységeknek csak végrehajtó feladatuk van. Demokratikus kontrollra korlátozott lehetőség adódik, mivel az egész rendszer transzparenciája kétséges. A hatalomgyakorlást áthatja az *erős állam* eszméje és a *vezérszellem* (Habermas, 2009). A politikai szektor minden egyéb szférát (gazdaság, jog, kultúra, média, oktatás-kutatás stb.) maga alá rendel. Ez a biztosítéka annak, hogy egyetlen ideológia, egyetlen idearendszer, egyetlen esszenciális Igazság tudjon érvényesülni. E hatalomgyakorlási logika nem résztvevőnek, hanem racionális cselekvőnek tekinti az embereket, akik rögzített feltételek között felismerik, hogy mi észszerű számukra. Éppen ezért a nacionalista Európa-finalitás a politikai intézményrendszert statikusan látja (Habermas, 2006). Úgy érvel, ha a struktúrák egyértelmű referenciákat jelölnek ki, amelyek kritikai felülvizsgálatát csak alapos meggondolással hagyják jóvá, akkor az emberek könnyebben tudnak tájékozódni, világosabban látják-értelmezik a maguk körüli dolgokat, s így megismeréseik valamint praxisaik sokkal kiszámíthatóbbak lesznek – önmaguk és partnereik számára egyaránt. A jelentést hordozó struktúrákat ezért védenie kell a hatalomnak; a különféle bizonytalanságokra adott egyéni reflexióknak nem szubjektíveknek, hanem racionálisaknak kell lenniük – mégpedig egyféle *objektív észszerűség* tükrében.

SCHWARTZ ÉRTÉKELMÉLETE

A korábbiakban a tanulmány úgy érvelt, az Európa-finalitással kapcsolatban alternatív elképzeléseket kínáló normatív és leíró jellegű integrációs elméletek legalapvetőbb különbsége abban keresendő, hogy e teoretikus konstrukciók eltérő gondolkodásmódokra vezethetők vissza. Tehát maguknak az elméletadóknak a gondolkodásmódja eltérő, mégpedig azért, mert különböző társadalmi-kulturális közegeket képviselnek; olyanokat ahol inkább a kozmopolita mind-mind, avagy a nacionalista vagy-vagy a jellemző. Éppen ezért az Európa-finalitással kapcsolatos integrációs elméletekre úgy indokolt tekinteni, mint amelyek szisztematikus teóriákba foglalják a politikai-közéleti diskurzusokban meglévő Európa-képeket. Az érintett integrációs elméleteket és a politikai-

közéleti ideákat pedig az azonos talapzatú szubjektív gondolkodásmódok kapcsolják össze – a Másikról való gondolkodás mint *világazonosítás*. A kozmopoliták önmeghaladó, változásokra nyitott, jövőorientált gondolkodásmód tükrében azonosítják tárgyi, természeti és társadalmi világukat, míg a nacionalisták én/Mi-fókuszú, biztonságpreferált (protektív), s múlt-, illetve jelenbázisú logikákat-szemantikákat alkalmazva. Ezen eltérő szubjektív beállítódások értékalapozottsággal bírnak. Hogy ezt megvizsgálhassuk, röviden át kell tekintenünk az értékek jelentőségét. Ehhez Shalom H. Schwartz elméletét hívja segítségül az írás. Az alapvető emberi értékek koncepciója az egyik legkidolgozottabb, empirikus kutatásokhoz leggyakrabban alkalmazott szociálpszichológiai értékteóriának számít. Schwartz kiinduló tézise, hogy vannak olyan egyetemes érvényű értékek, amelyeket az emberek minden társadalmi közegben ugyanazon jelentésekkel azonosítanak (Schwartz és Bilsky, 1987). Ezen alapértékek igazolási tartalma tehát absztrakt és konstans, de mivel az egyének eltérő preferenciákat állítanak fel közöttük, ezért az individuális szinten különböző értékkeszletek más és más módon befolyásolják az emberek gondolkodásmódját (Schwartz és Bilsky, 1990). Mindannyian értékek, mégpedig univerzális jelentőségű alapértékek mentén határozzuk meg önmagunkat – ez közös bennünk; viszont egyénileg eltérően ítéljük meg ezen értékek egymáshoz viszonyított relatív fontosságát – ez tesz diverz szubjektumokká minket. Schwartz (1992, 2005) az alapértékekkel kapcsolatos elméletét keretelv- és tételállítások mentén kezdi kibontani. Először is rögzíti, hogy az értékek három alapvető emberi igényre vonatkoznak: a szubjektum biológiai szükségleteire, a társas érintkezések koordináltságára, továbbá különféle csoportok túlélési (avagy jóléti és jólléti) törekvéseire (Grünhut et al. 2019b). Schwartz (2006) ezekből kiindulva határozza meg az értékekkel kapcsolatos hat alaptételét:

- Az értékek egyszerre racionális argumentumok és morális-emocionális tartalommal bíró hitek.
- Az értékek motiválják az egyént bizonyos vágyott célok elérésére (*mit* kell megvalósítani).
- De az értékek viszonyítási standardokként is funkcionálnak (*hogyan* kell megvalósítani azt).
- Az értékek absztrakt érvényűek, általában nem függvényei konkrét szituációknak, interakcióknak.
- Az értékek között relatív fontosság szerinti dinamikus összefüggés áll fenn, ami meghatározza a szubjektív értékválasztást, magát az egyéni értékkeszletet.
- Az egyéni cselekvésben mindig több érték egyidejű hatása érvényesül.

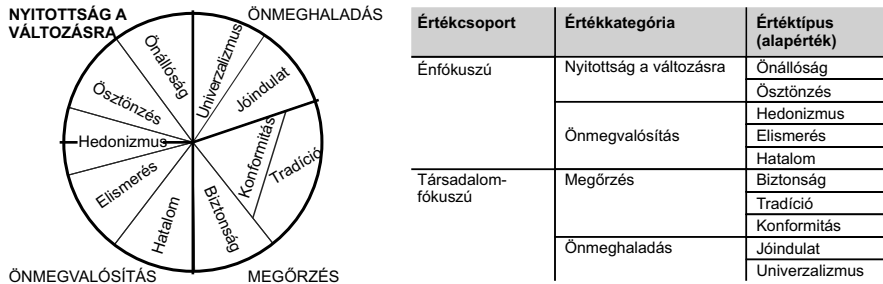
Schwartz (1992) az értékek tíz típusát különbözteti meg:

1. *Önállóság*: az autonómia iránti természetes vágyban gyökeredzik. A következő fogalmakkal írható le: szabadság, függetlenség, kreativitás, önbecsülés.

2. *Ösztönzés*: a változatosság iránti igényt jeleníti meg. Az újdonság- és kíváskeresés, kockázatvállalás, továbbá a rutinoktól mentes élet élménye motiválja.
3. *Hedonizmus*: a szükségletek és vágyak kielégítésének érzéki öröme, az élvezetek keresése.
4. *Elismerés*: annak igénye, hogy a közeli és távolabbi partnereink fogadják el, hagyják jóvá, sőt jutalmazzák a cselekedeteinket. A következő fogalmakkal írható körül: ambíció, siker, érvényesülés.
5. *Hatalom*: a minél magasabb társadalmi státusz és presztízs elérése motiválja; dominanciára való törekvés emberek és erőforrások felett.
6. *Biztonság*: az egyén anyagi biztonságra, egészsége megőrzésére, személyes kapcsolatai stabilitására, valamint a szűkebb és tágabb társas közegében kialakult rend fenntartására vonatkozó igénye.
7. *Konformitás*: a társadalmi elvárásokhoz és normatív előírásokhoz való alkalmazkodás fontossága motiválja. Fogalmai: önfegyelem, engedelmesség, tisztelet, lojalitás.
8. *Tradíció*: a hagyományok, a közös tudások, valamint a kollektív hitek és tapasztalatok megőrzésének, ápolásának és továbbadásának fontosságát, a közösség iránti alázatot jeleníti meg.
9. *Jóindulat*: a szorosabb és intimebb relációk kiegyensúlyozottsága, megerősítése iránti igény, illetve az ezen interakciókban érintett felekről való gondoskodás motiválja. Fogalmai: becsületesség, barátság, őszinteség, segítőkészség, megbocsátás.
10. *Univerzalizmus*: az embertársak jólétének és jóllétének fontossága, a társadalmi egyensúlyok biztosítása, a szociális konfliktusok konszenzusos kezelése, valamint a természeti környezet megóvása motiválja. A tolerancia, igazságosság, szolidaritás, kölcsönösség, béke, környezetvédelem, egyenlőség eszméivel írható körül.

Az egyéni értékészlet szempontjából mind a tíz alapérték releváns, ám az egymáshoz viszonyított relatív fontosságukat tekintve szubjektumonként eltérően. Ezt az értékek közötti dinamikus kölcsönhatást Schwartz többféle módon is megragadja. Egyfelől hangsúlyozza, hogy az első öt érték énfókuszú, míg a második öt társadalomfókuszú jelentéstartalommal bír. Mindez nemcsak az egyéni igénytételezések és a közösségi-társadalmi viszonyrendszerek elkülönítését szolgálja, hanem az ezek közötti esetleges feszültségek lehetőségét is felveti. Ezt az összefüggést Schwartz úgy érzékelteti, hogy az alapértékeket rávetíti két tengelyre (1. ábra). Ezek bipolárisak, vagyis ellentéteket jelenítenek meg. Az egyik ilyen tengely az önmegvalósítás, szemben az önmeghaladással. Előbbi az ént állítja a középpontba, míg utóbbi elhelyezi az ént az embertársak között. A másik tengelyen a változásra való nyitottság áll szemben a megőrzéssel, előbbi tehát a dinamikus progressziót képviseli, míg utóbbi a konzerválást.

1. ábra. Schwartz értékmodellje

Forrás: Schwartz (2006) alapján szerzői szerkesztés

Az ábráról azt tudjuk leolvasni, hogy Schwartz két értékcsoporthoz, négy értékkategóriát és tíz értéktípust különít el, s ezeket egy cikkelyekből álló körben foglalja össze. A körábrázolásnak is funkciója van, amennyiben kifejezi azt a logikát, miszerint az egyéni értékkészletben leginkább kitüntetett értékhez viszonyítva, mind balra, mind jobbra a körcikkelyeken haladva a többi értéktípus preferálása egyre csökken az ellenpontig (Grünhut et al., 2019b). Ebből persze az is következik, hogy nemcsak a két értékcsoporthoz és a négy kategória szerint tartoznak össze az alapértékek, de bizonyos értéktípusok – noha eltérő csoportokban és kategóriákban szerepelnek – mégis közelebb állnak egymáshoz, mint mások. Vagyis a körcikkelyek egymásmellettiége elméleti összefüggésekre reflektál. Schwartz (1992) ennek jegyében hangsúlyozza, hogy az önállóságnak és az univerzalizmusnak közös jelentéstartalma a szubjektív diverzitás elfogadása, az egyetlen perspektívából megfogalmazott magyarázat elutasítása, s helyette a több vélemény konszenzusára épülő igazságosság szorgalmazása. A hatalomnak és a biztonságnak közös nevezője a bizonytalanságtól való félelem, illetve az azokon való olyasféle felülkerekedés, ami az egyén kontrollkapacitásaira támaszkodik. Az ösztönzésben és a hedonizmusban egyaránt megjelenik az individuális örömlény, legyen az valamilyen újdonság keresése vagy vágykielégülés űzése. Az elismerésben és a hedonizmusban ezzel szemben közös az önkényeztetés, előbbi érték esetében öntömjenezésként és öndicséretként, míg utóbbinál az élvezetek önboldogító szaporításaként. A jóindulat, valamint a tradíció és konformitás jelentéstartalmai tekintetében pedig azonosság fedezhető fel a közösséghez tartozás normatívitásának különféle hangsúlyozásaiban, illetve a személyes relációk fontosságának kiemelésében.

Schwartz érvelése segít abban, hogy beazonosítsuk a kozmopolita és a nacionalista Európa-finalítások jellemző gondolkodásmódja mögött meghúzódó szubjektív beállítódásokat. Mint az fentebb kifejtésre került, amíg a kozmopolita perspektíva – önmeghaladó és változásra való nyitott módon – elismerés-

sel van a Másik felé, addig a nacionalista szemlélet az ént/Mit állítja a középpontba és protektív logikákat követ, ami miatt a Másiktól határozottan elkülönül. Ezen eltérő gondolkodásmódok alapvetően különböző értékpreferenciák következményei. E feltételezés tükrében a kozmopolitáknak az önmeghaladást és a változásra való nyitottságot kell értékészületükben kiemelniük, különösen két értéket, az univerzalizmust és az önállóságot preferálva. Ezzel szemben a nacionalisták szemléletét az ént/Mit középpontba állító önmegvalósítás és a fix referenciákat adó megőrzés dominálja, legfőképpen a hatalom és a biztonság értéktípusai.

ADATOK ÉS EREDMÉNYEK

A következőkben bemutatott empirikus elemzés célja megvizsgálni azt, hogy 18 európai uniós tagállam – köztük Magyarország – társadalma (1) jellemzően miként viszonyul a Másikhoz – inkább a kozmopolita, avagy inkább a nacionalista gondolkodásmód szerint? (2) ezen eltérő megismerési logikák és szemantikák háttérében valóban kimutatható-e egymással ellentétes szubjektív értékalapozottság? (3) a kozmopoliták és a nacionalisták valóban eltérő módon azonosulnak-e Európával? A felhasznált adatok az European Social Survey (ESS) 8. hullámából (2016) származnak.

Első lépésként egy hat itemből álló indexet mutat be az elemzés. Ez alapján lesz értékelhető a Másikhoz való viszonyulás, amelyet az EU, illetve a tagállamok társadalmi szintjén összegezve láthatunk alább. A hat itemre adható válaszok 0, 1 és 2 értékekkel ellátva kategorizálódhatnak (1. táblázat). A válaszadók kompozit indexértéke ennek alapján 0 és 12 között alakulhat. A kapott szám alapján a válaszadókat három csoportba sorolja az elemzés. Ezek: nacionalista ént/Mi-fókuszúak, ambivalensek, kozmopolita önmeghaladók (2. táblázat). A Másikat három szempontból kívánja megragadni a vizsgálat: nők, meleg-leszbikusok, bevándorlók (Grünhut, 2019c). A bevándorlók általában a Mitől mint kulturális-nyelvi közösségtől való *idegenek*et jeleníti meg; a meleg-leszbikusok mint a biológiailag „elrendelt” nemi orientációtól és az arra épülő tradicionális családmódtól való *idegenek* relevánsak; a nők pedig a hagyományos patriarchális világtértelemezéstől és a történelmileg rögzült (hím domináns) hatalomeredeztetéstől való *idegenek*ként fontosak.

1. táblázat. A Másikhoz való viszonyulás indexe

Változók	Kategóriaértékek		
	0	1	2
Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásnál	1 – teljesen egyetérték 2 – egyetérték	3 – egyet is értek, meg nem is	4 – nem értek egyet 5 – egyáltalán nem értek egyet
Hagyni kell, hogy a meleg férfiak, és a leszbikus nők szabadon éljék az életüket melegként és lesbikusként úgy, ahogy akarják	4 – nem értek egyet 5 – egyáltalán nem értek egyet	3 – egyet is értek, meg nem is	1 – teljesen egyetérték 2 – egyetérték
A meleg férfpárok és a leszbikus női párokat a gyermekek örökbefogadása terén a heteroszexuális párokéval megegyező jogoknak kellene megilletnie	4 – nem értek egyet 5 – egyáltalán nem értek egyet	3 – egyet is értek, meg nem is	1 – teljesen egyetérték 2 – egyetérték
Általában véve árt, vagy használ [adott ország] gazdaságának, hogy más országokból idejönnek élni emberek? (0 azt jelenti „árt a gazdaságnak”, 10 pedig azt „használ a gazdaságnak”)	skálaértékek 0-tól 3-ig	skálaértékek 4-től 6-ig	skálaértékek 7-től 10-ig
Mit mondana, [adott ország] kulturális életének általában véve ártanak, vagy inkább gazdagítják, akik más országból idejönnek élni? (0 azt jelenti „ártanak a kulturális életnek”, 10 pedig azt „gazdagítják a kulturális életet”)	skálaértékek 0-tól 3-ig	skálaértékek 4-től 6-ig	skálaértékek 7-től 10-ig
Roszbabb, vagy jobb hely lett-e [adott ország] azzal, hogy más országból idejöttek emberek élni? (0 azt jelenti „rosszabb lett”, 10 pedig azt „jobb lett”)	skálaértékek 0-tól 3-ig	skálaértékek 4-től 6-ig	skálaértékek 7-től 10-ig

Forrás: ESS 8 adatai alapján szerzői szerkesztés

2. táblázat. A Másikhoz való viszonyulás alapján létrehozott csoportok

Csoport	Kompozit indexértékek
Nacionalista én/Mi-fókuszúak	0-tól 4-ig
Ambivalensek	5-től 7-ig
Kozmopolita önmeghaladók	8-tól 12-ig

Forrás: ESS 8 adatai alapján szerzői szerkesztés

A 3. táblázat azt mutatja meg, hogy a teljes, 18 európai uniós tagállamot tartalmazó mintán, milyen megoszlásban vannak nacionalista én/Mi-fóku-

szúak, ambivalensek, s kozmopolita önmeghaladók. Mint az az adatokról leolvasható: a kozmopoliták adják a legnagyobb csoportot, a megkérdezettek 53%-a tartozik ide.

3. táblázat. A három csoport megoszlása (N=31987)

		N	%	Érvényes %
Érvényes	Nacionalista én/Mi-fókuszúak	5425	15,3	17,0
	Ambivalensek	9498	26,8	29,7
	Kozmopolita önmeghaladók	17064	48,1	53,3
	Összes	31987	90,2	100,0
Hiányzó	System	3463	9,8	
Összes		35450	100,0	

Forrás: ESS 8 adatai alapján szerzői szerkesztés

A 4. táblázat foglalja össze, hogy az egyes tagállamok esetében milyen megoszlással vannak jelen a társadalomban nacionalista én/Mi-fókuszúak, ambivalensek, valamint kozmopolita önmeghaladók.

4. táblázat. A három csoport megoszlása a vizsgált 18 tagállamban (%)

	Nacionalista én/ Mi-fókuszúak	Ambivalensek	Kozmopolita önmeghaladók
Svédország	3,1	14,1	82,8
Hollandia	2,7	18,0	79,3
Spanyolország	4,9	18,2	76,9
Írország	6,4	20,7	72,9
Egyesült Királyság	6,2	22,1	71,7
Finnország	6,8	22,2	71,0
Belgium	6,6	27,0	66,4
Németország	8,0	25,8	66,2
Portugália	8,5	25,6	65,9
Franciaország	11,6	30,8	57,6
Ausztria	19,0	33,9	47,1
Szlovénia	27,1	33,7	39,2
Lengyelország	20,9	40,5	38,6
Észtország	27,0	37,2	35,8
Olaszország	35,1	36,3	28,6
Csehország	30,4	45,2	24,4
Litvánia	34,6	45,4	20,0
Magyarország	51,5	34,9	13,6

Forrás: ESS 8 adatai alapján szerzői szerkesztés

Mindenképpen említésre érdemes, hogy a magyar társadalom többsége nacionalista én/Mi-fókuszú (51,5%), miközben további 34,9% ambivalens, azaz több mint 86% távolságtartó ideákat vall az önmeghaladásra készítő, változásra való nyitottságot előfeltételező Másikról. Érdemes összehasonlítóképpen a táblázat elejére ugrani a svéd adatokhoz, amelyek szerint az északi nemzet társadalmának 82,8%-a kozmopolita, s mindössze 3,1% a nacionalisták aránya. E két markáns ellenpont mellett, ami első ránézésre szembeötlő, az a volt szocialista országok tömörülése a lista alján. Egyetlen kelet-európai társadalomban sem éri el a kozmopolita önmeghaladók aránya a 40%-ot, miközben a nacionalisták hányada mindenütt 20%, de inkább 30% feletti. A 18 vizsgált tagállam esetében négy-öt csoportot lehet elkülöníteni. Egyfelől vannak a 70% feletti kozmopolitákkal és 7% alatti nacionalistákkal bíró országok (Svédország, Hollandia, Spanyolország, Írország, Egyesült Királyság és Finnország), amelyekben az ambivalensek aránya 14-22% között mozog. Hozzájuk még nagyon hasonlóak a kétharmad körüli kozmopolitákkal és 10% alatti nacionalistákkal bíró országok (Belgium, Németország és Portugália), amelyekben az ambivalensek aránya viszont már 25% feletti. E társadalmak esetében tehát már tapasztalható valamiféle távolságtartás a Másiktól. Egyértelmű választóvonal az adatsorban Franciaország és Ausztria esete. Az ambivalensek aránya mindkét országban egyharmad körüli, ellenben míg a francia társadalomban 57,6% a kozmopoliták és 11,6% a nacionalisták hányada, Ausztriában már kisebbségben vannak a kozmopoliták. Végezetül a lista alján a már említett kelet-európai országok vannak (Szlovénia, Lengyelország, Észtország, Csehország és Litvánia), Magyarországgal egyetemben, amely jelentősen eltér még e társadalmaktól is a nacionalista én/Mi-fókuszú gondolkodásmód tekintetében. Egyetlen nyugat-európai nemzet, Olaszország van e táboron belül.

Az elemzés következő része a három csoportba sorolt válaszadók jellemző értékkészleteit tárja fel. Ehhez az ún. Schwartz-tesztet használja, egész pontosan az ESS-ben lekérdezett, 21 itemes értékportré-kérdéssort. Ezen, önkítöltős kérdőívben portrékat mutatnak be, s a válaszadóknak egy hat fokú skálán kell értékelniük, hogy az adott leírás mennyire hasonlít hozzájuk. Az egyéni értékkészletet a relatív fontosság szerint szükséges értelmezni, vagyis a válaszadó összevont átlagához viszonyítjuk az egyes értékek individuális preferálását. Ez az alábbi táblázatban úgy jelenik meg, hogy 0 az átlag, a negatív tartományban lévő értékek alulpreferáltak (inkább elutasítottak), míg a pozitív tartományban lévők pedig preferáltak (erősebb a velük való azonosulás).

5. táblázat. A három csoportba tartozók jellemző értékkészletei

Nacionalista én/Mi-fókuszúak		Ambivalensek		Kozmopolita önmeghaladók	
Biztonság	0,6517	Jóindulat	0,6169	Jóindulat	0,8146
Jóindulat	0,4933	Biztonság	0,5340	Univerzalizmus	0,6673
Univerzalizmus	0,3355	Univerzalizmus	0,4088	Önállóság	0,5130
Tradíció	0,2711	Önállóság	0,3251	Biztonság	0,2488
Önállóság	0,1971	Tradíció	0,1224	Hedonizmus	-0,0374
Konformitás	0,0011	Konformitás	-0,1179	Tradíció	-0,0734
Elismerés	-0,3251	Hedonizmus	-0,2189	Konformitás	-0,3928
Hedonizmus	-0,3893	Elismerés	-0,3961	Elismerés	-0,4891
Hatalom	-0,6277	Ösztönzés	-0,6643	Ösztönzés	-0,5125
Ösztönzés	-0,7754	Hatalom	-0,8144	Hatalom	-1,0720

Forrás: ESS 8 adatai alapján szerzői szerkesztés

Az adatok értelmezése előtt fontos leszögezni: a Schwartz-tesztnek vannak ún. általánosított tendenciái. Ilyen például az, hogy az univerzalizmus, a jóindulat, az önállóság, s a biztonság általában a preferált értékek közé tartozik minden embercsoportban, míg a hatalom, elismerés, s ösztönzés pedig inkább az elutasítottak közé. Mindezt figyelembe véve, sokkal lényegesebb ezért a preferálás/elutasítás mértékére koncentrálni! Mit láthatunk tehát az 5. táblázat adatait olvasva? Egyrészt azt, hogy a kozmopoliták körében az univerzalizmus (0,6673) és az önállóság (0,5130) – a feltételezettek szerint – valóban sokkal inkább preferált értékek, mint az ambivalensek (0,4088 és 0,3251) és a nacionalisták (0,3355 és 0,1971) esetében. Még a jóindulat, vagyis a szűkebb társas közeggel való azonosulás, e csoport tagjairól való gondoskodás, illetve a rájuk való empátikus odafigyelés vonatkozásában is megvan a három csoport között ugyanez a különbség. Másfelől – a hipotézist követve – szintén kimutatható, hogy a nacionalisták sokkal inkább preferálják (kevésbé utasítják el) a hatalom (-0,6277) és a biztonság (0,6517) értékeit, mint az ambivalensek (-0,8144 és 0,5340), nem beszélve a kozmopolitákról (-1,0720 és 0,2488). Mindezek mellett érdemes még egy pillantást vetni a tradíció és konformitás értékeire is: mind-egyik csoport esetében a tradíció a preferáltabb (kevésbé elutasított), de míg a nacionalisták esetében mindkét érték a pozitív tartományban szerepel, addig a kozmopoliták mindkettőt inkább elutasítják. Összességében tehát megállapítható, hogy a három csoportba tartozó válaszadók értékkészletei alapvetően eltérnek, mégpedig a várakozásoknak megfelelően.

Utolsó lépésként a három csoportba tartozók európaiságát, azaz Európával való azonosulását igyekszik feltérképezni a tanulmány. Ehhez négy változót

használ az ESS-ből. (1) „Ön mennyire kötődik érzelmileg Európához?” A válaszadók egy 0–10-es skálán fejezhatték ki kötődésüket, ahol a 0 azt jelentette „egyáltalán nem kötődök érzelmileg”, a 10 pedig azt „nagyon kötődök érzelmileg”. (2) „Az Európai Unióval kapcsolatban vannak, akik azt mondják, az integrációnak tovább kell folytatódnia. Mások szerint az Európai Unió már így is túlságosan egységesített. Kérem, helyezze el véleményét a skálán!” Szintén 0–10-es skála: 0 – „Már így is túlságosan egységesített”, 10 – „Az integrációnak tovább kell folytatódnia”. (3) „Képzelve el, hogy [a válaszadó saját országában] holnap népszavazást tartanak az európai uniós tagságról. Ön arra szavazna, hogy [saját országa] maradjon az Európai Unió tagja, vagy arra, hogy lépjen ki?” Válaszok két kategóriába újrakódolva: 1 – „Maradjon az EU tagja”, 0 – egyéb (az 1-hez közelebbi érték tehát erősebb azonosulást jelent Európával). (4) „Ön mennyire bízik az Európai Parlamentben?” 0–10-es skála: 0 – „egyáltalán nem bízok”, 10 – „teljes mértékben megbízok” (6. táblázat). Mint ismeretes, a tanulmány úgy érvelt, a nacionalisták európaisága sokkal korlátozottabb, mivel identitásukat inkább egyrétegűként, a középpontba helyezett énré, illetve annak kivetüléseként, az imaginárius Mire szűkítik, s így parciálisabb keretekbe zárják. Nem ismerik el a Másikat, ám ezzel nemcsak embertársaik szubjektivitását vitatják el, hanem önmaguk egyéniségét is behatárolják. A megkülönböztetés (*mi nem vagyok*) elhomályosítja a felvállalható, megalkotható elméleti pozíciókat (*mi vagyok*). Ezen alapsémával, azaz a *vagy-vagy* gondolkodásmóddal szemben a kozmopolita *mind-mind* a többrétegűség bázisa. A Másik elismerésével az embertársi közös az, ami önmeghaladó módon és a diverzitás jegyében szorgalmazza az én szubjektivitásának, autonóm egyéniségének kibontakozását. Ennek pedig egyik rétege maga az európaiság is.

6. táblázat. Az Európával való azonosulás a három csoporton belül

Csoportok	Érzelmi azonosulás Európával (0–10) ¹	EU-integráció megítélése (0–10) ²	Kilépés/ maradás EU-ban (0–1) ³	Európa Parlament bizalom (0–10) ⁴
Nacionalista én/Mi- fókuszúak	5,08	3,52	0,4500	3,41
Ambivalensek	5,51	4,57	0,5619	4,08
Kozmopolita önmeghaladók	6,22	5,70	0,7174	4,93

¹ Welch = 506,813, p = 0,000; ² Welch = 1493,393, p = 0,000; ³ Welch = 1379,170, p = 0,000;

⁴ Welch = 204,625, p = 0,000

Post Hoc Test (Games–Howell)

Forrás: ESS 8 adatai alapján szerzői szerkesztés

A 6. táblázat adatai szerint, az elméleti várakozásoknak megfelelően, valóban növekszik az Európával való azonosulás a kozmopolita szemlélettel, azaz az önmeghaladók lényegesen európaiabbnak vélik önmagukat. A különbségek minden változó esetében szignifikánsak az egyes csoportok között. Mindez tehát megerősíti azt az okfejtést, miszerint a kétféle, egymással rivalizáló Európa-finalitás, vagyis a normatív integrációs elméletekben szintetizálódó Európai Egyesült Államok, illetve a leíró jellegű teoretikus alapokat használó Nemzetek Európája, olyan koherens ideák, amelyek eltérő gondolkodásmódokra épülnek, s különböző értékalapozottsággal bírnak. Ám míg előbbi az európaiságot identitás szintjén is elősegíti, addig utóbbiról ez kevésbé mondható el, hiszen az egyrétegűség partikularitásait erősíti fel.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmány nem következtetések levonását, inkább a diszkusszió fontosságát emeli ki zárógondolatai között. Az adatok alapján látszik, hogy az egyének eltérő értékpreferenciáiból eltérő gondolkodásmódok épülnek fel, s e szubjektivitások különböző azonosulásokat tesznek lehetővé Európával: az önmeghaladásra és a változásra nyitott kozmopoliták esetében egy identitási többretegűséget, amelybe sokkal hangsúlyosabban belefér az európaiság, míg az ént, illetve az énből kivetített kollektív Mit középpontba állító, kiszámíthatóságot és stabilitást kereső nacionalisták esetében az önazonosság jellemzőbb egyrétegűségét, s az európaiság mérsékeltebb megélését. Önmagában ez persze nem új és eredeti megállapítás. Arra azonban már érdemes figyelmet fordítani, hogy a normatív és leíró típusú integrációs elméletek Európa-finalitással kapcsolatos érveléseiben ugyanígy kirajzolódik e kozmopolita/nacionalista gondolkodásmódok és értékalapozottságok nehézkes összeegyeztethetősége. Annyiban ez sem meglepő, hogy minden elméletadó szubjektív egyén, akiktől nem lehet „érintetlenséget” követelni. Ugyanakkor kevésbé előremutató, ha a tudományos eszmék és az azokról szóló diskurzusok – a reflexivitást mellőzve – csak reprodukzív értelemben képesek reflektálni a politikai-közéleti ideákra és kommunikációs interakciókra, legfeljebb minimálisan változtatva így az elvárások és választások horizontján, valamint az azok tükrében lehetséges döntések tapasztalati terén.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jelen munka az NKFIH által támogatott „Az Európai Unió normatív szerepvállalása” című kutatás része (a PD124706 számú projekt a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a PD17 pályázati program finanszírozásában valósult meg).

IRODALOM

- Arató Krisztina (2019): Integrációelméletek (történelmi perspektívában). In: Arató Krisztina–Koller Boglárka (szerk.): *Az Európai Unió politikai rendszere*. Budapest, Dialóg Campus.
- Balibar, Etienne (2003): *We, the people of Europe? Reflections on transnational citizenship*. Princeton, Princeton UP.
- Beck, Ulrich (2006): *Cosmopolitan vision*. Cambridge, Polity.
- Beck, Ulrich–Grande, Edgar (2007): *Kozmopolita Európa: társadalom és politika a második modernitás korszakában*. Budapest, Belvedere Meridionale.
- Beck, Ulrich–Anthony Giddens–Scott Lash (1994): *Reflexive modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Cambridge, Polity.
- Bóka Éva (2001): *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Brons, Lajos (2015): Othering, an Analysis. *Transcience*, Vol. 6, No. 1, 69–90.
- Burgess, Michael (2000): *Federalism and the European Union: Building of Europe 1950–2000*. London, Routledge.
- Cini, Michelle (2007): Inter-governmentalism. In: Michelle Cini (ed.) *European Union politics*. Oxford, Oxford UP.
- Collier, Andrew (1994): *Critical realism: An introduction to Roy Bhaskar's philosophy*. London, Verso.
- Delanty, Gerard–Chris Rumford (2005): *Rethinking Europe: Social Theory and the Implications of Europeanization*. Abingdon–New York, Routledge.
- DiMaggio, Paul J.–Walter W. Powell (1991): Introduction In: DiMaggio, Paul J.–Powell, Walter W. (szerk.): *The new institutionalism in organizational analysis*. Chicago, Chicago UP.
- Fiori, Stefano (2002), Alternative visions of change in Douglass North's new institutionalism. *Journal of Economic Issues*, Vol. 36, No. 4, 1025–1043. <https://doi.org/10.1080/00213624.2002.11506534>
- Grünhut, Zoltán (2017): Concepts, approaches and methods on Europeanisation. *Eastern Journal of European Studies*, Vol. 8, No. 1, 157–176.
- Grünhut, Zoltán (2019a): Europeanization: A critical realist, discursive institutionalist approach. *Modelling the New Europe*, Vol. 8, No. 29. 4–24. <https://doi.org/10.24193/ojmne.2019.29.01>
- Grünhut, Zoltán (2019b): Reflexive Europe and the era of Late Modernity. *Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum*, Vol. 7, No. 3, 42–57. <https://doi.org/10.11590/abhps.2019.3.03>
- Grünhut, Zoltán (2019c): Recognizing the Other as a test of Europeanness. The value-based foundations of individual reflexivity in the era of Late Modernity. *Europolity*, Vol. 13, No. 2, 125–147. <https://doi.org/10.25019/europolity.2019.13.2.6>
- Grünhut Zoltán–Kömüves Dániel–Bodor Ákos (2019a): A bizalomelmélet kritikai újragondolása az eldologiasodás szempontjából. *Replika*, Vol. 30, No. 113, 11–24.
- Grünhut Zoltán–Bodor Ákos–Pirmajer Attila (2019b): A bizalom és az alapvető emberi értékek összefüggése. *Replika*, Vol. 30, No. 113, 45–60. <https://doi.org/10.32564/113.4>
- Guzzini, Stefano (2017): *Realist theories and practice*. Danish Institute for International Studies, Working Paper, 2017/8.
- Habermas, Jürgen (2006): *A posztmodernizációs állapot*. Budapest, L'Harmattan.
- Habermas, Jürgen (2009): *Europe. The faltering project*. London, Polity.

- Habermas, Jürgen (2012): *The crisis of the European Union*. London, Polity.
- Hall, Peter A.–Taylor, Rosemary C. (1996): Political science and the three institutionalisms. *Political Studies*, Vol. 44, No. 5, 936–957. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1996.tb00343.x>
- Honneth, Axel (1995): *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts*. London, Polity.
- Honneth, Axel (2007): *Reification: A recognition-theoretical view*. Oxford, Oxford UP.
- Jaeggi, Rachel (2014): *Alienation*. New York, Columbia UP.
- Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (2013): *Szellemi termelési mód*. Budapest, Kossuth.
- Koller Boglárka (2012): Klubtagságok az EU-ban. A differenciált integráció gyakorlati és elméleti vonatkozásai. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 21, No. 1, 32–57.
- Koller Boglárka (2019): Többsebességű vagy menüválasztásos jövő? A differenciált integráció elméleti és gyakorlati kérdései az Európai Unióban. In: Halmai Péter (szerk.): *Tagállami integrációs modellek*. Budapest, Dialóg Campus Kiadó.
- Lukács György (1971): *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Gondolat.
- March, James G.–Olsen, Johan P. (1989): *Rediscovering institutions. The organizational basis of politics*. New York, Free Press.
- Moravcsik, Andrew (1994): Why the European community strengthens the state: Domestic politics and international cooperation. *Harvard University Centre for European Studies Working Papers*, No. 52,
- Moravcsik, Andrew (1998): *The choice of Europe: Social purpose and state power from Messina to Maastricht*. London, UCL.
- Nugent, Neill (1999): *The government and politics of the European Union*. Basingstoke, Palgrave.
- Rorty, Richard (1979): *Philosophy and the mirror of nature*. Princeton, Princeton UP.
- Rorty, Richard (1989): *Contingency, Irony and Solidarity*. Cambridge, Cambridge UP.
- Rorty, Richard (1991): *Objectivity, relativism and truth: Philosophical papers I*. Cambridge, Cambridge UP.
- Rorty, Richard (1998): *Truth and progress: Philosophical papers III*. Cambridge, Cambridge UP.
- Rosamond, Ben (2000): *Theories of European integration*. Basingstoke, Palgrave.
- Rumford, Chris (2007): *Cosmopolitanism and Europe*. Liverpool, Liverpool UP.
- Rumford, Chris (2008): *Cosmopolitan spaces: Europe, globalization, theory*. Abingdon–New York, Routledge.
- Schmidt Vivien A. (2008): Discursive institutionalism: The explanatory power of ideas and discourse. *Annual Review of Political Science*, No. 11, 303–326. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.11.060606.135342>
- Schmidt, Vivien A. (2010): Taking ideas and discourse seriously. *European Political Science Review*, Vol. 2, No. 1, 1–25. <https://doi.org/10.1017/s175577390999021x>
- Schmidt, Vivien A. (2017): Theorizing ideas and discourse in political science. *Critical Review*, Vol. 29, No. 2, 248–263. <https://doi.org/10.1080/08913811.2017.1366665>
- Schwartz, Shalom H. (1992): Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries In: Mark P. Zanna (ed): *Advances in Experimental Social Psychology* (25). New York, Academic Press.

- Schwartz, Shalom H. (2005): Basic human values: Their content and structure across countries In: Tamayo, Alvaro–Porto, Julianna B. (szerk.): *Valores e comportamento nas organizações*. Petrópolis, Vozes.
- Schwartz, Shalom H. (2006): Basic human values: Theory, measurement, and applications. *Revue française de sociologie*, Vol. 47, No. 4, 929–968.
- Schwartz, Shalom H.–Wolfgang Bilsky (1987): Toward a psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 53, No. 3, 550–562. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.53.3.550>
- Schwartz, Shalom H.–Wolfgang Bilsky (1990): Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 58, No. 5, 878–891. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.5.878>
- Shepsle, Kenneth A. (2005): *Rational choice institutionalism*. Cambridge, Harvard UP.
- Sik Domonkos (2018): Adalékok az eldologiasodás fenomenológiájához. *Replika*, Vol. 28, No. 108–109, 79–95. <https://doi.org/10.32564/108-109.6>
- Stroby-Jensen, Carsten (2007): Neo-functionalism In: Cini, Michelle (ed.): *EU politics*. Oxford, Oxford UP.
- Vandenberghe, Frédéric (2014): *What's critical about critical realism?* Abingdon–New York, Routledge.
- Weingast, Barry R. (1998): Political institutions: Rational choice perspectives. In: Goodin, Robert E.–Klingemann, Hans-Dieter (szerk.): *A new handbook of political science*. Oxford, Oxford UP.
- Weiss János (2008): Az eldologiasodás elismerésméleti értelmezése. *Fordulat*, Vol. 1, No. 1, 145–150.
- Wiener, Antje és Thomas Diez (szerk.): *European integration theory*. Oxford–New York, Oxford UP.

MÉDIANÉZŐ

Bene Márton–Sükösd Miklós

„A többiek is próbáltak híradót csinálni, de nem tudtak”
Filmhíradók a koalíciós korszak médiamezőjében
Magyarországon, 1945–1948

„A TÖBBIEK IS PRÓBÁLTAK HÍRADÓT CSINÁLNI, DE NEM TUDTAK”

Filmhíradók a koalíciós korszak médiamezőjében
Magyarországon, 1945–1948

Bene Márton

(Társadalomtudományi Kutatóközpont,
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar)

Sükösd Miklós

(University of Copenhagen, Department of Communication)

*A tanulmány beérkezett: 2020. március 2., opponálás: 2020. március 20. – 2020. április 14.,
véglegesítő: 2020. június 1.*

ÖSSZEFOGLALÓ

Kutatásunkban az 1945 és 1948 közötti koalíciós korszak médiamezőjének és politikai kommunikációjának fontos, ám korábban részletesen nem vizsgált médiumát, a filmhíradókat elemezzük. A filmhíradókat Bourdieu fogalmi keretére támaszkodva, működési logikájuk és közönségtökéjük alapján kísérjük meg elhelyezni a korabeli médiamezőben. A dolgozat első része bevezeti a közönségtőke fogalmát, amely az adott médium által elért közönség nagyságára és a közönség bizalmára utal. A tanulmányban a korszak politika- és médiatörténetét tárgyaló szakirodalmat, elsődleges forrásokat, korabeli közvélemény-kutatási eredményeket használjuk fel, illetve az elérhető filmhíradók tudósításait vizsgáljuk. A filmhíradók jelentős közönséggel, ám a korabeli pártsajtóénál feltehetően alacsonyabb szintű bizalmi tőkével rendelkeztek. A filmhíradók gyártását és terjesztését biztosító infrastruktúra kiépítésében – a híradók gyártási kapacitásának területén és a mozik megszerzésében – hamar behozhatatlan előnyre tett szert a Magyar Kommunista Párt (MKP). A gazdasági szempontok azonban mindvégig fontosak maradtak minden koalíciós párt számára: a pártok tulajdonában álló moziknak a pártfinanszírozás számára bevételt kellett termelniük. A filmhíradók – az állami közszolgálati feladatot ellátó *Heti Hírek* és az MKP-hoz tartozó *Mafirt Krónika* híreinek – tartalomelemzéséből kiderül: a híradók a politikához óvatosan közelítettek. A *Mafirt Krónika*ban azonban a politikai szempontok mindvégig jelen voltak, és a legfontosabb, stratégiai időszakokban a filmhíradót nyíltan a kommunista párt propagandacéljaira használták fel.

Kulcsszavak: 1945–1948 ■ koalíciós korszak ■ filmhíradó ■ médiarendszer ■ médiamező ■ politikai kommunikáció ■ Magyar Kommunista Párt (MKP) ■ Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt (FKgP)

Az 1945–48 közötti koalíciós időszak sajtótörténetét a szakirodalom viszonylag részletesen tárgyalja (például Z. Karvalics, 2001; Loppert, 2004; Sz. Nagy, 2018). A közelmúltban a sokáig nem kutatott Magyar Rádióval kapcsolatban is hiány-

pótló monográfia látott napvilágot (Simándi, 2012). A korszak médiamezőjének harmadik eleméről, a filmhíradókról azonban nagyon kevés ismerettel rendelkezünk. Tudomásunk szerint két rövid tanulmányon kívül (Zalai K., 1990; Petrik é. n.) nem született önálló történeti munka a témában. Mindössze néhány, a korszak sajtó- és tájékoztatástörténetével foglalkozó írás érinti röviden a filmhíradók kérdését (például Vass–Zalai K., 1992; Z. Karvalics–Andreides, 2001).

Tanulmányunk egyik célja, hogy a filmhíradókat elemezzük és elhelyezzük a korszak politikai médiaszerkezetében. Másik célunk egy újszerű elméleti fogalmi keret felvázolása, amely lehetővé teszi a médiaszerkezet elemzését, az egyes médiumok elhelyezését és ezek vizuális megjelenítését.

A politikai hírmédia szféráját Bourdieu elméletével összhangban *mezőként*, azaz *pozíciók* állandóan változó *strukturált tereként* fogjuk fel. E mezőt az adott szereplők (médiaszervezetek) *működési logikája*, illetve a mező *speciális tőkefajtája* alapján strukturálhatjuk. Amellett érvelünk, hogy a politikai hírmédia működésében három működési logika különböztethető meg: a *gazdasági logika*, a *politikai logika* és az ezekről elkülönülő *autonóm médialogika*.

A médiamezőben¹ az egyes médiumok speciális tőkéjének a *közönségtőkét* tekintjük. A közönségtőke általunk kialakított, új fogalom, amely az adott médium által elért közönség *nagyságából* és a közönség *bizalmából* tevődik össze. A tanulmány célja, hogy azonosítsa a különböző szereplők által gyártott filmhíradók *működési logikáját* (mennyire követtek gazdasági, politikai vagy autonóm médialogikát), illetve közönségük jellemzőit. E tényezők alapján kaphatunk ugyanis képet arról, hogy hol és hogyan helyezkedett el e médium a kolációs korszak médiamezőjén belül. Az időbeli távolság és a rendelkezésre álló adatok sokszor nem teszik lehetővé e szempontok teljes és pontos mérését. Ugyanakkor az elérhető források és adatok alapján számos következtetést levonhatunk. Kutatásunkban három adatforrásra támaszkodunk.

1. A filmhíradók gyártásának és terjesztésének (a mozik működtetésének) politikai háttéréről és gazdasági jelentőségéről a korszak politika- és médiatörténetével foglalkozó szakirodalomból és a feldolgozott történeti *forrásokból* számos, a filmhíradók szempontjából is releváns információt használunk fel.

2. A filmhíradók közönségéről a korszakban készített *közvélemény-kutatói eredmények* nyújtanak elsődleges adatokat. 1945 és 1949 között az MTI keretein belül működött a Magyar Közvéleménykutató Intézet, amely a korszak kutatási szakmai színvonalán, politikai befolyástól mentesen működhetett (Lénárt, 2005). Az MKI a korszakban általánosnak számító kvótás mintavételt alkalmazta, amelynek során a kutatók az osztályhelyzet, a nem, és országos felvételek esetén a településtípus szerint törekedtek reprezentativitásra. A lekérdésezésekre személyesen, kérdezőbiztosok segítségével került sor (Lénárt, 2005). Az intézet kutatási jelentései elérhetőek az Országgyűlési Könyvtárban, s ezekből lehetőségünk nyílt a filmhíradók közönségére vonatkozó kutatások eredményeinek feldolgozására.

3. A harmadik adatforrást maguk a *filmhíradók* alkotják. A Magyar Nemzeti Filmarchívum digitalizálta és online nyilvánosan elérhetővé tette az 1913 és 1958 között működő filmhíradók kiterjedt gyűjteményét.² Az 1945–48 közötti korszakban működő három hazai filmhíradóból kettő, a rövidéletű központi *Heti Hírek*, és a mindvégig meghatározó, egy ideig monopolszerepet élvező, a kommunista párthoz köthető *Mafirt Krónika* adásai itt hiánytalanul elérhetőek. A filmhíradók működési logikájának alaposabb megismeréséhez e híradók *tartalomelemzését* is elvégeztük. Mindezek alapján képet kaphatunk arról, milyen tartalom, működési logika és közönségtőke jellemezte a filmhíradókat. Így a filmhíradók elhelyezhetőek lesznek a koalíciós korszak média-mezőjében.

ELMÉLETI KIINDULÓPONTOK: A MÉDIAMEZŐ HÁROM PÓLUSA ÉS A MÉDIUMOK KÖZÖNSÉGTŐKÉJE

Pierre Bourdieu mezőelmélete (Bourdieu, 1993, 2000) alkalmas kiindulást, fogalmi keretet kínál a médiaszerkezet történetileg változó dinamikájának megértéséhez. Bourdieu az egyes társadalmi szférákat mezőként, azaz pozíciók strukturált tereként fogja fel.

Bár Bourdieu maga is utal néha az újságírói mezőre (Bourdieu, 1966), és külön munkában foglalkozik is a média kérdésével (Bourdieu, [1999] 2001), de mezőelméletét más szférákkal ellentétben nem alkalmazta szisztematikusan a média területére (Hovden, 2008). Néhány követője azonban megtette ezt, s így születtek elemzések a francia újságírói mező szerkezetének változásairól (Champagne, [1995], 2005). A mezőelmélet a médiakutatásban is alkalmazható fogalmi keretként jelent meg (Benson, 1999).

Bourdieu felfogásában az egyes mezőkben a szereplők a mező *specifikus tőkéjéért* folytatnak küzdelmet. A mező *autonóm pólusának* közelében azok a szereplők helyezkednek el, akik a mező specifikus értékelési rendszere (a média-mező esetében a média-autonómia) szerint szervezik meg működésüket. Más szereplők működését azonban nem autonóm, hanem politikai-gazdasági logika hatja át. Az egyes mezőknek azon tagjai, akiknek ez utóbbi az elsődleges célja, az ún. *heteronóm pólus* közelében helyezhetők el. Az egyes tőketípusok átválthatóak egymásra. A politikai-gazdasági tőkéből más specifikus mezőkre jellemző tőkék származhatnak, ahogyan a specifikus mezők különböző tőkefajtáit is lehetséges politikai-gazdasági tőkére váltani.

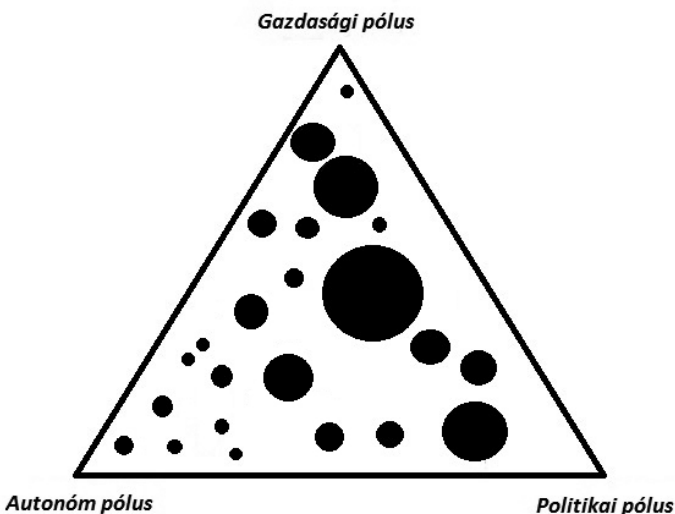
Benson (1999) a mezőelmélet médiaszerkezetre való alkalmazása kapcsán bírálja a bourdieu-i elmélet azon elemét, hogy a heteronóm pólus összemossa a politikai és a gazdasági logikákat. Való igaz, hogy a politikai és a gazdasági szféra is hajlamos saját logikáját egyfajta külső értékelési rendszerként érvényesíteni más szférák működésében, így a médiatérben is. Két különböző típusú külső befolyásról van azonban itt szó. A két szféra hatásainak eltérő je-

lentőségét jól mutatja, hogy a különböző médiarendszerek tipizálásakor az egyik legfontosabb szempontként jelenik meg, hogy azok a politikai és a piaci befolyás által határolt kontinuumon hol helyezkednek el (Hallin–Mancini, [2004], 2008).

Érdeemes ezért a heteronóm pólust kettébontani, és különválasztani a politikai és a gazdasági pólusokat. A *politikai pólus* közelébe eső médiumok bizonyos politikai szereplők hatalmpolitikai törekvéseit kívánják szolgálni működésükkel. A *gazdasági pólus*hoz húzó médiumoknál a piaci profit elérése a működés elsődleges célja. Az *autonóm pólus* közelében a politikai és gazdasági céloktól független célok és gyakorlatok mozgatják a médiaszereplőket. Ez lehet médiaszakmai szempontoknak, sztenderdeknek való megfelelés, közszolgálati funkciók ellátása a köz érdekében, ismeretek terjesztése, társadalmi normák formálása, stb.

Természetesen e szempontok érvényesülése nem kizárólagos. Egy közszolgálati célokat szolgáló médiumnak is szüksége lehet piaci bevételekre, ahogyan egy elsősorban piaci szempontokat érvényesíteni kívánó médium is tarthat szem előtt bizonyos politikai érdekeket, illetve szakmai normákat. A mezőelmélet alapján az egyes mezőket háromszög alakú tereknek képzelhetjük el a háromszög csúcsai, a politikai, gazdasági és autonóm pólusok között. A médiamező háromszögében az egyes médiumok annak alapján helyezhetők el, hogy működésük során mennyiben érvényesülnek a politikai, a gazdasági, illetve az azoktól független szempontok. Az 1. ábra az mutatja, hogy az adott médium milyen közel áll egyik vagy másik pólushoz, és milyen távol a többi pólustól.

1. ábra. A médiamező tagolódása (a körök az egyes médiumokat, nagyságuk pedig azok közönségtőkéjét ábrázolja)

A médiamezőben tehát a médiumok elhelyezkedését az adott médium *működési logikája* határozza meg. Működési logika alatt azt értjük, hogy a vizsgált médium milyen *stratégiai orientációk* köré szervezi működését, azaz milyen általános célok vezérlik a médium kommunikációját. Ezt a médiamező horizontális tagolódásának nevezhetjük.

A médiamező saját tőkefajtájának megragadásához elméleti újításként, új fogalomként a *közönségtőke* fogalmát vezetjük be. Bourdieu is ír arról, hogy a média jelentősége abban áll, hogy a társadalmi valóság meghatározásának szimbolikus hatalmára tesz szert, azáltal, hogy hozzáférése van a közönséghez (Hovden, 2008: 37–40.). Okkal feltételezhetjük, hogy bármilyen stratégiai orientációk is vezessenek egy médiumot, a minél nagyobb közönség elérése és a közönségre való hatásgyakorlás a működést jelentős mértékben meghatározó célként jelenik meg. A közönségtőkét két összetevő alapján konceptualizálhatjuk: az elért közönség *nagysága*, illetve e közönségnek az adott médiumba vetett *bizalma* játszik szerepet. Utóbbi szempont azért fontos, mert egy médium akkor képes hatással lenni a közönségére, ha a közönség bízik a közölt információkban. Mivel minket a médiamező politikai relevanciával bíró része érdekel, ezért ez a két tényező még kiegészíthető egy, a politikai tartalmak mennyiségére vonatkozó súllyal. A politikai médiamezőben értelemszerűen kevésbé releváns az a szereplő, amely bár nagy, és az adott médium felé bizalommal lévő tömeget ér el, de politikai tartalmakat csak elvétve közöl.

A közönségtőke fogalma egyrészt azért alkalmas a médiamező tagolására, mert olyan tőkefajtról van szó, amelynek növeléséért a mező szereplői – orientációtól függetlenül – versenyt folytatnak egymással. Másrészt pedig azért, mert a médiamező e tőkén keresztül tud hatást gyakorolni más mezőkre (például a politikai mezőre). A politikai szereplők számára a közönség elérése fontos politikai erőforrás, ezért nagy szükségük van a médiamezőben, az egyes médiaszervezeteknél összpontosuló közönségtőkére. Ehhez kétféleképpen férhetnek hozzá. Egyrészt úgy, hogy a közönségtőke (a médiumok) jelentős részét a médiamező politikai pólusára (az 1. ábrán a jobb sarokba) tudják vonzani. Ha azonban a közönségtőke nagyobb mennyisége messzebb esik a politikai pólustól, akkor a politikai szereplők ehhez akkor tudnak hozzáférni, ha ők maguk alkalmazkodnak a nagyobb közönségtőkével rendelkező médiumok működési logikájához. Ezt a folyamatot ragadja meg tágabban a mediatizáció elmélete is (lásd például Strömbäck, 2008). A médiamezőt tehát azért e két jellemző, a működési logika és a közönségtőke mértéke alapján strukturáljuk, mert más mezőkkel – különösen a politikai mezővel – való viszonyban ezek játsszák a legfontosabb szerepet.

E modell fogalmi keretével tetszőleges ország és bármely modern korszak médiaszerkezete leírható az egyes médiumok két szempont, a működési logika és a közönségtőke szerinti elhelyezésével. Az 1. ábra egy fiktív médiaszerkezetet mutat, ahol az egyes fekete körök egy-egy médiumot jelölnek. Ezek

térbeli elhelyezkedése (horizontális tagolódás) az adott médium működési logikáját, míg a körök mérete a médium közönségtőkéjét jelöli. E fogalmi keret és annak vizuális megjelenítése azért hasznos, mert más makroszintű megközelítéssel szemben (pl. strukturalista-funkcionalista elméletek, médiarendszer-elméletek) a médiamező különböző történelmi kontextusokban, dinamikus módon, más mezőkkel való kölcsönhatásában ragadható meg. Ezért jól alkalmazható a történeti jellegű, a média változásait hosszabb távon vizsgálni kívánó elemzés számára. Végül megjegyezzük, hogy a modell alapvetően nem normatív jellegű.

AZ 1945–48 KÖZÖTTI KOALÍCIÓS KORSZAK MÉDIAMEZŐJE

Az 1945–48 közötti koalíciós időszakot a második világháborús pusztítás és veszteségek okozta rendkívüli gazdasági helyzet, új politikai rendszer bevezetése, valamint a teljes nemzetközi kontextus gyökeres megváltozása jellemezte. Mindezek következtében a politikai mezőben szokatlanul nagymértékű hatalmi erőforrás összpontosult (a korszak politikai szerkezetéről lásd Romics, 2010). Annak ellenére így volt ez, hogy a közhatalom jelentős részét a Magyarországot felszabadító és egyszersmind megszálló hatalmakat reprezentáló Szövetséges Ellenőrző Bizottság képviselte (Földesi, 2009). A demokráciát érvényre juttatni kívánó politikai mező a társadalmi élet olyan területeit is saját döntési hatáskörébe vonta, amelyek a későbbi liberális demokráciák körülményei között szokatlanul számítanának.

A koalíciós korszak politikai rendszere a *pártokrácia* („particracy”, „partitocracy”) jegyeit mutatta. A politikai hatalmat jelentős részben *közvetlenül* (vagyis nemcsak a törvényhozáson keresztül) a koalíciós pártok gyakorolták, elsősorban a *pártközi értekezletekkel*. A pártokrácia jellemzőinek mindegyik eleme jelen volt a koalíciós korszak politikai mezőjében: erős tömegpártok (pl. az FKgP több mint 900 ezer taggal rendelkezett); *domináns szerep* a kormányzati politika meghatározásában és végrehajtásában (a pártközi értekezletek biztosították, hogy a politikai döntéseket a pártok közötti erőviszonyok, ne pedig intézményes eljárások, pozíciók vagy egyéb szempontok határozzák meg) és *klientelizmus* avagy *patronázsrendszer* (állami állásokat, a legalsó szinteket is beleértve, szinte kizárólag párthovatartozás alapján lehetett betölteni) (De Winter–Della Porta–Deschouwer, 1996: 217). Ennek megfelelően a médiamező, a médiaszervezetek jelentős részét maguk a pártok tulajdonolták, és a média politikai kontrollját is elsősorban közvetlenül a pártok, nem pedig az állam szervezetei biztosították.

A médiaszervezetek által használt kommunikációs technológia alapján a koalíciós korszak médiamezőjének három elemét különböztethetjük meg.

A sajtó

Az első elem a sajtó volt, amely a korszakban közvetlenül a politikai pártok alá tartozott. Az 1945–48 közötti koalíciós időszakban csak pártok kaphattak lapengedélyeket (Sz. Nagy, 2014). Ennek megfelelően a sajtó a *médiamező politikai pólusa* közelében helyezkedett el. A napi- és hetilapok elsősorban a pártok propagandaeszközeként, szócsöveként szolgáltak, a szerkesztőségek élén pedig az esetek döntő többségében a pártok vezető politikusai álltak.

A sajtó egészének közönségtőkéje meglehetősen nagy volt. Az *olvasóközönség nagyságát* jelzi, hogy egy 1945. októberi közvélemény-kutatás szerint a választadók 80–83%-a rendszeresen olvasott napilapot.³ A közönségtőke másik összetevőjéről, a lapok *bizalmi tőkéjéről* kevesebbet tudunk. Meglehetősen nagy és sokszínű volt a kínálat a főként politikai tartalmakat nyújtó napilapok sokszínű piacán. Ezért okkal feltételezhetjük, hogy az olvasók olyan napilapokat fogyasztottak, amelyeknek tartalmában megbíztak.⁴ Természetesen a különböző napilapok és hetilapok között jelentős különbségek mutatkoztak a politikai kontroll és a hatalmpolitikai logika érvényesülése, valamint a közönségtőke tekintetében, ennek részletes tárgyalására azonban itt nincs módunk (de lásd például Takács, 2015).

Magyar Központi Híradó Rt. – Magyar Rádió

A médiamező második elemét a közszolgálati funkciókat betöltő *Magyar Központi Híradó Rt.* és a hozzá tartozó szervezetek alkották. Az MKH Rt. mamutvállalként működött, amely magába foglalta az MTI-t, a Magyar Rádiót, a Magyar Filmirodát, a Magyar Országos Tudósítót és a Magyar Hirdető Irodát. Ám e konglomerátumon belül huzamosabb ideig létező önálló médiumnak csak a Magyar Rádiót tekinthetjük. A vállalat lényegében az *állami, közszolgálati média* funkcióját töltötte be, azonban nemzetközileg is egészen egyedülálló módon *a pártok tulajdonában állt*. E mamutvállalat hasonló „portfólióval” már a Horthy-korszakban is létezett, azonban ekkor még magántulajdonként működött. A koalíciós korszakban a céget fasiszta múltjára hivatkozva köztulajdonba vették. A pártok hatalmi pozícióját jelzi azonban, hogy az állam nem saját kezelésbe vette a központi médiavállalatot, hanem a részvényeket a pártok és a szakszervezetek között osztották fel (a folyamatról lásd, Vida, 1975).

A koalíciós korszak médiamezőjében a legnagyobb közönséggel a Magyar Rádió bírt. A 200 ezer rádió-előfizető és további 200 ezer elő nem fizető, de rádiózó háztartásnak köszönhetően a rádió esetében az egy médiumnál összpontosuló legnagyobb közönségrészesedésről beszélhetünk (lásd: Simándi, 2012). A sajtóhoz hasonlóan a rádió bizalmi tőkéjéről is viszonylag kevés konkrétumot tudunk. Közvetett adataink azonban vannak: közvélemény-kutatási eredményből tudjuk, hogy az előfizetők 85%-a naponta hallgatta a rádió hí-

reit. A hallgatóknak nagyjából negyede követte leginkább a hírekért a rádiót, a többi előfizető elsősorban a kulturális tartalmakat jelölte meg válaszaiban.⁵

A Rádiót alapvetően a médiamező autonóm pólusához közelebb helyezhetjük el. Bár léteztek a működésére vonatkozó politikai elvárások – főként az engedélyt megadó SZEB részéről –, azonban közvetlenül hatalompolitikai célokat egészen 1948-ig nem kellett szolgálnia. Autonómiáját leginkább éppen a SZEB-utasítások korlátozták. Ezek többek között a koalíciós pártok közötti konfliktusokról való beszámolókat tiltották a rádióknak. Emellett a rendszer demokratikus ideológiájának népszerűsítése is a rádió alapvető funkciói közé tartozott (lásd: Vida, 1988). E tág kereteken belül azonban az Ortutay Gyula és Schöpflin Gyula által vezetett Rádió kiterjedt autonómiával rendelkezett.

A filmhíradók

A koalíciós időszak médiamezőjének harmadik elemét a *filmhíradók* képezték. A korszakban azonban erről a területről tudunk a legkevesebbet. Dolgozatunkkal ezért egyrészt a történeti szakirodalomban tátongó úrt szeretnénk mérsékelni. Másrészt a médiamező és a közönségtőke fogalmain alapuló elméleti keretünk használhatóságát teszteljük. E fogalmi keret alapján kíséreljük meg elemezni a filmhíradók médiamezőben elfoglalt pozícióját – a meglévő történeti szakirodalomra, a korszak közvélemény-kutatásaira és saját, a filmhíradók tartalmára irányuló kutatásunkra támaszkodva.

MOZIPOLITIKA ÉS A FILMHÍRADÓK KÖZÖNSÉGE A KOALÍCIÓS KORSZAKBAN

Mozik a gazdasági és politikai logika között

Magyarországon már 1913 óta létezett rendszeres filmhíradó (Barkóczi, 2017: 17). A rövid, 1-2 perces hírblokkokból álló, hetente megjelenő filmhíradókat általában nagyfilmek előműsoraként vetítették a mozikban (Fekete, 2014). A Horthy-korszakban a Magyar Film Iroda Részvénytársaság híradója lényegében monopolhelyzetet élvezett annak köszönhetően, hogy 1926-tól minden moziban kötelezővé vált az MFI-híradók vetítése. Ez a kisebb, független filmhíradók gyors elsorvadásához vezetett (Petrik, é. n.).

A politikai mező túlhatalma a médiamező, s ezen belül a filmhíradók felett tehát nem csak az 1945-ös változások következménye. Legalább az 1930-as évektől kibontakozó, több rendszeren átívelő, hosszútávú folyamat ez, függetlenül a politikai rendszerben és a politikai elitben lezajlott változásoktól (vö. Joó, 2007; Barkóczi, 2017).

A mozik és a filmhíradók jelentőségét a világháború után újjászerveződő demokratikus pártok is hamar felismerték. A front átvonulása után, a harcok elültével a pártok igyekeztek rátenni a kezüket minél több gazdátlanul maradt, vagy éppen fasiszta tulajdonúnak ítélt filmszínházra. Mint szinte minden területen, a mozifoglalások kapcsán is a kommunista párt reagált a leggyorsabban. Az MKP számos mozi mellett a háború előtti Magyar Film Iroda Rt. vagyontárgyait is kisajátította. Így a közszolgálati funkciókat ellátni hivatott (az Ortutay Gyula vezette Magyar Központi Híradó Rt.-hez tartozó) filmvállalat hiába próbált újra meghatározó szerepre szert tenni, gyártási infrastruktúra hiányában hamar jelentéktelenné vált (Z. Karvalits–Andreides, 2001).

A gyors és ellenőrizetlen mozifoglalások után a politikai elit a tulajdoni viszonyokat a pártközi értekezleteken próbálta rendezni. 1945 és 1947 között három szakaszban zajlott le a mozik felosztása (Tóth, 2008). A korszakra jellemző módon a sajtóhoz hasonlóan a *mozikat is a koalíciós pártok tulajdonába adták*, kizárva ezzel minden más politikai vagy civil szereplőt a területről. 250 férőhelynél nagyobb mozit magánszemély nem kaphatott, kisebb mozit is csak a Belügyminisztérium döntése alapján (Tóth, 2008).

A korszak legfontosabb döntési színterének számító pártközi értekezleteken a *munkáspártok*, különösen a kommunista párt jelentős érdekérvényesítő erővel rendelkezett (Horváth et al, 2003). Ennek megfelelően a mozik elosztásának is az MKP volt a legnagyobb nyertese. Az 1945-ös választási eredmények hatására, a felosztások második szakaszában a választást megnyerő kisgazdapárt javítani tudott az arányokon, különösen a vidéki mozik tekintetében (Tóth, 2008). Az 1946 augusztusa és 1947 márciusa közötti adatok alapján számszerűleg az FKGP filmvállalata, a Kimort rendelkezett a legtöbb mozival. Bevételei azonban jócskán elmaradtak a két munkáspártétól. Ez mutatja, hogy a fontosabb és nagyobb mozik a kommunisták és a szociáldemokraták tulajdonában voltak. A legkevesebb mozival a Nemzeti Parasztpárt filmvállalata, a Sarló rendelkezett, azonban nettó bevétele majdnem ugyanannyi volt, mint a kétszer annyi mozival rendelkező Kimorté (Tóth, 2008: 40.).

A koalíciós korszakban a pártok nem kaptak költségvetési támogatást, így tevékenységük finanszírozását saját maguknak kellett megoldani (Tóth, 2008). A pártfinanszírozás egyik legfontosabb formája a *pártvállalatok* létrehozása volt, amelyek szabadon fejthettek ki gazdasági tevékenységet. A pártok által létrehozott *filmvállalatok* befizetései mindegyik pártnál fontos bevételi forrásnak számítottak. A legkevesebb mozival rendelkező Nemzeti Parasztpárt 1946 és 1949 közötti éves bevételeinek 32-72%-a a mozikból származott (Tóth, 2008). Kissé leegyszerűsítve azt is mondhatjuk: a pártok politikai tevékenységüket részben a moizásból, az állampolgárok szórakoztatásából finanszírozták.

A korszak egyik legnépszerűbb szórakozási, kapcsolódási formája ugyanis a moziba járás volt.⁶ A budapesti választadók negyede például hetente látogatta a filmszínházakat (lásd: 1. táblázat). Azzal, hogy a pártok monopolizálták

a jövedelmező mozipiacot, az itt megjelenő bevételek jelentős része a politikai mezőbe csatornázódott be. A pártmozik bevételei tehát a pártokrácia zavartalan működésének fontos bázisát jelentették.

1. táblázat. Milyen gyakran jár moziba? (1946. június 28–29. Nagy-Budapest területén; MTI Magyar Közvéleménykutató – Jelentés, 1946: 27–31.)

	Értelmiség		Kispolgár		Munkás	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
hetenként 1-szer	24,4	27,3	32,9	29,3	22,5	19
2-szer	5,6	4,3	4,7	9,0	8,3	6
3-szor	3,1	1	3,8	4,2	3,3	3
4-szer	–	–	1,6	2	0,4	–
havonként 1-szer	21,2	20,7	15,7	20,2	27,9	23
2-szer	16,9	16,5	20,6	16	20,8	29
3-szor	4,4	9,8	5,1	6,5	5,4	2
4-szer	–	–	0,5	1,3	1,3	2
évente 1-szer	0,6	–	3,2	1,3	1,3	3
2-szer	4,4	1	0,5	0,6	1,3	1
3-szor	3,8	3,3	1,6	2,7	2,1	2
4-szer	2,5	1	3,5	1,3	0,4	2
5-ször	1,8	5,5	0,5	3,6	–	–
6-szor	1,3	2,1	1	–	0,4	–
6-nál többször	1,2	1	1,5	–	0,8	1
Nem jár, nincs válasz	8,8	6,5	3,3	2	3,8	7
Összesen	100	100	100	100	100	100

Filmhíradók: a szórakozástól a politikáig

Míg tehát a sokszor veszteséges sajtóvállalataikat a pártok elsősorban hatalmpolitikai megfontolásokból működtették, addig a filmvállalatokat elsősorban gazdasági okokból. A filmhíradó a mozizás velejárója volt, a szórakozni vágyók a nagyfilm előtt a heti filmhíradót is megnézték. A moziknak akkor érte meg filmhíradót sugározni, ha az nem veszélyeztette a gazdasági érdekeket. A sajtófogyasztási szokásokból tudjuk, hogy a korszakban az állampolgárok jelentős része nem díjazta a direkt propagandát és a túlzott pártosságot. Erre mutat, hogy a független, vagy annak tartott lapok (*Világ*, *Holnap*, *Magyar Nap*) gyorsan nagy népszerűsége tudtak szert tenni (Vass–Zalai K., 1991; Zalai

K., 1993), míg a pártos irányba elmozduló lapoknál csökkent a példányszám (Loppert, 1998). A mozik és persze a filmek esetében is volt választék, és versenyezni kellett a közönségért. A látogatók a mozik férőhelyeinek átlagosan csak 30-50 %-át töltötték meg (Hubai-Szabó, 2008). A szórakozásra vágyó közönség elvárásainak figyelmen kívül hagyása tehát súlyos gazdasági következményekkel járhatott.

A nézők jelentős része a filmhíradók esetében úgy találkozott politikai tartalmakkal, hogy mozilátogatásának elsődleges célja feltehetően nem a politikai tájékozódás vágya volt. Ez a bizalmi aspektusra hathat, azaz a filmhíradó jelentős közönségrészesedése nem feltétlenül jár együtt nagy bizalmi tőkével is. Sajnos a mozik szokatlan foglalkozó korabeli közvélemény-kutatások arra nem kérdeztek rá, hogy a moziba járók milyen véleménnyel vannak a filmhíradókról. Arra azonban igen, hogy mit szeretnének leginkább látni e hírműsorokban. A nagy-budapesti válaszadók közül a legtöbben a külpolitikai aktualitásokra voltak kíváncsiak – a világháború utáni új nemzetközi helyzetben érthető módon. A második helyen a belpolitikai hírek álltak. A moziba járó emberek többsége azonban a politikához kevésbé kapcsolódó témákat preferálta (2. táblázat).

2. táblázat. Mit szeretne leginkább látni a filmhíradóban? (1946. június 28–29. Nagy-Budapest területén; MTI Magyar Közvéleménykutató – Jelentés, 1946: 27–31.)

	Értelmiség		Kispolgár		Munkás	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Külpolitikai aktualitások	28,4	26,5	24,1	19,8	30,3	30,2
Belpolitikai aktualitások	14,2	22,2	19,1	15,8	18,5	22,6
Egyéb aktuális események	10,7	6,7	15,2	13,6	15	10,4
Tudományos események	10,6	6,7	9,8	11,8	9,8	7,1
Művészi események	14,5	17,4	11,7	16,4	13,7	12,1
Sport	12,3	12,1	15,2	16,4	9,2	13,4
Egyéb, nincs válasz	9,3	6,4	4,9	6,2	3,5	4,2

A gazdasági szempontok mellett persze politikai szempontok is szerepet játszottak a filmhíradók ügyében. A mozgókép jelentős meggyőző potenciáljával a korabeli politikai szereplők is tisztában voltak. Ortutay Gyula, az MKH Rt. elnöke, egy 1947-es nemzetgyűlési felszólalásában így nyilatkozott: „Állí-

tom, hogy a rádió mellett alig van hatásosabb eszköz a magyar élet eredményeinek ismertetésére, mint a jól megszervezett filmhíradó szolgálat, valamint az oktató, demokráciára nevelő filmek típusának mielőbbi megteremtése, sőt még a játékfilmgyártás is.” (idézi: Fekete, 2014: 15.).

Műsorpolitikai dilemmák: szovjet és amerikai filmek között

A moziműsorról kapcsolatban a hatalmpolitikai logika – ahogyan a média más területein is – az MKP-nál volt leginkább jelen. Ennek szemléletes példája, hogy a kommunista filmvállalat, a Mafirt mozijai sok szovjet filmet játszottak, annak ellenére, hogy ezek a hollywoodi filmekkel ellentétben meglehetősen népszerűtlenek maradtak (Takács, 2014). A kommunista párt esetében a mozikkal elérhető anyagi haszon csak másodlagos volt, hiszen a pártvezetők is „tisztában voltak a kor legkorszerűbb és legnagyobb tömegbefolyással bíró médiájának politikai fontosságával” (Hubai–Szabó, 2008: 98.). Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az MKP bevételeinek több mint 70%-át biztosító, a kommunista párt vállalatait egybefogó holding, a Duna-völgyi Bank és Kereskedelmi Rt. összforgalmának 18%-a a majdnem 1000 főt foglalkoztató kommunista filmvállalathoz, a Mafirthoz kötődött. Tehát a gazdasági szempontok sem lebecsülendők (saját számítás Hubai–Szabó, 2008 adatai alapján).

A Mafirt működésében a politikai és a gazdasági logika konfliktusa a korszakban mindvégig jelen volt. Ezt leginkább a szovjet filmek vetítésével kapcsolatos konfliktusokból tudjuk. A Mafirt szovjet partnere, a Szovexportfilm (illetve elődje a Sojuzintorgkino) és más szovjet szervek folyamatosan támadták a magyar filmvállalatot, hogy kevés szovjet filmet játszik, tehát a gazdasági logikát a politikai logika rovására érvényesíti. A Vörös Hadsereg sajtóirodájának vezetője szerint a „MAFIRT a szovjet filmek kihasználásánál elsősorban nem politikai és propaganda szempontból vezetteti magát, hanem tiszta kereskedelmi szempontból.” (lásd: Murányi, 2005: 78.). A Mafirt vezetői ezzel szemben többször is felhívták a szovjetek figyelmét – már 1945 nyarától – hogy a szovjet filmek vetítése gazdaságilag hátrányos. A Mafirt „minden egyes esetben ráfizet és külön ráfizet” (Angyal György, lásd: Murányi, 2005: 88), amikor szovjet filmeket játszik. Az ok az emberek ódzkodása, hiszen még maguk az orosz katonák is „kimondottan amerikai filmeket reklamálnak” (Öt moziigazgató feljegyzése a Mafirt igazgatóságához, 1945. június 13., lásd: Murányi, 2005: 41, 42.).

A többi párt mozijában eközben előszeretettel játszottak amerikai filmeket, s a versenyhelyzetben a közönségnek választási lehetősége volt. Az öt idézett kommunista moziigazgató ezért is vélte úgy, hogy „a színházak helyzete műsorkötés szempontjából sajnos, a többi politikai pártok kezében lévő színházak műsorkötési és műsorbeosztási politikájától nem szeparálható”. A gazdasági és politikai működési logika együttes jelenlétét Angyal György, a fiatalon el-

hunyt Kovács Imrét követő Mafirt-vezérigazgató világította meg 1947-ben a Vörös Hadsereg sajtóiroda vezetőjének írt válaszában: „A Mafirt kettős célt szolgál: haladó szellemű filmek terjesztése révén a szocializmus irányába befolyásolni a tömegeket és egyszersmind a párt javára gazdasági eredményeket elérni. Azt állítom, hogy ennek a két szempontnak a dialektikus egysége érvényesül általában a filmek kihasználásánál a Mafirt tevékenységében.” (Murányi, 2005: 82.).

A Mafirt működési logikájának és műsorpolitikai dilemmáinak megértése azért is különösen fontos, mert a kommunista filmvállalat a magyar nyelvű filmhíradó-gyártás kitüntetett, sőt a korszak egy részében monopolszereplője volt.

FILMHÍRADÓK A KOALÍCIÓS KORSZAKBAN

Ismereteink szerint három magyar nyelvű filmhíradó-sorozatot gyártottak a korszakban.

1. A központi *Heti Hírek*. A közszolgálati, állami feladatokat ellátó média-konglomerátum, a koalíciós pártok közös tulajdonába kerülő Magyar Központi Híradó Rt.-hez tartozó Magyar Filmiroda Rt. (Mafirt) nem sokkal az ország teljes felszabadulása után, 1945 júniusában adta ki az első *Heti Hírek*et. A *Heti Hírek* azonban mindössze 10 számot ért meg, és 1945 novemberében megszűnt.

A Magyar Film Iroda Rt. már 1923-tól létezett és gyártotta különböző címen 1084 kiadást megérő, nagyjából monopolhelyzetű filmhíradóját. A cég infrastruktúrájának jelentős részét azonban 1945 elején az MKP kisajátította, amit egy 1945. augusztusi kormányrendelet szentesített is (Tóth, 2008). A szükséges erőforrások nélkül a Magyar Központi Híradó Rt. nem tudta fenntartani a közszolgálati funkciót betöltő *Heti Hírek*et. A kommunista Mafirthoz került filmlaboratórium és a pártok között szétosztott mozik hiányában 10 szám után, 1945 novemberében megszüntették a filmhíradó gyártását.⁷ Ezt követően maga a Magyar Filmiroda Rt. is eljelentéktelenedett (Z. Karvalits–Andreides, 2001).

2. A kommunista *Mafirt Krónika*. A *Heti Hírek*kel párhuzamosan indult el a 112 számot megérő, egészen 1948 áprilisáig működő *Mafirt Krónika*. Ezt a kommunista párt filmvállalata, a Mafirt gyártotta. Kezdetben mindkét filmhíradó kéthetente jelent meg, megegyezésük alapján felváltva.⁸ A *Heti Hírek* 1945. novemberi megszűnése után majdnem egy évig a Mafirt Krónika maradt az egyedüli filmhíradó. Monopolhelyzetét jól szemlélteti Popper Imre, akkori gyárvezető-igazgató egy 1985-ös interjúban elmondott visszaemlékezése: „A többiek is próbáltak híradót csinálni, de nem tudtak, mert csak egy laboratórium volt, a miénk. Vállaltuk mi az előhívást, de megelőzni nem tudtak bennünket semmiben, mert láttuk, hogy mi van a filmjükön. Nekünk különben is sokkal jobb garnitúránk volt, mint bárkinek.” (kiemelés tőlünk – B. M. és S. M.).⁹

A *Mafirt Krónikát* kezdetben 8-10 kópiában készítették el, ezeket először pesti mozikban vetítették. A vidéki mozikba hónapos csúszással jutottak el a filmek. *Popper Imre* elmondása szerint a nyersanyagbeszerzés javulásával később már több kópia is készülhetett.¹⁰

3. A kisgazda Heti Filmhíradó. 1946 szeptemberében azonban a Független Kisgazdapárt filmvállalata, a Kimort is önálló filmhíradóval jelentkezett *Heti Filmhíradó* címen. A *Heti Filmhíradó*nak 1948 márciusáig összesen 66 száma jelent meg (Petrik, é. n.). Ez nagyjából heti rendszerességű megjelenésnek felel meg. Lényegében ezzel egy időben, 1946 októberétől a monopolhelyzetét elvesztő *Mafirt Krónika* is hetente új számmal jelentkezett. A másik két filmhíradóval szemben sajnos a kisgazda híradók elvesztek, nem maradtak fenn.

Végezetül meg kell jegyezni, hogy a filmhíradók mellett egyéb politikai rövidfilmek is léteztek, melyeket a mozikban a filmek előtt vetítettek. Sőt, időnként külföldi (szovjet, francia stb.) filmhíradókat is vetítettek magyar nyelven, ezekről azonban sajnos nem sokat tudunk.¹¹

Röviden összefoglalva: az állami, közszolgálati filmhíradó, a 1945. június és november között megjelenő *Heti Hírek* fél év alatt ellehetetlenült. Ezután a kommunista *Mafirt Krónika* közel egy évig monopolhelyzetet élvezett. Végül 1946 szeptemberétől 1948 tavaszáig két párthíradó, a kommunista *Mafirt Krónika* és a kisgazda *Heti Filmhíradó* versenyzett egymással a filmhíradók duopolisztikus piacán.

A filmhíradók politikai tartalma

Dolgozatunk következő részében a filmhíradók tartalmi elemzését végezzük el. A *Heti Hírek* és a kommunista *Mafirt Krónika* összes száma hiánytalanul elérhető a Filmhíradók Online archívumban,¹² elemzésünk így ezek feldolgozásán alapul. Az alábbi kérdésekre koncentrálnak:

1. Hogyan jelenik meg a politika a filmhíradókban?
2. A hatalompolitikai működési logika megnyilvánul-e? Ha igen, akkor miként?
3. Milyen változásokat tapasztalhatunk az időben előrehaladva a filmhíradók politikai reprezentációjában 1945–48 között?

Politika alatt a fogalom mindhárom bevett politikatudományi jelentéstartományára figyelmet fordítunk, így a *közpolitikai* (policy), *intézményes* (polity) és *hatalompolitikai* (politics) témák megjelenése érdekel bennünket. Ugyanakkor nem törekszünk előzetesen lehatárolni a „politikai” fogalmának megjelenési tartományát. Hiszen az első kérdésünk éppen arra irányul, hogy a filmhíradók miként konstruálják meg a politikát, milyen témák, szereplők és ügyek jelennek meg a tudósításokban. Ebben az értelemben mindaz, ami a filmhíradók *közéleti* tudósításaiban megjelenik, politikának tekinthető. Különösen

akkor, ha intézményes politikai szereplők (állami tisztségviselők, pártpolitikusok) is felbukkannak ezekben.

A második kérdés kapcsán külön figyelmet fordítunk a *hatalompolitikai* működési logika megjelenésére, amely alatt olyan eljárásokat és tartalmakat értünk, amelyek elsődleges funkciója az intézményes politikai szereplők hatalmi céljainak elősegítése. Ez utóbbi a legtisztábban az intézményes politikai szereplők mennyiségi és minőségi megjelenítésében érhető tetten. A történeti kontextus ismeretében egyéb tartalmi szempontok is felmerülhetnek (például fogalomhasználat, speciális diskurzusok).

Tartalomelemzésünk elsődlegesen kvalitatív megközelítést alkalmaz, de a hatalompolitikai logika érvényesülését és az időbeli változásokat kvantitatív eszközökkel is igazoljuk. Az elemzés során végignéztük a korszak elérhető filmhíradóit és a fenti szempontok szerint értelmeztük azok tartalmát. A politikusok megjelenését az egyes híradókban külön rögzítettük. Ugyanígy jártunk el a hatalompolitikai logika szempontjából kulcsfontosságúnak tűnő „reakció” fogalmával is. Adatrögzítési munkánkat jelentősen megkönnyítette, hogy az online archívumban a filmhíradók szövege is elérhető, kereshető formában.

A) A *Heti Hírek*. A közszolgálati, állami funkciót betöltő, rövid életű *Heti Hírek* tehát ahhoz az MKH Rt.-hez tartozott, amelyet a médiamezőn belül leginkább az autonóm pólus közelében helyeztünk el. A *Heti Hírek* tartalmának vizsgálata erősítheti ezt a feltételezést, ugyanis hatalompolitikai célok követésének jelét nem találhatjuk a számaikban. Önmagában pártpolitikai értelemben vett aktuálpolitikát is ritkán találunk a tudósításokban. A *politikai szereplők* szinte csak *intézményes, reprezentatív szerepben* jelentek meg a *Heti Hírek*ben. A hírek általában tudósító, beszámoló jellegűek. Leginkább az újjáépítéssel, az amerikai és szovjet segítségekkel, apróbb jelentőségű mindennapi történetekkel, valamint kulturális és sporteseményekkel foglalkoztak. A politikusok ezen események kapcsán jelentek meg, leginkább intézményes szereplőként, reprezentatív állami szerepben, nem pedig a politikai erők képviselőiként. A hírek *pozitív hangvételűek*, így a politikára és a politikai szereplőkre nézve negatív, kritikus tudósítások nem jelentek meg.

Szűk értelemben vett intézményes politika önállóan szinte csak reprezentatív eseményekkel kapcsolatban jelent meg. E hírek közé tartozott az Ideiglenes Nemzetgyűlés első budapesti üléséről (*Heti Hírek*, HH, 6. – 1945. szeptember), és az Országos Nemzeti Bizottság alakuló üléséről szóló tudósítás (HH, 7. – 1945. szeptember), ahol a beidézett politikus megszólalók csak az esemény fontosságát hangsúlyozták.

A *Heti Hírek* mindössze két bejátszásban számolt be a választási kampányokról. Az egyik tudósításban a budapesti választásról közölt elsősorban képi beszámolót (HH, 7.). Egy hónappal későbbi híradójában az országos kampányról is tudósított (HH, 8. – 1945. október). Itt röviden mindegyik pártot mutat-

ták, bár utóbbi esetben a külön induló MKP-t és SZDP-t egyben, közös nagygyűlésükön jelenítették meg. Összességében tehát a rövid életű állami filmhíradó, a *Heti Hírek* az új állam megszerveződésének bemutatására, az állami kulcsemények megjelenítésére helyezte a hangsúlyt.

B) A *Mafirt Krónika*. A kommunista filmhíradóban, a *Mafirt Krónikában* már összetettebb a kép, ami többek között jóval hosszabb létezéséből is adódik. A kommunista párttól nem állt távol a közvetlen propaganda alkalmazása, és mindent megtett azért, hogy a médiamező minél több csatornája felett biztosítsa befolyását. A legélesebben ez a sajtó esetében nyilvánult meg, ahol kormányzati politikai pozíciókon keresztül is igyekezett biztosítani hegemoniáját (Sz. Nagy, 2014, Sz. Nagy, 2018).

Popper Imre, a *Mafirt* gyártásvezető-igazgatójának beszámolója szerint a *Mafirt Krónikát* is a párt propagandaosztálya irányította. Magukat a felvett filmhíradó-felvételeket az MKP előre nem cenzúrázta, csak a tartalomról kellett beszámolni, majd utólagos pártbírálatok hangzottak el. A párt propaganda-tevékenységének első számú irányítója, Révai József pedig viszonylag keveset foglalkozott a filmüggyel.¹³

A politika megjelenése a kommunista *Mafirt Krónikában* sokban hasonlított a *Heti Hírek* politikaképéhez, még ha eltérések is érzékelhetők. A politika a *Krónika* esetében sem külön társadalmi szféraként jelenik meg, sokkal inkább a *mindennapi élet részeként* tűnik fel. A politika elkülönült világa, a hatalom kérdése, viták és küzdelmek, sőt politikai döntések, egyszerűen a *politika konfliktusos természete* szinte egyáltalán nem mutatkozik meg a *Krónika*-híradók tudósításaiban. Annál inkább *társadalmi, integratív szerepe*: a politikusok konkrét társadalmi eseményekkel, történesekkel kapcsolatban tűnnek fel, beágyazódva a háborúban lerombolt ország újjáépítésének drámai és szorgos mindennapjaiba.

A politika megjelenése azonban jóval *személy- és pártközpontúbb* a kommunista *Krónikában*, mint a rövid életű központi *Heti Hírek* esetében. A politikát személyek és pártok képviselik és mutatják be. A politikusok itt már nem csak állami, intézményes szerepben, hanem sokszor *pártvezetőként* lépnek elénk. A pártokról is jóval több hír jelenik meg, azonban jellemzően a társadalom mindennapjaiba ágyazva. A híradók a pártok társadalmi tevékenységét és közösségintegráló szerepét mutatják be, nem pedig intézményes politikai tevékenységüket. Politikai döntésekről alig esik szó. A *pozitív üzenetek* itt is mindig dominálnak. A hírek többsége *társadalmi sikerekről*, az első időszakban különösen az újjáépítés sikereiről szól, amelyek egyszerre tűnnek fel az egyszerű állampolgárok és a megjelenő politikusok sikereként. A híradóban felbukkanó politikusok az újjáépítésen fáradozó dolgozó népet dicsérik, őket pedig a nép folyamatos szeretete, hálája veszi körül.

Az intézményes aktuálpolitikának nincs tehát kitüntetett helye a *Mafirt Krónikában* sem. A politika nem a társadalom speciális, elkülönült alrendsze-

reként jelenik meg. A tudósítások a *Heti Hírek*hez hasonlóan az újjáépítés sikereiről, mindennapi jelenségekről, eseményekről, kultúráról és sportról szólnak. A politikatörténet szempontjából fontos eseményekről sok esetben még csak beszámolót sem közölnek. A „köztársaság-ellenes összeesküvés” például mindössze egy hírben jelent meg (MK, 52. – 1947. január). A kisgazdák érintettségéről azonban ebben sem volt szó, Kovács Béla elhurcolásáról pedig egyáltalán nem tudósítottak. Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása sem számított hírnek. Mindössze három későbbi hír érinti a témát, mégpedig úgy, hogy kommunista politikusok Nagy Ferenc „árulásáról” beszélnek. Az 1946-os évet végigkísérő koalíciós küzdelmek és válságok lényegében láthatatlanok maradnak a filmhíradókban. Csak egy, a kisgazdák „reakciós szárnya” elleni tüntetésről való beszámoló (MK, 22. – 1946. március), és egy Rákosi-beszéd (MK, 27. – 1946. május) utal a belpolitikai konfliktusok létére.

A hírek – az 1947 nyári választási kampány időszakát leszámítva – *beszámoló jellegűek* maradtak. Vélemények csak a politikai szereplők megszólalásain keresztül jelentek meg. Ez alól csak a múlttal, a Horthy- és Szálasi-rendszerrel kapcsolatos tudósítások és megjegyzések képeztek kivételt. Ezeknél ugyanis értékelő jellegű megjegyzéseket is megengedtek maguknak a hírek bemondói. Jó példa erre a háborús bűnösök hazaszállításáról szóló riport. A szokatlanul hosszú, csaknem hat perces beszámolóban a narrátor egyesével beszél a korábbi politikusokról: „Nézzünk az arcukba az elvetemülteknek! Ebédelni mennek, de nem érdemlik meg ezek az istentelenek az isten kenyerét. Nem érdemli meg Kiss Ferenc sem, aki népszerűségével csalta a nyilasokhoz a tömegeket. Hiába színészkedsz Kiss Ferenc, ripacskönyeidnek nem hiszünk! Baky László és Endre László, ez a két tömeggyilkos áll előttünk. Felelni fogtok gazságaitokért, sötét gonosztevők!” (MK, 10. – 1945. október). A múlttal kapcsolatos hírek más tekintetben is kivételt képeztek: *negatív* hangvételű tudósítások csak a *múlttal* vagy a múltat képviselő reakcióval kapcsolatos híreknél jelentek meg. Minden más tudósítás hangvétele pozitív, a jelen csak pozitív színben tűnhetett fel.

„REAKCIÓZÁS” ÉS VÁLASZTÁSI KAMPÁNY A KOMMUNISTA FILMHÍRADÓBAN

A „reakció” kifejezés megjelenése a *Mafirt Krónikában* jól mutatja az időbeli változásokat is. A „reakció” ugyanis a koalíciós korszak legfontosabb *ellenségfogalma*. Az 2. ábrán láthatjuk, hogy 1945 és 1948 között mikor és mennyire volt jelen a „reakció” szó a filmhíradókban. A korabeli politikai kommunikáció rugalmasan használta a fogalmat. A sajtó és a politikai szereplők az időben előre haladva egyre szélesebbre tárták és egyre több szereplőre, magatartásra, politikai véleményre terjesztették ki a jelentését. A szó a rendszer vélt ellenségeinek gyűjtőkategóriájaként szolgált. A „reakciós” kategóriája így lényegében a

politikai közösség határait jelölte ki: valakinek vagy valaminek a reakcióssá minősítése a politikai közösségből való kiszorítás céljait szolgálta.

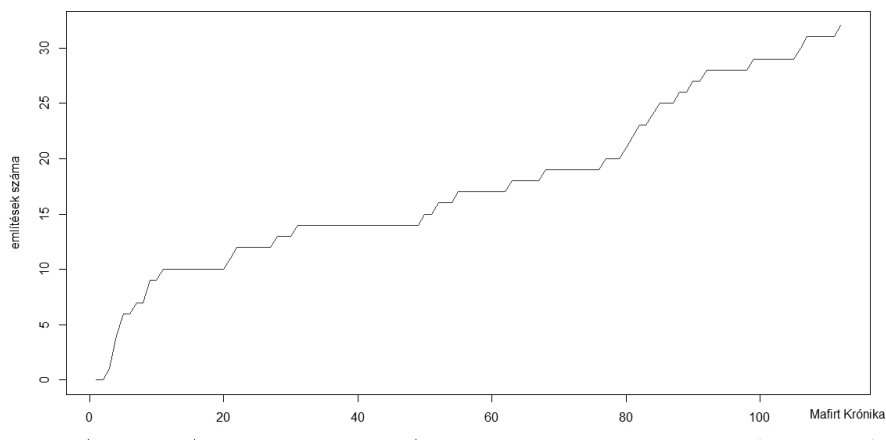
A 2. ábrából kitűnik, hogy a fogalom két hullámban, először 1945-ben, majd 1947 második felétől jelent meg markánsan a kommunista filmhíradóban. Funkciója azonban különbözött a két időszakban. A „reakciós” kifejezés használatára 1945-ben elsősorban a *politikai közösség megteremtését* szolgálta. A „reakciós” 1945-ben a múltat, a Horthy- és a Szálasi-rendszert és az ezekhez hű politikai szereplőket jelentette, amivel szemben az új, háború utáni demokratikus politikai közösség meghatározta magát. Az első, 1945-ös demokratikus választásokat követően a fogalom filmhíradóbeli használata jelentősen viszszaeszo.

Amikor azonban 1947-ben a „reakciós” fogalom használata újjáéledt a *Mafirt Krónikában*, akkor már más funkcióval bírt, mint 1945-ben. Ekkor is a politikai közösség határainak meghúzását szolgálta. Azonban e határokat a kommunisták már nem a múlt rendszerrel, hanem sokkal inkább a jelen egyes szereplőivel szemben húzták meg híradójukban. A „reakció” folyamatos jelenlétének hangsúlyozása egyrészt a politikai közösség szűkítését, a politikai ellenfeleknek a politikából való kiszorítását, a rendszer ellenségeként való feltüntetetésüket szolgálta. A „reakciósozás” másrészt a politikai közösség mozgósítását célozta, mivel a múlttal (a horthystákkal és nyilasokkal) kapcsolatos ellenérzéseket, indulatokat egy olyan, mindenhol jelenlévő ellenség képével tartotta ébren, amiktől a politikai közösség önvédelmi reflexeinek kiváltását remélhette.

A korábban meglehetősen óvatos, többé-kevésbé kiegyensúlyozottnak tűnő *Mafirt Krónika* 1947-ben, különösen az év nyarától, *kampányüzemmódba* kapcsolott és a kommunista párt *választási propagandagépezetévé* vált. A reakciós fenyegetettség, a „reakciósozás” negatív üzenetei ebben az időszakban már folyamatosan jelen voltak az egyébként még mindig pozitív hangvételű filmhíradókban.

A „reakciósozás” 1947 nyarától tapasztalható „reneszánszát” a választások előtt egy héttel vetített *Mafirt Krónika* egyik bejátszása elég tisztán megvilágítja. E kiragadott hír arról szól, hogy a Magyar Kommunista Párt miként segíti a hazatérő hadifoglyok beilleszkedését. A szokatlanul hosszú, majdnem három perces hír végén egy parasztszaladót láthatunk a következő narrációval: „Látod fiam, ez már az enyém, apáink életük munkájával sem tudták megszerezni, és most a miénk! A régi urak saját érdekeikért háborúba kényszerítettek. Fejfaik keresztjei mutatták útjukat. A reakció ma is a mi bőrünkre esküszik össze, de már tudjuk, hogy ki az igazi ellenség és ki az igazi barát. A választási kereszt az igazi kockába meghozza a mi jólétünket, a mi nyugalunkat és a mi békénket.” (MK, 82. – 1947. augusztus). Ez az idézet jól mutatja, hogy a „reakció” fogalma hogyan hozza-húzza át a múlt társadalmi sérelmeit és háborús sebeit a jelenbe, jelöli ki a pozitív politikai közösség határait és mozgósít a kommunista párt mellett a kialakított veszélyérzetre alapozva.

2. ábra. A „reakció” említésének időbeli változása (összes említés = 32)

Az újonnan épített rendszer ideológiai „profilja” más módon is áthatotta a *Mafirt Krónika* híreit. Az ábrázolt társadalomkép *munkás- és parasztrétegekre* épül, a pozitív híreket az ő teljesítményeik, a velük kapcsolatos történések tették ki, a politikai szereplők az ő dicséretüket zengték. Más társadalmi réteg lényegében nem jelent meg a tudósításokban.

Emellett jellemző még a *szovjetek pozitív megjelenítése*. Számos hír számol be szovjet segítségekről, és magyar politikusokról, akik a szovjet vezetők jószágáért mondanak hálát. 1945-ben olykor még az amerikai erők is pozitív színben tűnnek fel, de ez hamar kikopott a kommunista filmhíradókból.

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy külpolitikai hírek szinte egyáltalán nem szerepeltek a *Mafirt Krónikában*. Ez azért is érdekes, mert 1945 előtt a nemzetközi eseményekről nagyon élénken tudósítottak a filmhíradók (Petrik, é. n.). Ehhez képest az 1945 és 1948 közötti *Mafirt Krónikákban* csak 6 darab olyan hírt találtunk, amely nem kapcsolódik közvetlenül Magyarországhoz, és ezek közül csak kettő minősült többé-kevésbé politikai hírnek. Az egyik a német jóvátételről szól (MK, 29. – 1946. június), a másik pedig az önkéntes munkával újjáépülő Belgrádról (MK, 90. – 1947. október). A Mafirt által rendelt közvélemény-kutatásból eközben az derült ki, hogy a budapesti nézők leginkább a külpolitikai aktualitásokra voltak kíváncsiak (2. táblázat).

Ez a gazdasági logikának a politikai logikával szembeni elhanyagolására világít rá: a közönség kívánságát annak ellenére hagyták figyelmen kívül a filmhíradó szerkesztői, hogy azokkal nagyon is tisztában voltak. A MKP belpolitikai céljai – az új politikai rendszer általános legitimálása, később pedig a kommunista párt kampánya – azonban fontosabbnak bizonyultak a közönség nemzetközi tájékozódási vágyánál.

POLITIKUSOK A MAFIRT KRÓNIKÁBAN

Mivel a politika legtöbbször konkrét politikusok képében, megszemélyesítve jelent meg a *Mafirt Krónikában*, érdemes külön figyelmet szentelnünk a politikusok megjelenítésének. Ennek elemzése segíti az időbeli változások nyomon követését is.

A politikusok mindig pozitív szereplőként jelentek meg a híradókban. A kor-szakban egyetlen olyan filmhíradós beszámolóról sem tudunk, amelyben aktuális politikai szerepben lévő politikus olyan hírben jelent volna meg, amelyben kritizálják, bírálják vagy negatív történetekkel kapcsolatban tüntetik fel. Még a néhány, korábban felsorolt politikai bírálat sem konkrét politikusokra irányult, hanem pártokra, politikai csoportokra, illetve elvont vagy elképzelt politikai ellenségképekre. Ami ezért igazán számít, az a megjelenések száma, valamint az, hogy ez milyen kontextusban és szerepben történt.

A politikusok megjelenésének számát az 3. táblázat mutatja. Ebből először is azt láthatjuk, hogy a koalíciós pártok hegemoniája, amely a teljes médiamezőt áthatotta (Vass–Zalai K., 1991), a *Mafirt Krónikában* is érvényesült.

3. táblázat. Politikusok megjelenéseinek száma a *Mafirt-Krónikában* 1945–1948 között (zárójelben a híradók száma, amelyekben a politikus feltűnt)

Tildy Zoltán (FKgP)	84 (58 híradóban)
Rákosi Mátyás (MKP)	73 (61)
Gerő Ernő (MKP)	54 (44)
Szakasits Árpád (SZDP)	40 (37)
Nagy Ferenc (FKgP)	30 (25)
Dinnyés Lajos (FKgP)	30 (24)
Rajk László (MKP)	24 (20)
Vas Zoltán (MKP)	20 (17)
Kossa István (MKP)	20 (19)
Molnár Erik (pártonkívüli kommunista)	19 (18)
Veres Péter (NPP)	17 (16)
Ortutay Gyula (FKgP)	11 (10)
Bán Antal (SZDP)	11 (11)
Farkas Mihály (MKP)	10 (8)
Nagy Imre (MKP)	10 (9)
Erdei Ferenc (NPP)	9 (8)
Kővágó József (FKgP)	9 (8)

A koalíción kívüli pártok politikusai egyáltalán nem kaphattak nyilvánosságot a filmhíradóban. A *Krónikában* a politikusok intézményes vagy pártpozíciójuknak köszönhetően jelenhettek meg. Ebből a szempontból fontos, hogy bizonyos intézményes pozíciók nagyobb megjelenési lehetőséggel bírtak, mint más pozíciók. A legmagasabb *közügi tisztségeken* túl a háború utáni újjáépítés fontossága miatt ilyen volt a *közlekedésügyi miniszter*, a *belügyminiszter* valamint a *népjóléti miniszter* pozíciója. Ezeket pedig *kommunista politikusok töltötték be*: azaz a kommunisták bírtak a nyilvános megjelenés szempontjából legfontosabb intézményes pozíciókkal.¹⁴

Az 4. táblázatban a *Mafirt Krónikában* megjelenő politikusokat párthovatartozás alapján vontuk össze. Ebből már jól látható a kommunista politikusok dominanciája a kommunista párt híradójában.

4. táblázat. Politikusok megjelenéseinek száma pártok szerint a *Mafirt Krónikában* 1945–1948 között

MKP	230
FKgP	164
SZDP	51
NPP	26

Az 3. ábra az öt legtöbbet szereplő politikus *Krónikában* való megjelenésének alakulását mutatja 1945 és 1948 között. Jól látható, hogy 1945-ben a kommunista párt vezetője, Rákosi Mátyás a többi vezető politikushoz képest kimagaslóan sokat szerepelt. De a második legtöbbet szereplő politikus is kommunista volt, Gerő Ernő személyében. Tildy Zoltánt, a legnépszerűbb párt, a kisgazdák „arcát” még a szociáldemokrata vezető Szakasits Árpád is megelőzte.

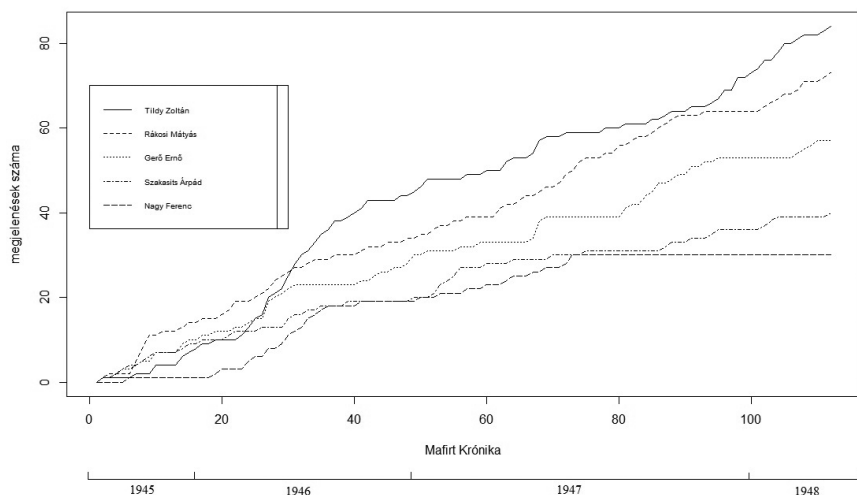
1945-ben a kommunista *Mafirt Krónika* párhuzamosan működött a központi *Heti Hírekkel*, ami hozzájárulhatott ahhoz, hogy minden második héten nagyobb hangsúlyt akartak adni a kommunista politikusoknak. Rákosi, a kommunista párt első embere az első tíz *Mafirt Krónikában* 11 alkalommal tűnt fel. A *Heti Hírekben* ugyanebben az időszakban a tíz számból mindössze egyszer találkozhattunk vele. Hasonlóképpen Gerő Ernő ugyanebben az időszakban a *Mafirt Krónikában* hétszer, a *Heti Hírekben* viszont csak kétszer jelent meg.

1946-tól azonban kiegyensúlyozottabbá vált a *Mafirt Krónikában* a politikusok megjelenése. Rákosi Mátyás túlzott hangsúlyozásából is visszavett a *Krónika*. Az MKP vezetője folyamatosan jelent volt a monopolszerepbe kerülő kommunista filmhíradóban, azonban a többi politikushoz képest nem olyan aránytalan mértékben, mint korábban. Ekkortól Tildy Zoltán, az 1945-ös választásokon győztes kisgazdák vezetője vált a legtöbbet szereplő politikussá,

és ez – bár változó intenzitással – az egész korszakban kitartott. Ez azonban nem FKGP-s pártvezetői tisztének, hanem elsősorban annak köszönhető, hogy a kisgazda politikus 1946. február 1-én az új köztársaság első köztársasági elnökének választották meg. Az intézményes pozíció a másik kisgazda vezetőnek, Nagy Ferenc miniszterelnöknek is gyakori megjelenést biztosított. A kisgazda miniszterelnök 1946 első felében hasonló arányban volt jelen a kommunista filmhíradókban, mint Rákosi Mátyás.

A kommunista közlekedésügyi miniszter, Gerő Ernő hangsúlyos jelenléte lóg ki leginkább a sorból. Ő az egyetlen ugyanis az öt leggyakrabban szereplő politikus között, aki sem pártvezető, sem pedig közjogi méltóság nem volt. Ennek ellenére több mint háromszor annyit szerepelt, mint a negyedik koalíciós párt, a Nemzeti Parasztpárt vezetője, Veress Péter. De még a szociáldemokrata pártvezér Szakasits Árpád is jóval kevesebbszer jelent meg nála a *Krónikában*. Gerő Ernő aktív jelenléte még a kommunista párt propagandaosztályának is szúrta a szemét. Popper Imre szerint arra is volt példa, hogy szóltak a *Krónika* vezetőinek, hogy túl sokszor szerepel a filmhíradóban a közlekedésügyi miniszter.¹⁵

3. ábra. A legtöbbször szereplő politikusok megjelenéseinek változása a Mafirt Krónikában

1947 tavaszától Rákosi ismét többet szerepelt a filmhíradókban, és aktív jelenléte egészen 1947 végéig kitartott. Ezt követően rövid időre visszaesett a filmhíradóban való szereplése, hogy aztán 1948-tól folyamatos, de mérsékelt jelenlét jellemezze. Rákosi 1947-es aktív jelenlétével egyidőben Tildy Zoltán némileg kevesebbet szerepelt, mint korábban. Még feltűnőbb, hogy a szociál-

demokrata vezető, Szakasits Árpád ebben az időszakban lényegében láthatatlanná vált a *Mafirt Krónikában*. Rákosi 1947 végi „visszaesésével” egyidőben azonban ismét Tildy Zoltán kezdte dominálni a filmhíradót, domináns jelenléte pedig egészen a *Mafirt Krónika* 1948 márciusi megszűnéséig megmaradt.

Az 1947–1948. évi változások a politikai kontextussal és a kommunista párt kommunikációs szükségleteivel magyarázhatóak. Mint említettük, 1947 nyarán az MKP által működtetett *Mafirt Krónika* kampányüzemmódba kapcsol, látványosan a kommunista párt sikerét igyekezett elősegíteni. Ennek köszönhető Rákosi Mátyás ismételt előtérbe állítása. Ez azonban az 1945-ös helyzetől abban különbözött, hogy a többi politikus ekkor már jelentősen háttérbe szorult. 1947 közepén a vezető politikusok közül lényegében csak Rákosi volt jelen a filmhíradóban. Tildy és Szakasits mellett Gerő is láthatatlanná vált. A kispap miniszterelnök Nagy Ferenc emigrálása miatt végleg kikerült a képből, bár ő már 1946 második felétől alig szerepelt a *Krónikában*.

Az 1947 augusztusi „kékcédulás” választásokat a kommunista párt nyerte meg. Ezután Rákosi és Gerő háttérbe szorult a híradókban, Tildy pedig ismét előtérbe került. Ez annak lehet köszönhető, amit Vass Henrik és Zalai K. László az 1945–48-as koalíciós korszak utolsó tájékoztatástörténeti szakaszának fő jellemzőjének tekint: amikor a politikai mező hatalmi küzdelmei nagyrészt eldőlték, s a kommunista párt uralja a teljes politikai mezőt, a kommunista ellenőrzés alatt álló médiamező a nyilvánosság előtt még fenntartja a normális, többpárti demokrácia látszatát (Vass–Zalai K., 1992). A köztársasági elnök, Tildy Zoltán személyének hangsúlyozása még biztosítja a többpárti demokrácia folytonosságának illúzióját, miközben a demokrácia álcája mögött már kiépül a pártállami politika, a diktatúra rendszere.

A megjelenések száma mellett érdemes figyelmet szentelni annak is, hogy az egyes politikusok milyen szerepben és *kontextusban* jelentek meg a *Mafirt Krónikában*. A pozitív megjelenítés minden politikus számára biztosított volt. Még 1946 áprilisában, a koalíciós válságok közepette is, amikor a kommunista párt erősen konfrontálódott Nagy Ferencel, a miniszterelnök pécsi látogatásáról pozitívan számolt be a *Krónika* (MK, 24. – 1946. április).

A politikusok megjelenésében azonban nagy különbségek voltak. Tildy Zoltán és Nagy Ferenc is elsősorban *intézményes pozíciójuknál fogva* voltak gyakori szereplők a kommunista filmhíradóban. Különösen Tildy esetében igaz, hogy szereplései szinte mindig *reprezentatív jellegűek*, nem pedig politikaiak és lényegiek. Nagyrészt ugyanez a helyzet Nagy Ferenc és Dinnyés Lajos megjelenéseivel kapcsolatban is. Átadások, látogatások, kitüntetések, kulturális események kapcsán találkozhattunk elsősorban a vezető kispap politikusokkal, ahol ritkán nyilvánultak meg politikai kérdésekben. Tehát bár az országot formálisan vezető kispap politikusok is pozitív színben tűntek fel, nem volt olyan kispap politikus, aki a FKGP politikáját, politikai álláspontját megjelenítette, képviselte volna a híradókban.

Ezzel szemben a munkáspárti vezetők, Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád, bár intézményes pozícióval is rendelkeztek – mindketten államminiszterek voltak – mégis majdnem minden esetben *pártjuk vezetőjeként* jelentek meg a filmhíradóban: lényegi, politikai szerepben. Rákosi Mátyás megjelenítése mindig nagyon *hangsúlyos* és *karakteres* volt a Mafirt Krónikában. Általában az állampolgárok között jelenítik meg, főként munkások és parasztok között. Ezek a beszámolók társadalmi látogatásokról (gyár, tanya stb.) vagy tömeggyűlésekről szólnak. A híradók mindkét esetben rendkívül közvetlen, érdeklődő politikus képét közvetítik, aki hamar megtalálja a közös hangot az egyszerű dolgozókkal és folyamatosan érdeklődik mindennapi gondolataik, problémáik iránt.

A tudósításokban Rákosi néppel való kapcsolatának személyes oldala is hangsúlyosan jelenik meg. Rákosi Mátyást mindenhol a dolgozó nép élénk szeretete és hálája övezi. A személyi kultusz építése már 1945-től elindul, hiszen több hír is szól olyan különböző objektumokról, amelyeket a kommunista párt vezetőjéről neveztek el (MK, 9. – 1945. szeptember, vagy MK, 28. – 1946. június).

A nagygyűléseken a kamera gyakorta hosszan időzött a Rákosi személyét éltető feliratokon, táblákon. A különböző társadalmi eseményeken a kommunista pártvezér nemcsak a munkások gyűréjében mutatta magát előszeretettel, hanem visszatérő jelenet a gyerekeket ölelgető, puszilgató, emelgető Rákosi képe is. Rajta kívül egyetlen politikusról sem láthatunk ilyen felvételeket. Hogy a – mai fogalmainkkal – pozitív imázskampányt mennyire tudatosan, profin építették, az Popper Imre interjújából is kiderül: „Egy nagyon jó operatőrt adtam mellé, Berendik Istvánt, mert hihetetlenül megbízható volt. Ő „rendezte” Rákosit. Kecskeméten, a kenyér ünnepén mondta neki: „Ott a kisgyerekek, tessék felemelni, megcsókolni – közben filmezett. – Balról nyújtsák a kenyeret, tessék átvenni, megszelni...”¹⁶

A számszerű megjelenések elemzésekor már láthattuk, hogy két olyan időszak volt, amikor Rákosi Mátyás különösen sokat szerepelt a *Krónikában*: 1945-ben, valamint 1947 közepén. Ezekben az időszakokban a kommunista pártvezérről szóló beszámolók jóval elfogultabbak is voltak.

Az 1947-es választási kampányban Rákosi személyét összekapcsolták a magyar hadifoglyok hazaszállításával. Számos beszámoló szólt arról, hogy mennyit tett ezért az ügyért a kommunista vezető. Hogy ennek a témának a hangsúlyozása mennyire összekapcsolódott a kampánnyal, jól mutatja a következő beszámoló: „Tízezer asszony lelkes éljenzése után valóságos virágessóval árasztotta el Rákosi Mátyást, hogy kifejezze szeretetét és ragaszkodását aziránt, kinek közbenjárása fájó sebet gyógyított. A magyar asszonyok tudják, hogy ki a barát. Meg tudják különböztetni az ellenségtől és a választáson ehhez képest fognak dönteni.” (MK, 80. – 1947. augusztus). A másik munkáspárt vezetője, Szakasits Árpád megjelenítésénél sem a személyi kultusz, sem a társa-

dalmi beágyazottság, közvetlenség nem jelent meg így. A szociáldemokrata politikust elsősorban pártvezérként mutatta az MKP híradója, aki karakteres, kemény baloldali politikai üzeneteket közvetített a moziban ülő nézőknek.

Míg a kispazda politikusoknál az intézményes pozíció gátolta a valódi politikai üzenetek megjelenítését, s bezárta őket a reprezentatív állami vezető formális szerepébe, a kommunista politikusok az állami pozíciókat is előnyükre tudták felhasználni. Erre Gerő Ernő a legjobb példa, akinek közlekedésügyi miniszteri pozíciója folyamatos megjelenést biztosított. Miniszteri megjelenései az aktív, építő politikus pozitív képét sugároztak, hiszen szinte mindig az újjáépítés sikereivel kapcsolatban jelent meg a kommunista politikus. Gerő majdnem minden újjáépítésről szóló híradásban szerepelt, s ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a korszak egyik legnépszerűbb politikusává vált.

KÖVETKEZTETÉSEK

Tanulmányunkban a filmhíradókat próbáltuk elhelyezni a koalíciós korszak médiamezőjében a szakirodalomra, közvélemény-kutatási adatokra és a híradók tartomelemzésére támaszkodva. Kutatásunk során a rendelkezésre álló adatokra támaszkodva arra próbáltunk választ találni, hogy a filmhíradók milyen működési logika szerint és mekkora közönségtökével rendelkezve működtek.

Médiумelméleti szempontból a „filmhíradó” mint médium három szinten elemezhető. Az első a gyártási kapacitás (pl. filmstúdiók, filmlaborok, szakemberek), a második a terjesztést biztosító mozik, a harmadik pedig a tartalom, a filmhíradó műsora, amely életre kel a gyöngyvásznzon a mozi sötétjében. Infrastrukturális területen a Magyar Kommunista Párt stratégiai médiafoglalásának lehetünk tanúi már közvetlenül a front átvonulása után. A világháborús romok közötti jogbizonytalanság helyzetében, a szovjet Vörös Hadsereg támogató jelenlétében az MKP gyorsan lefoglalta a budapesti mozik jelentős részét és a háború előttről örökölt filmgyártó kapacitást. Ez a manőver aláásta a központi, állami filmhíradó gyártásának és terjesztésének lehetőségét, a közszolgálati funkciókat ellátó híradó jövőjét. A központi híradó, *Heti Hírek* így néhány kiadás után már 1945-ben meg szűnt, s a pártos kommunikációt folytató, kommunista *Mafirt Krónika* monopolhelyzetbe került. Verseny társává 1946-tól az FKgP által gyártott *Heti Filmhíradó* lépett, amelyet elsősorban a kispazdapárt vidéki mozihálózatában vetítettek.

A filmhíradók közönségtökéjéről forrásaink segítségével csak feltételezéseket fogalmazhatunk meg, hiszen mindössze közvetett információk állnak rendelkezésünkre. A moziba járás a legnépszerűbb szabadidős tevékenység volt a koalíciós korszakban, legalábbis Budapesten, ahonnan közvélemény-kutatási adatokkal rendelkezünk. A mozi népszerűsége miatt feltételezhetjük,

hogy meglehetősen nagy közönségrészesedéssel bírt a filmhíradó, különösen a *Mafirt Krónika*, amelynek vetítésére az MKP által birtokolt számos mozi, valamint – időnként híradós monopolszereplőként – feltehetően más pártok film-színházai is terepet biztosítottak.

A bizalmi aspektusról szintén kevés közvetlen információnk van. Tudjuk azonban, hogy a filmhíradók nézői elsősorban szórakozás céljából ültek be a moziba, nem pedig a tájékozódás vágyával. A közvélemény-kutatások adataiból az is jól látszik, hogy a legtöbb mozilátogató a filmhíradókban a nem politikai anyagokat kedvelte, és viszonylag kevesen voltak azok, akik kifejezetten a belpolitikai tartalmakat nézték szívesen. Mindebből arra következtethetünk, hogy a bizalmi tőke viszonylag alacsony maradt a filmhíradók esetében. A politikai súly a *Heti Hírek* esetében szintén csökkent a közönségtőkét, hiszen politikai tartalmak ritkábban jelentek meg. A viszonylag mérsékelt közönségtőkéről árulkodik az is, hogy a filmhíradókat kevesebb politikai küzdelem vette körül, mint a sajtót, annak ellenére, hogy a kommunista párt sokáig monopóliummal rendelkezett. A kommunista propagandaosztály sem fókuszált túlzottan a *Krónikára*, különösen a pártsajtóval összehasonlítva. Fontos hangsúlyozni, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján csak feltételezéseket tudunk megfogalmazni, s a filmhíradók közönségtőkéjével kapcsolatban ismereteink korlátozottabbak, mint a sajtó vagy éppen a rádió esetében.

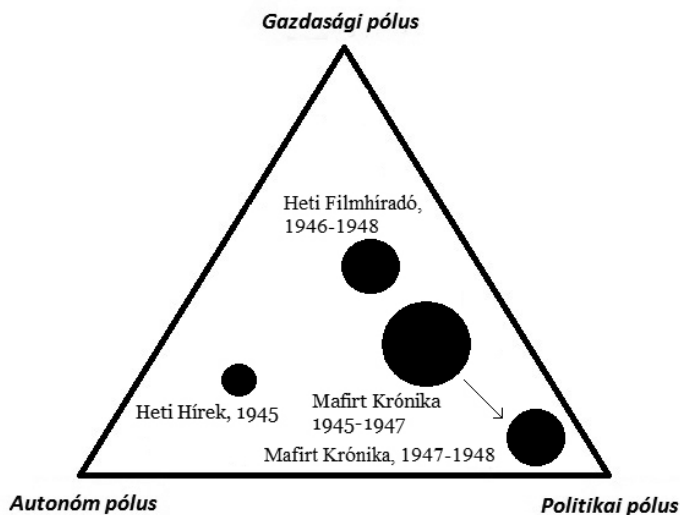
Tartalomelemzésünkben éles különbségeket találtunk az egyes filmhíradók között, de kutatásunk korlátját jelenti a viszonylagos adathiány. A korszak három meghatározó filmhíradója közül egyről, a kisközös *Heti Filmhíradóról* csak közvetett információkkal rendelkezünk. A két elemzett filmhíradó esetében tartalomelemzésünk a politikai témákkal kapcsolatos óvatos megközelítést tárta fel, ami különösen a korabeli sajtó hangvételével összevetve szembevető (lásd Sz. Nagy, 2018). Az elemzés azonban azt is megmutatta, hogy a kommunistákhoz kötődő *Mafirt Krónikában* – még ha időnként árnyaltabban is – folyamatosan jelen voltak a politikai témák és szereplők. Míg a központi híradó *Heti Hírek* intézményes, formális szerepekben mutatja az ország vezetőit, a *Mafirt Krónika* vérbeli baloldali politikusokat, pártvezetőket tár a néző elé. Az 1947-es választások előtt a *Krónika* kifejezetten az MKP kampánycsatornájaként működött és a párt vezetőjének előtérbe állításával elkezdte Rákosi személyi kultuszának felépítését.

Mindezek alapján a 4. ábrán az MKH Rt.-hez tartozó *Heti Híreket* az autonóm pólus közelében, a *Mafirt Krónikát* pedig a gazdasági és politikai pólus között helyeztük el. A mozipolitikával kapcsolatban jól kitapintható volt a gazdasági és politikai logika ellentéte, dilemmája. A szovjet politikai nyomás ellenére is világosan kiderült, hogy a *Mafirt* kénytelen a gazdasági logikának is teret engedni, bár a kommunista párt filmvállalatánál volt a legerősebb a politikai logika jelenléte. A *Mafirt Krónika* esetében 1947-ig nyílt politikai propagandával nem igazán találkozhatunk, elfogultsággal, a kommunista politiku-

sok előnyben részesítésével és lényegibb megjelenítésével viszont annál inkább. Ugyanakkor a fontos politikai téttel rendelkező 1947-es kékcédulás választások előtt a *Mafirt Krónika* gond nélkül váltott át nyílt propagandára. Elméleti keretünk és ábránk láttatni engedi ezt a elmozdulást is.

A teljesség kedvéért a FKgP által készített *Heti Filmhíradó*t is elhelyeztük a korszak médiamezőjének ábráján. Hangsúlyozni kell, hogy ebben az esetben tartalmi információk nem állnak rendelkezésre. Annyit azonban biztosan tudunk, hogy a FKgP mozibevételeinek fontos szerepe volt a kisgazdapárt gazdálkodásában. A korszak mozigazdálkodásának kontextusában joggal feltételezhető, hogy a profitorientált környezet hatással volt a párt által készített híradóra is. Tudjuk azt is, hogy a kisgazdapárthoz tartozó sajtótermékek sem álltak olyan szoros központi, politikai irányítás alatt, mint a kommunisták újságjai (Sz. Nagy, 2018). Emiatt élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy a *Heti Filmhíradó* is távolabb állt a politikai pólustól, mint a *Mafirt Krónika*. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy az ábra elsősorban a megértést szolgáló és illusztratív szereppel bír, az egyes médiumok elhelyezése nem pontosan mért változók alapján történt.

4. ábra. Filmhíradók a koalíciós korszak médiamezőjében (1945–1948)

Tágabb történelmi perspektívából tekintve az MKP stratégiai médiafoglalása (az infrastruktúra, a gyártási kapacitás és a mozik nagy részének megszerzése) már 1945-től megalapozta a kommunista párt erőteljes megjelenítését és népszerűsítését a filmhíradókban. Mindez élesre váltott 1947 nyarán, a „kékcédulás választások” előtti kulcsidőszakban, amikor a kommunista híradó kampányüzemmódba kapcsol, leplezetlenül támogatta az MKP választási

kampányát és segítette Rákosi személyi kultuszának kialakítását. A kommunista filmhíradó ezzel – más médiumok mellett – előkészítette az átmenetet a többpárti demokráciából az egypártrendszerbe, s hozzájárult a teljes média-mező gyökeres átalakításához, állampárti megszállásához.

JEGYZETEK

- ¹ A médiamező fogalma alatt tanulmányunkban kifejezetten a politikai hírmédia mezőjét értjük, de az egyszerűség kedvéért sok esetben csak médiamezőként hivatkozunk rá.
- ² Lásd: <https://filmhiradokonline.hu>
- ³ MTI Magyar Közvéleménykutató – Jelentés, 1945: 1–5.
- ⁴ Természetesen előfordulhattak más motivációk is. Például demonstrálni a pártlojalitást, aminek egzisztenciálisan komoly jelentősége lehetett a korszakban.
- ⁵ MTI Magyar Közvéleménykutató – Jelentés, 1946: 14–18.
- ⁶ MTI Magyar Közvéleménykutató – Jelentés, 1946: 27–31.
- ⁷ Lásd: Interjú Gottesmann Ernővel. In: Pütkösti Árpád: Felvétel indul! *Filmvilág*, 1985/4. 21–25. http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=6143
- ⁸ uo.
- ⁹ Interjú Popper Imrével. In: Pütkösti Árpád: Felvétel indul! *Filmvilág*, 1985/4. 21–25. http://www.filmvilag.hu/xista_frame.php?cikk_id=6143
- ¹⁰ Interjú Popper Imrével. Uo.
- ¹¹ A már említett levélben a Vörös Hadsereg sajtóirodájának vezetője írja, hogy a Mafirt két francia híradó esetében is felelőtlen személyeknek adott megbízást a szinkronizálásra (lásd: Murányi, 2005: 79.). A Murányi által összegyűjtött levelezésekben számos helyen említenek szovjet filmhíradókat is.
- ¹² <https://filmhiradokonline.hu/>
- ¹³ Popper-interjú i. m.
- ¹⁴ Az előbb a népjóléti, majd 1947 szeptemberétől külügyminiszteri posztot betöltő Molnár Erik hivatalosan pártonkívüli volt, de személye egyértelműen a kommunista párthoz köthető.
- ¹⁵ Popper i. m.
- ¹⁶ Popper i. m.

IRODALOM

- Barkóczi Janka (2017): *Ezerszemű filmhíradó. Vizuális propaganda Magyarországon 1930–1944*. Budapest, MMA–MMKI–L'Harmattan.
- Benson, R. (1999): Field Theory in Comparative Context: A New Paradigm for Media Studies. *Theory and Society*, 28: 463–498. <https://doi.org/10.1023/a:1006982529917>
- Bourdieu, P. (1966): *Intellectual field and creative project. Knowledge and control: new directions for the sociology of education*. M. F. D. Young. London, MacMillan.

- Bourdieu, P. (1993): *The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature*. Cambridge: Polity.
<https://doi.org/10.1080/10286630902980547>
- Bourdieu, P. ([1999] 2001): *Előadások a televízióról*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Bourdieu, P. (2000): A mezők logikája. In: Felkai G.–Némedi D.–Somlai P. (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest, Új Mandátum, 418–430.
- Champagne, P. ([1995] 2005): The “Double Dependency”: The Journalistic Field Between Politics and Markets. In: R. Benson–E. Neveu (eds): *Bourdieu and the Journalistic Field*. Cambridge, Polity Press, 48–63.
- De Winter, L.–Della-Porta, D.–Deschouwer, K. (1996): Partitocracies between crises and reforms: the cases of Italy and Belgium. *Res Publica*, 38 (2): 215–468.
- Fekete Bálint (2014): A Horthy-kori filmhíradók kutatása és használata az oktatásban. *Médiakutató*, 2014 tél, 13–23. https://mediakutato.hu/cikk/2014_04_tel/02_horthy_filmhirado.pdf
- Földesi Margit (2009): *A megszállók szabadsága*. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Hallin, D. C.–Mancini, P. ([2004] 2008): *Médiarendszerek. A média- és politikai rendszerek három modellje*. Budapest, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet–Gondolat Kiadó.
- Horváth Julianna–Szabó Éva–Szűcs László–Zalai Katalin (szerk.) (2003): *Pártközi értekezletek, 1944–1948. (Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció)*. Dokumentumok, I–III. Napvilág, Budapest.
- Hovden, J. F. (2008): *Profane and Sacred. A Study of the Norwegian Journalistic Field*, Ph.D. thesis, Bergen, University of Bergen.
- Hubai László–Szabó Éva (2008): A Magyar Kommunista Párt gazdálkodása (1944–1948). In: Vida István (szerk.): *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása. 1944–1949*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Joó András (szerk.) (2007): „...a háború szolgálatában.” Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25. Napvilág Kiadó–Magyar Távirati Iroda, Budapest.
- Lénárt András (2005): „Nevet nem szabad kérdezni!”. Közvélemény-kutatás Magyarországon 1945 és 1949 között. In: Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *A demokrácia reménye. Magyarország, 1945. 1956-os Intézet*, Budapest, 146–175.
- Loppert Csaba (1998): „Pártszakadás is, pártkasszád is.” Pillanatképek a „jobboldali” szociáldemokrata sajtó felszámolásáról (1945–1948). *Valóság*, 1998/5.
- Murányi Gábor (2005): „A legrosszabb szovjet film is jobb, mint egy amerikai.” Dokumentumok a szovjet film magyarországi hegemoniájának megteremtéséről (1945–1948). *Múltunk*, 3, 39–101.
- Petrik András (é. n.): A filmhíradók története Magyarországon 1948-ig. In: Hargitai Henrik–Hirsch Tibor (szerk.): *Médiatörténet*. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszet/index.php?option=com_tanelem&id_tanelem=576&tip=0
- Romsics Ignác (2010): *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Simándi Irén (2012): *Politika, társadalom és gazdaság a Magyar Rádióban, 1945–1948*. Gondolat, Budapest.
- Strömbäck, J. (2008): Four Phases of Mediatization: An Analysis of the Mediatization of Politics. *International Journal of Press/Politics*, 13 (3): 228–246. <https://doi.org/10.1177/1940161208319097>
- Sz. Nagy Gábor (2014): A magyar sajtópolitika a koalíciós időszakban (1944–1948) – sajtótörténeti vázlat. *Századok*, 148/6, 1465–1490.

- Sz. Nagy Gábor (2018): *A politikai sajtó és a hatalom viszonya a koalíciós időszakban (1945–1948)*. Doktori értekezés.
- Takács Róbert (2014): Tehenészgiccs a kultúra bölcsőjébe. Amerika-kép Hollywoodon innen és túl 1945 és 1948 között a koalíciós pártok napilapjainak tükrében. *Médiakutató*, 2014 ősz, 65–78. https://mediakutato.hu/cikk/2014_03_osz/05_amerika_kep_kommunizmus.pdf
- Takács Róbert (2015): A nyomtatott sajtó a koalíciós időszakban (1944–1948). In: Paál Vince (szerk.): *A sajtószabadság története Magyarországon 1914–1989*. Wolters Kluwer, Budapest. 256–353.
- Tóth István (2008): A mozi a koalíciós pártok gazdálkodásában (1945–1948). In: Vida István (szerk.): *A koalíciós korszak pártjainak gazdálkodása, 1944–1949*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Vass László–Zalai K. László (1991): *A tájékoztatás intézményrendszere és munkásmozgalmi elitje 1944–1948*. Trifer Kiadó.
- Vida István (1975): A demokratikus Magyar Rádió megteremtése és a Magyar Központi Híradó Rt. megalakulása (1945). In: Frank Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Magyar Rádió történetéből (1925–1945)*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.
- Zalai K. László (1990): Koalíciós receptek I. Pártok és mozik. Film és politika (1944–48). *Első Kézből*, I. évf., 7. szám, 21–22.
- Zalai K. László (1993): Volt egyszer egy médiaháború: Sajtó és politika 1944–1948. *Társadalmi Szemle*, 1993/6.
- Z. Karvalics László (2001): A malacvilágosság ideje: félszázéves sajtótanulságok nyomában. A sajtószabadság korlátai 1944–48. In: Sükösd Miklós–Csermely Ákos (szerk.): *A hír értékei*. Budapest, Média Hungária Könyvek 2., 105–118.
- Z. Karvalics László–Andreides Gábor (2001): *A Magyar Távíratok Irodája története 1945–1946*. Budapest, Napvilág Kiadó.

KITEKINTŐ

Hajósi Péter

Mi van a számokon túl? Magyar blue-chip vállalatok
negyedéves riportjainak kvalitatív szöveg alapú elemzése

MI VAN A SZÁMOKON TÚL?

Magyar blue-chip vállalatok negyedéves riportjainak kvalitatív szövegalapú elemzése

Hajósi Péter

(K&H Alapkezelő Zrt.)

*A tanulmány beérkezett: 2019. szeptember 15., opponálás: 2019. november 4. –
november 22., véglegesítve: 2020. február 23.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A szövegek gépi feldolgozása a politikatudomány és annak határterületein is egyre nagyobb szerephez jut. Kutatásomban egyrészt áttekintem a politikatudományon belül a közpolitika területén zajló kutatásokat, másrészt megvizsgálom, hogy a szövegbányászat mennyiben alkalmazható a hazai tőzsdei vállalatok jelentéseinek elemzésénél. A négy magyar blue-chip vállalat (OTP, MOL, Richter Gedeon, Magyar Telekom) angolnyelvű negyedéves jelentéseinek szövegszerű elemzésével tesztelem azokat a hipotéziseket, miszerint 1) a szakértők véleményét a cégek kommunikációjával kapcsolatban a riportok gépi elemzése visszaigazolja és 2) van egyértelmű kapcsolat a riportok hangvétele és a piaci adatok – az árfolyamok elmozdulása, illetve azok volatilitása – között. Az elemzés R statisztikai csomag alkalmazásával történik, és az abban elérhető szótáralapú, a szövegek lexikai diverzitását vizsgáló és a Wordfish-módszerrel elvégzett elemzések részben visszaigazolják ezeket a hipotéziseket: szignifikáns kapcsolatot találtam a riportok hangvétele és a közzététel időpontjában mért árfolyam-elmozdulás és -volatilitás között, a négy cég közül kettő esetében (Magyar Telekom és MOL) sikerül igazolni az előzetes elemzői véleményt. Eredményeim alapján a módszertan alkalmazhatónak tűnik a hazai vállalati környezetben is. A regressziós modell magyarózó ereje ugyanakkor alacsony, ezért további elemzés szükséges ahhoz, hogy a jelentések szövegszerű vizsgálata a gyakorlatban is használható legyen. Összességében megállapítható, hogy a szövegbányászatnak van relevanciája a magyar vállalatok akár közpolitikai, akár befektetői elemzésénél, így más országok gyakorlatához hasonlóan egy központi, egységes formátumú adatbázis kiépítése előrelépés lenne a piaci szereplők hatékony, transzparens és egyenrangú tájékoztatása érdekében.

Kulcsszavak: szövegbányászat ■ transzparencia ■ tőzsde ■ Wordfish ■ hangvétel-elemzés

A szövegek gépi feldolgozása és az ilyen formában kinyerhető információk elemzése egy rohamosan fejlődő terület, amely több szakterületen, így a politikatudomány és annak határterületein is egyre nagyobb szerephez jut. Dolgozatomban áttekintem a politikatudományon belül a közpolitika területén zajló kutatásokat és kitekintésként azt vizsgálom meg, hogy a szövegbányászat mennyiben alkalmazható egy speciális területen, a hazai tőzsdei vállalatok jelentéseinek

elemzésénél. Ezzel arra mutatok rá, hogy – más országok gyakorlatához hasonlóan – milyen közösségi haszna van egy központi adatbázis működtetésének, ahol egy helyen, egységes szerkezetben teszik elérhetővé a vállalati riportokat, így könnyítve meg azok akár közpolitikai, akár befektetési elemzését.

A tőzsdei cégeket elsősorban a pénzügyi adataik alapján elemzik, miközben ma már számos kutatás irányul arra, hogy a riportokból, a menedzsment által adott interjúkból, elemzői találkozókban elhangzottakból, a sajtóban vagy a közösségi médiában megjelenő üzenetekből milyen „mélyebb” tartalmat lehet kiolvasni a cégekre vonatkozóan. Ezekből pedig későbbi vállalati eseményekre (felvásárlás, csatlás, csőd, stb.), az árfolyamra (alul- vagy felülteljesítés) vagy a pénzügyi mutatókra (ROE, eladósodottság, stb.) vonatkozóan milyen előrejelzések adhatók.

A releváns irodalmat átnézve a magyar blue-chipeket (MOL, OTP, Richter Gedeon, Magyar Telekom) választom az elemzés tárgyául, mivel – tudomásom szerint – ezekre a cégekre ilyen kutatás még nem készült. Ezeket a cégeket továbbá nemzetközi összehasonlításban kevés elemző követi, a vállalatokról elérhető szöveges forrásokat így kevesen elemzik. Ezáltal nyílik nagyobb tér arra, hogy kvalitatív módszerekkel releváns információt nyerjünk ki a riportokból.

A magyar cégekre vonatkozó szöveges források ugyanakkor korlátosak. Nem érhető el az elemzők és a menedzsment között zajló elemzői konferenciák szöveges leiratai, amelyek a szereplők „élőszavas” – így várhatóan az ilyen beszélgetések – hangvételére vonatkozó információt tartalmazhatnak. És ezeket a cégeket érdemben nem elemzik aktívan a blogokon vagy a közösségi médiában (Facebook, Amazon, Twitter stb.), így nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű forrás az elemzéshez. Lényegében csak a vállalati éves és negyedéves riportok érhetőek el, mint elsődleges, tehát a részvényelemzők által még fel nem dolgozott szöveges források. Korábbi nemzetközi kutatások alapján (pl. Loughran, 2016) azonban még az olyan semleges hangvételűnek tűnő szövegekből is kinyerhető felhasználható adat, mint amilyenek a vállalati jelentések.

Kutatásomban két hipotézis alapján azt tesztelem, hogy a cégek negyedéves jelentéseinek szöveges részeiből kinyerhetőek-e a piaci szereplők számára értékes információk. Az egyik hipotézis, hogy ezek az információk alátámasztják a cégekről kialakult szakértői, elemzői véleményeket (szakértői összevetés). A másik, hogy kapcsolat van a jelentések szöveges hangvétele és a piac cégekkel kapcsolatos reakciója, konkrétan az árfolyam elmozdulása és annak volatilitása között (piaci összevetés). A kutatás végén az eredmények részben igazolják ezeket a feltevéseket. Módszertanilag a negyedéves riportok letöltését és előkészítését követően publikusan elérhető szótárak felhasználásával és ún. felügyelet nélküli tanulás módszerével (*WordFish*) elemzem a szövegeket. Mindvégig az R-programnyelvet és az ott elérhető programcsomagokat (*tm*, *quanteda*) használom.

A tanulmány a következőképpen épül fel: a szakirodalom rövid ismertetése után – az eredmények későbbi reprodukálhatósága érdekében – az adatbá-

zis bemutatása és a szöveg, mint adatforrás, elemzéshez való előkészítésének részletezése következik. Ezt követően kerül sor az elemzésre és az eredmények bemutatására a szótár- és a WordFish-módszerrel. Zárásként összefoglalom az eredményeket és felvázolom a további kutatási irányokat.*

A SZAKIRODALOM ÁLLÁSA

A szövegbányászatnak szerteágazó irodalma van: szakterületenként és az alkalmazott módszertant tekintve is rengeteg tanulmány jelent meg a témával kapcsolatban. Ráadásul a feldolgozható szövegek, mint inputok, számának rohamos növekedésével (pl. a korábban nem létező rövid Twitter- és Facebook-üzenetek) párhuzamosan ezek elérhetősége is javul, hiszen például míg korábban a szöveges források nagy része csak nyomtatott formában volt elérhető, mostanra az interneten keresztül viszonylag könnyen hozzáférhetővé váltak. Emellett az informatika és ezen belül a számítási kapacitások fejlődésével egyre hatékonyabban lehet ezeket a forrásokat feldolgozni.

A rengeteg cikk közül a szövegbányászati módszertan egyik legstrukturáltabb bemutatását a Grimmer–Stewart-szerzőpáros (2013) adja, akik – a politikatudomány területén született eredményekből szemezve – megismertetik az olvasót a rendelkezésre álló vizsgálati eszközökkel és az ezek használatával kapcsolatos általános érvényű kihívásokkal. Magyar nyelven, szintén a politikatudományra koncentrálva Sebők és társai (2016) által összeállított kötet ad részletes betekintést a kvantitatív szövegelemzés világába.

A politikatudomány területén a közpolitikai elemzéseken belül is fontos szerep jut a szövegbányászatnak, tehát a szövegek feldolgozásának. A jegybanki döntéshozók nyilatkozatainak gazdasági hatása például régóta vizsgált terület: Poole és Rasche (2003) az amerikai Fed fokozatosan egyre transzparensebbé váló kommunikációjának hatását vizsgálja, miszerint azáltal, hogy a piaci szereplők megértik a jegybankárok szándékait, a monetáris irányítás súrlódásmentesebbé és ezáltal hatékonyabbá válik. Aizenman és társai (2014) szintén a Fed esetében vizsgálják azt, hogy a monetáris bizottság (FOMC) tagjainak nyilatkozatai milyen hatással vannak a feltörekvő piacok pénz- és tőkepiacaira. Megállapításuk, hogy az elnök szavaira messze nagyobb reakció érkezik a befektetők részéről, mint az FOMC többi tagjának nyilatkozatára.

Fenti elemzések viszonylag kis mintákon (keves szöveges forrás feldolgozásával és sok manualitással) készültek. A gépi szövegbányászat eszköztárával ugyanakkor nagyságrendileg több szövegre, mint forrásra, épülő elemzés válik elérhetővé. Így nyílt lehetőség például arra, hogy Born és társai (2014) több

* A dolgozat alapját a Rajk László Szakkollégiumban 2019 tavaszán tartott szövegbányászat-kurzuson készült elemzés adja. Ezúton köszönöm Sebők Miklós, és Kapronczay Mór PhD-kurzustartók, Bene Zsombor, CFA kollégám és két anonim opponens hozzájárulását a kutatáshoz.

mint ezer olyan pénzügyi stabilitási jelentést vagy ezzel kapcsolatos nyilatkozatot vizsgáljanak meg, amelyek 37 jegybanktól érkeztek és 15 évet fednek le. Gépi szövegelemzéssel végzett kutatásuk arra a következtetésre jut, hogy a jelentéseknek és a jegybankárok nyilatkozatainak a piaci helyzettől függően van hol kisebb, hol nagyobb hatása a részvényt piacokra.

A központi bankokon túlmenően más gazdasági közintézmények kommunikációjának, általánosságban a transzparens kommunikáció fontosságának vizsgálatához is segítséget nyújt a szövegbányászat eszköztára. Baker és társai (2016) például 12 ezer, amerikai újságból vett cikk elemzésével azt vizsgálják, hogy hogyan hat a gazdaságpolitikai lépésekkel kapcsolatos bizonytalanság a gazdasági döntésre. A cikkek kézi és gépi feldolgozásával készített mutató alapján arra a következtetésre jutnak, hogy a bizonytalanság mind a cégek, mind a makrógazdaság szintjén csökkenő foglalkoztatottsághoz és beruházási kedvhez vezet.

Az általam vizsgált, a fenti gazdasági intézményekkel szoros kapcsolatban lévő pénzügyi területen természetesen várhatóan továbbra is a számszaki adatok (makrógazdasági mutatók, árfolyamok, hangulatindikátorok stb.) maradnak az elemzés kiindulópontjai. A számokon túl ugyanakkor egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a különböző szövegalapú források is, amelyek egy része korábban is létezett, de csak manuálisan kerültek feldolgozásra (pl. vállalati jelentések szövegei) vagy csak az elmúlt években jelentek meg (pl. pénzügyi blogok). Ezen pénzügyi témájú adatoknál használható szövegelemzési módszerek és azok eredményeiknek egy széles merítésű, „felsorolásszerű” összefoglalóját adja Kumar és társa (2016): milyen módszertannal, milyen adatbázisokon, milyen területen (pl. részvényárfolyam-előrejelzése), milyen eredményre jutottak különböző kutatások.

A kifejezetten a részvény árfolyamok előrejelezhetőségével kapcsolatos cikkek szerzői is szerteágazó eszköztárat alkalmaznak. Talán a legegyszerűbb az általam is használt lineáris regresszió, aminek nagy előnye, hogy az eredmények könnyen értelmezhetőek. Az érdekesség kedvéért érdemes ugyanakkor megemlíteni néhány összetettebb módszert is, Bing és társai (2014) például harminc, a New York-i (NYSE) és az amerikai technológiai (NASDAQ) tőzsdén jegyzett vállalat részvényárfolyamát jelzik előre sikeresen a szociális hálón (pl. a Twitteren) elérhető bejegyzések alapján, ahol a szövegek tartalmi megértésére törekvő NLP (*Natural Language Processing*) nevű gépi technikával elemzik az üzenetek hangvételt. Külön érdekesség az, ahogy a szerzők a struktúratlan, köznyelvi Twitter-bejegyzéseket megpróbálják a gépi elemzés számára felhasználható formába hozni.

Hagenau és szerzőtársai (2013) német és brit vállalati bejelentéseknek, a pénzügyi területen leginkább elterjedt, öntanuló SVM-módszerrel (*Support Vector Machine*) való elemzésével jelzik előre a részvényárfolyamok alakulását. Li

(2010) pedig a szintén elterjedt naiv Bayes-módszer alkalmazhatóságát mutatja be amerikai vállalatok éves és negyedéves jelentéseiből vett menedzsment előrejelzések és a vállalatok későbbi eredményei közötti kapcsolat feltárásánál.

A cégekkel kapcsolatos hírek felhasználhatóságát jól mutatja, hogy néhány éve megjelentek a nagy pénzügyi hírszolgáltatók fizetős termékei, amelyek valós időben elemzik a híreket és az így feldolgozott információt elérhetővé teszik a matematikai modellekre épülő, ún. algoritmusos alapok kezelőinek. A Bloomberg például a vállalati eseményekkel kapcsolatos, a hagyományos és közösségi médiában megjelenő híreket dolgozza fel folyamatosan, és teszi elérhetővé a befektetőknek, percenkénti frissítéssel.

Az én elemzési módszertanom előre definiált szótárakra épít, tehát mások által korábban összeállított szótárakban szereplő, hangvételt kifejező szavakat keresek a vállalati riportok szövegeiben. Ennek kulcsfontosságú szempontjait Loughran és McDonald (2016) foglalja össze, ahol a pénzügyi riportokkal kapcsolatos szövegbányászati elemzések módszertani lehetőségeit, a kutatás során fellépő nehézségeket és csapdákat, illetve további kutatási irányokat összegzik a szerzők. Szintén hasznos összefoglaló Loughran és McDonald 2011-es kötete, amelyben amerikai éves beszámolókat vizsgálnak szótáralapú módszerrel. Megállapításuk, hogy a szavak eltérő jelentése és mögöttes értelme miatt az általános, pl. Harvard-érzelemszótárak nem használhatók a pénzügyi riportoknál, (semleges vs. negatív jelentés). Ennek megfelelően saját szótárakat készítenek és ezek alapján – az eredmény szerint sikeresen – vizsgálják többek között azt, hogy a szövegekből kinyert többletinformáció segíti-e az árfolyam-előrejelzést. Az elemzéshez előkészített szótárakat hozzáférhetővé is teszik.

1. táblázat. A bemutatott szótáralapú megközelítést alkalmazó cikkek rövid összefoglalója

szerző	cím	módszertan	adatbázis	függő változó
Loughran, T., McDonald, B. (2011)	When is a Liability not a Liability?	szótáralapú, saját szótár (Loughran– McDonald)	éves jelentések	abnormális hozam és eredmény
Paul C. Tetlock, Maytal Saar- Tsechansky, Sofus Macs- kassy (2008)	More Than Words: Quantifying Language to Measure Firms' Fundamentals	szótáralapú (Harvard IV-4)	újságcikkek	árfolyam és elemzői előrejelzési hiba
Henry, E. (2008)	Are Investors Influenced By How Earnings Press Releases Are Written?	szótáralapú, saját szótár (Henry's)	telekommuni- kációs és IT-cégek jelen- tései	abnormális hozam

Forrás: Loughran (2011), Tetlock (2008) és Henry (2008)

A szótáralapú elemzésnél gyakran idézett szerző Henry (2008), aki többek között szintén saját, számviteli területre specializált szótárral vizsgálta az amerikai telekommunikációs és IT-cégek vállalati jelentéseinek hangvételét és az árfolyamok közötti kapcsolatot. Emellett Tetlock és társai (2008) az általános, tehát nem specializált, ún. Harvard-IV-4-szótár segítségével mutat ki szignifikáns kapcsolatot az újságcikkek hangvétele és a vállalatok negyedéves eredményei, illetve az árfolyamreakció között.

AZ ADATBÁZIS BEMUTATÁSA

A világ számos országában a tőzsdei kibocsátókról rendelkezésre álló információkat egy helyen, egységes szerkezetben teszik elérhetővé, így könnyítve meg a cégek elemzését. Ilyen – jogszabály által előírt – rendszer az amerikai tőzsdefelügyelet által működtetett EDGAR (*Electronic Data Gathering, Analysis and Retrieval system*), ahol a tőzsdei vállalatok közzétételei ingyenesen letölthetők. Magyarországon 2020-tól terveznek hasonló rendszert bevezetni, így korábban sem a Magyar Nemzeti Bank, mint felügyelet, sem a Cégbíróság vagy maga a tőzsde sem működtetett ilyen szolgáltatást, így a kutatásomhoz a riportokat még manuálisan kellett letölteni és az eredeti, változatos formátumú szövegeket feldolgozni.*

Ennek megfelelően én a négy cég honlapján, angolul elérhető negyedéves riportokat töltöttem le pdf formátumban 2010 I. és 2018 IV. negyedév között, majd alakítottam át az elemezhető txt formátummá. Ezek a riportok így fellelik a 2008/09-es világgazdasági válság utáni időszakot, a magyarországi szektoradók bevezetését, majd fokozatos mérséklését és a 2015/16-ban kezdődött hazai és régiós fellendülés idejét, üzletileg tehát egy változékony időszakról beszélhetünk. A riportokból nemcsak a menedzsment értékeléseket (*MD&A section*) használok, hanem a teljes, tehát a pénzügyi eredményeket részletező részeket is magába foglaló riportokat, mivel Loughran-McDonald (Loughran, 2011: 54.) alapján a kifejezetten a menedzsment helyzetértékelése nem tartalmaz több hangvételre utaló kifejezést.

Ehhez a Magyar Telekomnál – a nemzetközi gyakorlathoz hasonlóan, de hazai cégeként egyedülként – a negyedéves riportok közzétételét követő, a cég menedzsmentje (CEO és CFO) és a befektetők és elemzők közötti telefonos konferencia leiratait is hozzátettem. Ez utóbbiak „élőszavas” információnak tekinthetők, ráadásul csak a menedzsment értékelését tartalmazzák, az elemzői kérdéseket és interpretációt nem, így továbbra is csak a Magyar Telekom

* A Magyar Nemzeti Bank által működtetett kozvetetelek.mnb.hu oldalon elérhetőek a vállalati jelentések, de ezek nincsenek egységes, könnyen feldolgozható formátumba átdolgozva.

saját magáról megosztott, elsődleges információit foglalják magukba. Ez mindösszesen 179 angol nyelvű riportot jelent.

A kutatásban – sok szerzővel ellentétben – a sokkal hosszabb, tehát több szöveget tartalmazó éves jelentések helyett a rövidebb negyedéves riportokat elemzem. Ennek oka, hogy az éves jelentések gyakorlatilag az adott évre vonatkozó, már közzétett negyedéves jelentések összefoglalói, amelyek ráadásul hónapokkal később válnak elérhetővé, így az abban rejlő információk már ismertek a befektetők számára, tehát kisebb árfolyamreakció várható azok megjelenésekor.

A nyers szövegeket a gépi elemzéshez elő kell készíteni (*preprocessing*), ami a gépek számára feldolgozhatóvá teszi a szöveget. Ennek során a szövegekből törölni kell a szövegtöredékeket, központosítást és a számokat. Emellett a mondatkezdő nagybetűket át kell átalakítani kisbetűvé, illetve a szavak végét a nyelvtanilag még értelmezhető formába kell levágni (*stemming*) ahhoz, hogy az eltérő alakú, de azonos értelmű szavakat a gép is azonosnak értelmezze. Az elemzés felgyorsításához szükség van a nem releváns szavak (*stopword*-ök) eltávolítására (pl. névelők, kötőszavak), mivel így kisebb, de relevánsabb adatbázison történik az elemzés. (*dimenziócsökkentés*).

A pénzügyi riportokban semleges hangvételűnek tekinthető és kétértelmű szavakkal (pl. *crude*, *well*, *cost*) kapcsolatban kettéválasztom az adatbázist. A szótáralapú elemzésnél ezeket a szavakat – a dimenziócsökkentés és az egyértelműség végett – kiszűröm. A Wordfish-nél ugyanakkor bent hagyom őket, mivel sok közülük iparág-specifikus kifejezés, így éppen a minták szétválasztásában segít.

Az adatbázis előkészítése során fontos paraméter még, hogy a releváns szavakat előfordulások gyakorisága alapján milyen súllyal vesszük figyelembe (*szavak súlyozása*): például a ritkábban előforduló, ezért speciálisabbnak vélt szavakat kiemelten kezeljük-e. Ezzel kapcsolatban a szótáralapú elemzésnél Loughran és McDonald (2011: 57.) alapján az ún. *term weighting scheme*-et használom (*tf-idf*), ami a túl gyakori (adott szövegben & szövegek összességében) szavak súlyát tompítja a ritkábbak javára. A Wordfish-módszernél ugyanakkor – mivel ez maga is a szavak relatív gyakoriságát vizsgálja – a torzítást elkerülendő meghagyom a szavak eredeti súlyozását.

Az elemzés során az ún. szózsák (*bag-of-words*) módszert használom, ami a szavakat vagy szókapcsolatokat önálló egységként kezeli és a közöttük lévő jelentésbeli kapcsolatot nem értelmezi. Ezen belül a szavakat egyesével vizsgálom és nem rövidebb, 2-3-as szókapcsolatokat (ún. *bi-* és *trigrammok*) elemzek. Ennek oka kettős. Egyrészt a szótárak is csak különálló szavakat tartalmaznak, másrészt pedig támaszkodom Loughran és McDonald (2016: 35.) megállapítására, miszerint – az élőnyelvvvel ellentétben – a pénzügyi riportokban nem jellemző a dupla tagadás („not downgraded”, „not terrible earnings”).

Intő jel ugyanakkor a Magyar Telekom 2014. III. negyedéves riportjában található mondat („charging the transaction fee at the time of their introduction was *not* in breach of any law”), ahol a tagadás („not”) egyértelműen semlegesíti a későbbi – a Loughran–McDonald-szótár alapján is – negatív kifejezést („breach”). Túlmutat a dolgozat keretein, de érdemes megemlíteni, hogy a legújabb kutatások már a szövegek gépi értelmezését tűzik ki célul, tehát azok mondatszintű megértésére töreksenek. Az én kutatásomhoz ugyanakkor elég az egyszerűbb, a szavak jelentését nem vizsgáló módszertan is.

A fenti előkészítés után megmaradó leggyakoribb szavakat mutatja az alábbi ábra.

1. ábra. A 179 egyedi riportból képzett szófelhő

Megjegyzés: a kétértelmű kifejezések kiszűrése után a minimum 2000-szer előforduló szavak. *Forrás:* saját készítésű ábra

A szótáralapú elemzésnél két, publikusan elérhető szótárt használtam annak érdekében, hogy az eredmények robusztusságát ellenőrizhessem:

- Loughran és McDonald [2011]. Ez az R-ban, a *quanteda* package-ben beépített, az internetről letölthető verzióval összevetve megegyező összetételű szótár, ami 6 hangvételekre vonatkozóan tartalmaz szavakat (*negative*, *positive*, *uncertainty*, *litigious*, *modal* és *constraining*). Az elérhető hangvételek közül csak a negatív és pozitív szavakat használtam.
- Henry's [2008]. Ez szintén elérhető R-ban. A Loughran–McDonalddal összehasonlítva, ez a szótár lényegesen kevesebb, ráadásul csak pozitív és negatív kifejezést tartalmaz. A két szótárat ugyanakkor összehason-

lítva, csak részleges az átfedés a kettő között, így a Henry's-szótár használatának is van létjogosultsága, az eredmények robusztusságának ellenőrzése végett. Sőt, látni fogjuk, hogy a Henry's szótár erősebb magyarázó erővel bír.

2. táblázat. A Loughran–McDonald és a Henry's-szótárak összevetése

pénzügyi szótárak	Loughran–McDonald	Henry's
positive	354	104
negative	2355	85
uncertainty	297	-
constraining	184	-
litigious	903	-
superfluous	56	-
Összesen	4149	189

Forrás: Loughran (2011) és Henry (2008), R-ban letöltve

ELEMZÉS ÉS EREDMÉNYEK

A szövegek előkészítése után következett a hipotézisek vizsgálata, ahol először a szakértői véleménnyel, majd a piaci adatokkal vettem össze a szövegbányászat eredményeit.

Szakértői vélemény

Saját tapasztalat alapján az elemzők között konszenzus szokott kialakulni az egyes cégek riportjainak és összességében a befektetőkkel való kommunikációjának minőségével kapcsolatban: mennyire transzparens a kommunikáció, van-e torzítás a hangvételben, rendszerint túlságosan optimista-e vagy éppen pesszimista-e a menedzsment a jelentések során, stb.

A szakértői feltevések összegyűjtéséhez a cégen belül, részvényelemző kollégám segítségét kértem. Ketten, egymástól függetlenül soroltunk fel 2-3 véleményt a cégek kommunikációjával kapcsolatban, majd összevettem a két listát. Az eredmények alább láthatók, ahol szürkével emeltem ki a metszeteket (pl. Magyar Telekom – transzparens, Richter – negatív/konzervatív hangvétele). Az elemzésből származó eredményekkel való összevetéshez ezeket a metszet-veleményeket használtam.

3. táblázat. Szakértői vélemények az egyes cégek riportjaival kapcsolatban

Magyar Telekom		OTP	
1. vélemény	2. vélemény	1. vélemény	2. vélemény
transzparens	transzparens	komplex	részletes információk
	nyitott kommunikáció	speciális szókincsű	optimista
egyszerű szerkezetű	egyszerűség		régimódi

Richter		MOL	
1. vélemény	2. vélemény	1. vélemény	2. vélemény
negatív hangvételű	konzervatív hangvételű	komplex szerkezetű	konzervatív
egyszerű szerkezetű	transzparens	nem transzparens	kevés információ
	befektetőbarát		nem befektetőbarát

Forrás: saját készítésű ábra a szakértői vélemények alapján

Ezek teszteléséhez első körben a szótár-módszert alkalmaztam, ahol a hangvétel-értékeket a teljes szókészletre arányosítva, százalékban jeleníttem meg, ezzel küszöbölöm ki azt a torzítást, hogy a szövegek hossza, így a szavak előfordulási abszolút gyakorisága eltérő. Így az alábbi mutatókat képeztem (a hangvételre vonatkozó mutatók statisztikai leírását lásd a Mellékletben):

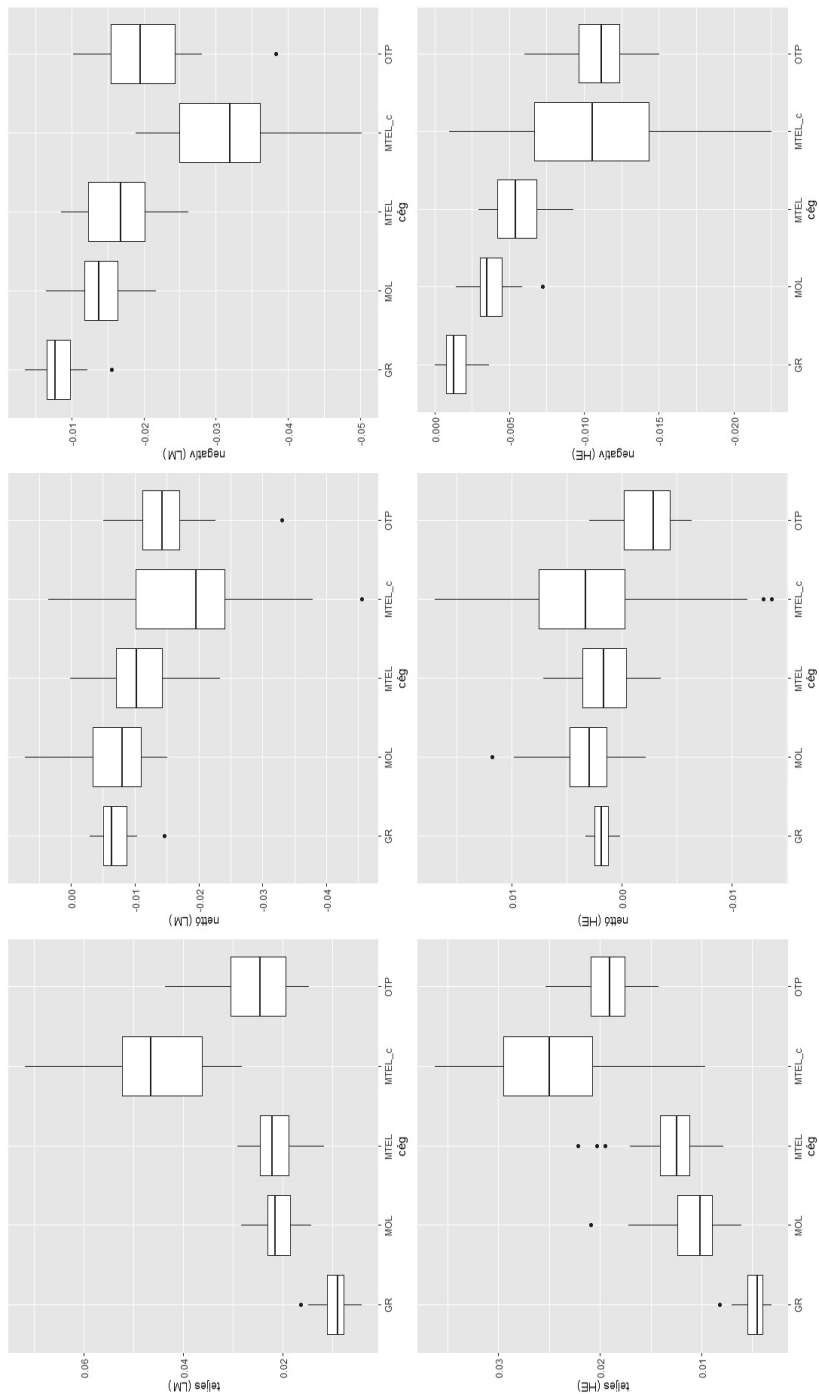
- teljes: pozitív és negatív összege
- nettó: pozitív és negatív különbsége
- negatív

Az eredményeket box-plottal ábrázolom (2. ábra).

A grafikonból több megállapítás is leszűrhető. Jó hír, hogy a két szótár eredményeit egy-egy mutatóban (teljes/nettó/negatív), „függőlegesen” összehasonlítva, konzisztens eredményeket látunk, ami megerősíti a szótáralapú elemzés robusztusságát: a cégek egymáshoz viszonyított sorrendje a két szótárnál megegyezik. Miután azonban a Loughran–McDonald-szótárakban lényegesen több negatív szó szerepel, mint pozitív, ezért ennél a riportok hangvétele is negatívabb összehasonlítva a Henry’s-szótárral, ahol a pozitív és negatív szavak aránya közel azonos.

Nem igazolódott, hogy a Richter riportjai relatíve negatívabb/konzervatívabb hangvételűek lennének. Sőt, ezek konzisztensen a legkevésbé negatív riportok (Loughran–McDonaldnál egyértelműen a nettó szentiment alapján), alacsony volatilitással. Ehhez esetleg az vezethetett, hogy a Richter a válság

2. ábra. Az egyes cégek riportjainak hangvétele (LM: Loughran–McDonald, HE: Henry's)

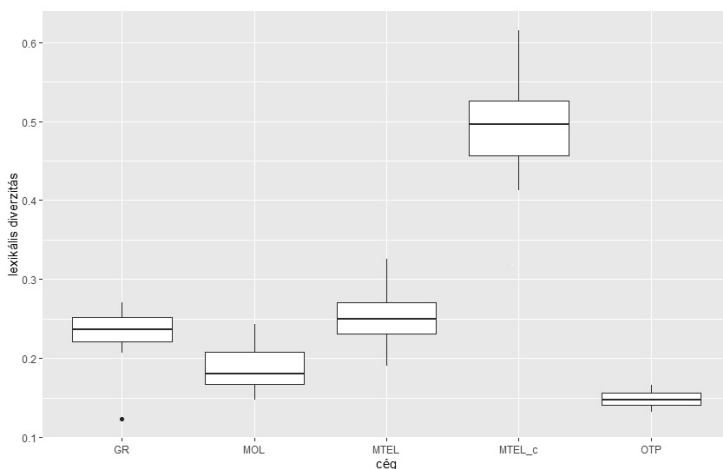
Forrás: saját készítésű ábra

időszakában is egy védettebb, a világpiaci folyamatoknak kevésbé kitett szektorban működött és a 2010-ben kivetett magyarországi szektoradókat is nagyrészt elkerülte. Igaz, itt csak a szövegek hangvételét elemzem és a konzervatív jelleg abban is megjelenhet, hogy a menedzsment szisztematikusan alulbecsüli a jövőbeli eredményeket.

A Magyar Telekom transzparens kommunikációjára több érték is utal. Egyrészt ezek a riportok tartalmazzák arányaiban a legtöbb hangvételre utaló kifejezést, ami segít a cégről valós képet kialakítani (ld. teljes hangvétel). Másrészt a telefonos konferenciák leirataiban (MTEL_c) – azon túlmenően, hogy a Magyar Telekom a négy cég közül egyedülként teszi közzé ezeket, ezzel is segítve a transzparenciát – több hangvételre utaló kifejezés van, ami egybeeseng azzal, hogy élőszövegek leiratáról beszélünk. Harmadikként, az OTP ebben a dimenzióban szintén transzparensnek tűnik, a hangvételre utaló kifejezések magas aránya miatt.

Lehetőség van a riportok lexikai diverzitásának elemzésére is, ami annak vizsgálatát jelenti, hogy hányféle szó szerepel egy-egy riportban. (3. ábra). Ez alapján egyrészt a Magyar Telekom és a Richter riportjaiban fordul elő a legtöbb önálló kifejezés, ezek tehát a legsokszínűbb jelentések. Kérdés, hogy ez mennyire az ipárgspecifikus szakszavaknak, vagy egyéb, a cégek üzleti megítélését segítő kifejezéseknek köszönhető. Másrészt az OTP jelentései arányaiban monotonnak mondhatók. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a cégnek közel tíz országban van banki leányvállalata, amelyek üzleti bemutatásához azonos szókincs is elégséges.

3. ábra. Lexikai diverzitás

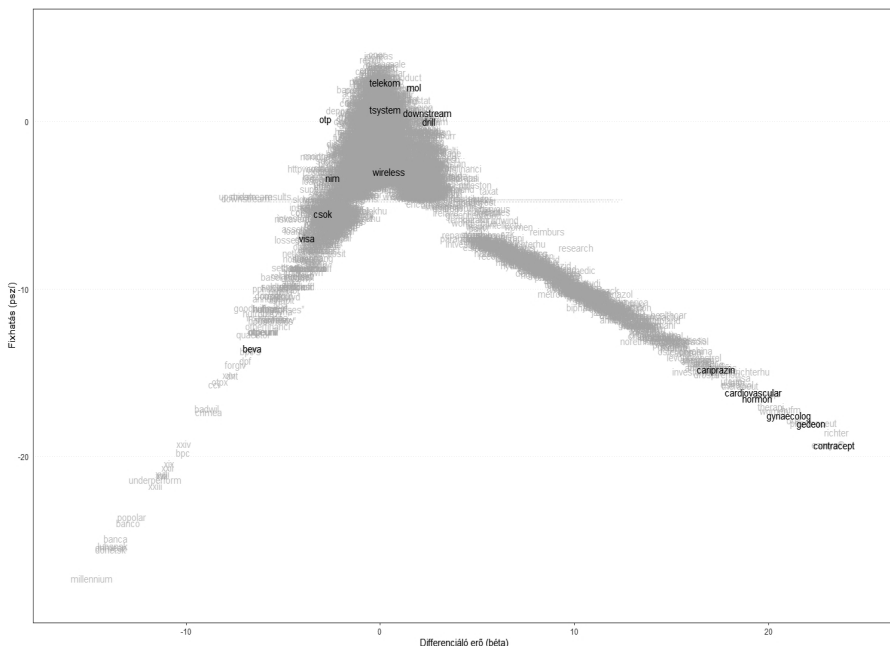
Forrás: saját készítésű ábra

Harmadrészt a Wordfish-módszerrel lehetőségünk van egy harmadik szempontból is megvizsgálni a riportokat és ezáltal tovább árnyalni a fenti megállapításokat. A Wordfish egy olyan vizsgálati módszer (bővebben lásd: Slapin, 2008), amely egy ún. felügyelet nélküli tanulást követ: nincs szükség a szövegek közötti struktúra feltárására és a csoportok előzetes definiálására, mert azt a rendszer maga alakítja ki. Ezt a vizsgálatot eredetileg politikai szövegek (pártprogramok, politikusi beszédek, stb.) jobb-bal, mint látens, skálán való osztályozásához használták, de a módszer maga alkalmazható tetszőleges szövegek közötti tartalmi távolságok, a bennük lévő szavak megkülönböztető erejének feltárására is, ahol a látens dimenziók alatt – mint látni fogjuk – jelen kutatásnál az iparágakat érthetjük.

A Wordfish eredményeinek értékeléséhez (4. ábra) az alábbi grafikon segít, amelynél a következő részeket érdemes megvizsgálni (mintha az Eiffel-toronyt néznénk):

- nulla közeli béta, magas pszi: ezek azok a szavak, amelyek cégtől függetlenül sok riportban előfordulnak és alacsony a megkülönböztető erejük (torony „teteje”)
- szélsőséges béta, alacsony pszi: ezek a ritka, iparágspecifikus szavak (torony „lábai”)

4. ábra: A négy cég riportjainak Wordfishalapú elemzése

Forrás: saját készítésű ábra R-ben Wordfish-módszerrel

Az ábrán a cégek néhány jellegzetes szavának kiemelésével megkíséreltem megmutatni, hogy az egyes cégek hol helyezkedhetnek el egymáshoz képest a térben. Ez alapján az OTP és a Richter sok szektorspecifikus kifejezést használ a riportjaiban, legalábbis arányaiban összehasonlítva a MOL-lal és a Magyar Telekommal, hiszen a Wordfish-módszer az OTP–Richter mentén vágja ketté a mintát. Az előző lexikai diverzitással összekapcsolva, az OTP esetében tehát az alacsony lexikai sokszínűség ráadásul magas szektorspecifikus szóhasználattal párosul. A MOL eredménye ugyanakkor érdekes: alacsony a szektorspecifikus szavak száma, miközben egy nagyon komplex, több nagyon különbözőképpen működő üzleti egységet (kitermelés, finomítás, értékesítés, vegyipar, stb.) magába foglaló vállalatról van szó.

Fontos megjegyezni ugyanakkor, hogy a Wordfish-módszer iparágakra való alkalmazása egy fontos elméleti problémát rejthet magában: a módszer ugyanis minden riportot és kifejezést egy egydimenziós rendszerbe kényszerít be (jelen esetben az OTP–Richter, tehát esetleg a bankszektor–gyógyszeripar által kijelölt skálába), miközben a négy cég négy nagyon különböző iparágat testísít meg. A Wordfish eredményei így fenntartással kezelendők és további kutatást érdemelnek.

PIACI ÖSSZEHASONLÍTÁS

A piaci adatokkal való összevetésnél azt vizsgálom, hogy a négy magyar cég negyedéves riportjaiból kinyerhető-e olyan információ, amivel a részvényárfolyamok rövid távú mozgására lehet következtetni. A negyedéves riportok választását az adja, hogy – tapasztalatok alapján – ezek tartalmazznak új, árfolyammozgató információt a piaci szereplőknek. A negyedéves riportokat jellemzően éjjel, tehát piacnyitás előtt teszik közzé. Ekkor a részvényelemzők többségében a másnap reggeli órákban, részben még piacnyitás előtt egy gyors áttekintést adnak a számokról és összevetik azokat a saját korábbi várakozásaikkal. Aznap pedig, jellemzően délután, az amerikai piacnyitásra időzítve egy 1-1,5 órás elemzői telefonos konferencia zajlik le, ahol a menedzsment (CEO, CFO) a számokat interpretálják, előrejelzéseket adnak és kérdésekre válaszolnak. Ezt követően, általában a következő napokban jelennek meg a végleges elemzői vélemények, frissített várakozásokkal és így válik teljessé az adott cég negyedéves jelentésének feldolgozása.

Az elemzés célja annak a hipotézisnek a tesztelése, hogy a szótárak segítségével lehetséges-e a jelentéseket hangvétellük (tone) alapján (pozitív/optimista vs. negatív/pesszimista) gyorsan, a riportok publikálását követően elemezni. Optimális esetben az adott negyedéves riport így a számszaki adatokon túlmenően, ráadásul elfogulatlanul, tehát a cégről alkotott előzetes piaci véle-

ménytől mentesen („mindig túlzottan konzervatív/optimista a menedzsment”) értékelhető.

A teszthez regressziós modellt használtam, ahol a szótárak alapján készített hangulat indikátoroknak a részvényárfolyamokkal kapcsolatos magyarázó erejét vizsgáltam. Az árfolyamok változásánál, mint függő változónál felhasználtam az elmozdulás abszolút értékét, az általános piaci trendektől megtisztított, ún. abnormális hozamot és a volatilitást.

A volatilitás, mint metaadat felhasználása külön magyarázatot érdemel. A piaci adatokkal való összehasonlításnál a legpontosabb összevetést az árfolyamreakcióval való összevetés adja, ami része az elemzésnek. Emellett ugyanakkor az árfolyamok volatilitását is érdemes vizsgálni, ami egyrészt egyszerűbben mérhető, mivel nem függ az árfolyam-elmozdulás irányától, másrészt elméletileg összefügg a piacnak a cégről alkotott ítéletével (negatív vélemény ~ nagyobb bizonytalanság a cég jövőjével kapcsolatban ~ nagyobb árfolyam-volatilitás). A volatilitásnál fontos pontosítani az adatmérés időpontját, hiszen az elemzés szempontjából nem a negyedév vége (például 2010. 03. 31.) számít, hanem a riport közzététele, ami tipikusan 30-60 nappal követi a negyedév végét (jelen példánál 2010. május). Ennek megfelelően én – némi egyszerűsítésként – a negyedévet követő 60. napon mérem meg a 30 napos volatilitást (megint, jelen példánál 2010 májusának árfolyammozgásaiból számolt volatilitást).

A szótárak alapján készített hangulat indikátorok mellett a modellbe számos, piaci és elemzői adatot, mint kontrollváltozót is beépítettem. Ezek három csoportba sorolhatók (a változók részletes leírását lásd a Mellékletben):

- Az elemzői meglepetés azt szűri ki, hogy a riportban közölt tényadatok – jelen esetben árbevételi számok – mennyiben térnek el az elemzők várakozásától és ez hogyan hat az árfolyamra és a volatilitásra: a várakozások szerint minél nagyobb a pozitív meglepetés, annál nagyobb a pozitív reakció az árfolyamban.
- Az előző napi hozam az árfolyammozgásban lévő momentumot kontrollálja: az árfolyamok sokszor autoregresszív folyamatot követnek, így az előző napi elmozdulás hat az azt követőre.
- Ugyanígy egy-egy cég vizsgálatánál érdemes a piacok általános trendjét is figyelembe venni és csak az attól eltérő, ún. abnormális, tehát az adott cégre jellemző hozamot vizsgálni.

Az eredményeket az 4. táblázat foglalja össze.

4. táblázat. A lineáris regressziók eredményei

	abszolút hozam (t_1/t_0)	abnor- mális hozam (t_1/t_0)	30 napos volatilitás		
konstans	0,003	0,005	18,727***	18,121***	20,073***
	0,416	0,923	5,777	6,103	6,891
LM-negatív	0,981	0,930	-241,598	-28,825	
	-1,773	-1,893	0,894	0,143	
LM-nettó	0,636	0,527	134,403	-209,301	
	1,169	1,093	0,507	-1,005	
HE-negatív	1,558*	1,353	-138,408		-393,219
	2,000	1,962	0,363		-1,345
HE-nettó	0,853	0,708	-628,858*		-490,747*
	-1,433	-1,349	-2,156		-2,248
elemzői meglepe- tés (árbevétel)	0,048*	0,048*	-3,985	-1,908	-4,257
	1,995	2,248	0,338	0,158	0,366
abnormális hozam (t_0/t_{-1})		0,068			
		0,561			
abszolút hozam (t_0/t_{-1})	0,070	0,073			
	-1,039	0,636			
dummy (Richter Gedeon)	0,004	0,007	5,490	4,467	4,588
	0,709	1,406	1,897	1,610	1,656
dummy (MOL)	0,005	0,002	6,791**	6,183**	6,450**
	0,971	0,556	2,960	2,780	2,887
dummy (OTP)	0,003	0,006	6,672**	9,536***	5,745*
	0,570	1,294	2,738	4,195	2,517
korrigált R ²	3,5%	3,2%	15,4%	10,5%	15,8%

Megjegyzés: A * 5%-os, a ** 1%-os, a *** 0,1%-os szignifikancia-szintet, a t_0 pedig a riport közzétételének napját jelenti. *Forrás:* saját készítésű táblázat

Az eredményeket több szempont alapján értékelhetjük. Legfontosabb megállapítás, hogy érdekes módon a sokkal egyszerűbb, kevesebb szót tartalmazó Henry's szótár tűnik csak alkalmazhatónak, legalábbis ezen az adatbázison. Egyrészt a nettó vagy negatív HE-indikátorok szignifikáns magyarázó erővel

bírnak és a kapcsolat iránya is mindkét esetben megfelelő: az árfolyamnál a negatívabb hangvétel csökkenti a pozitív árfolyamreakciót, a volatilitásnál pedig növeli az árfolyam volatilitását. A Loughran–McDonald-szótár nem bír szignifikáns magyarázó erővel.

Emellett az árfolyamoknál, mint függő változóknál a csak negatív hangvétel mérése indikátorok használhatóbbnak tűnnek a pozitív tónust is magába foglaló nettó indikátorokhoz képest: az előbbiek magyarázó ereje vagy túllépi vagy megközelíti az 5%-os szignifikancia-értéket. A volatilitást vizsgálva ugyanakkor a nettó hangvétel tűnik alkalmazhatónak. Ez megint visszatükrözi Loughran és McDonald eredményeit (2016: 35.), akik csak a negatív szavakra koncentrálnak, mert a pozitív szavak torzítanak: a vállalati vezetők – a valós élethez hasonlóan – a negatív hírt sokszor pozitív kontextusba ágyazzák, főleg előszóban.

A modellek magyarázó ereje ugyanakkor alacsony: az árfolyamok vizsgálatánál 3-4% körüli, ami egybecseng Loughran és McDonald (Loughran, 2011: 52.) eredményeivel. A volatilitás elemzésénél is csak 10-16%-os magyarázó erőt sikerül elérni. Az árfolyamok volatilitásánál ráadásul egy fontos endogenitási kérdés is felmerülhet: a negatív piaci hangulat és az ezzel együttjáró magasabb volatilitás ugyanis hathat a menedzsmentre, akik így negatívabb hangvételű riportot adnak ki vagy a telefonos konferencia alatt negatívabb hangvételű véleményt mondanak a cégről. Az árfolyamnál (abszolút vagy a referenciaindexhez viszonyított abnormális hozam esetében) lehetőség van az endogenitás részleges kiszűrésére, hiszen a magyarázó változók között az előző nap árfolyammozgását is figyelembe veszem.

Összességében tehát részben igazolni tudjuk a hipotézist, miszerint a riportok szótáralapú elemzésének a hazai környezetben is van létjogosultsága: pusztán a szöveges dokumentumokból is hasznos információ nyerhető ki. Az eredmények valós körülmények közötti alkalmazhatóságát részletesebben egy kereskedési modellel lehetne tesztelni, aminél például a pozitívabb hangvételű riportot közlő cégek részvényeinek megvételével és a negatívabbak eladásával lehetne az így elérhető profitot vizsgálni. Ez azonban túlmutat a jelenlegi elemzés keretein.

ÖSSZEFOGLALÁS, TOVÁBBI KUTATÁSI IRÁNYOK

Az elemzés a négy magyar blue-chip negyedéves jelentéseinek szövegszerű elemzésével, a szótáralapú és a Wordfish-módszerrel próbált választ adni a dolgozat elején feltett hipotézisekre, miszerint mennyire igazolhatók a szakértők általános véleményei a cégek kommunikációjával kapcsolatban, valamint van-e egyértelmű kapcsolat a riportok hangvétele és a piaci adatok, konkrétan az árfolyamreakció és a volatilitás között. Az elvégzett elemzések részben visz-

szagazolták ezeket a hipotéziseket, így a módszertan alkalmazhatónak tűnik a hazai környezetben is:

- A Magyar Telekom valóban transzparens a szöveges kommunikációját tekintve és ezt a piaci adatokkal való összevetés is visszaigazolja.
- Az OTP inkább a sok azonos leánycégről kommunikál, így sok iparág-specifikus szót használ, de ezek nem a transzparenciát szolgálják. A hangvételt tekintve sok ilyen jellegű kifejezés megjelenik az OTP-riportokban, de ezek használhatóságát a piaci adatokkal való összevetés nem igazolja vissza.
- A MOL valóban „elbújik” az elemzők elől: kevés hangvétellel, alacsony diverzitással, „monotonon” kommunikál és a szektorspecifikus leírásban sem erős, miközben egy komplex ipágról beszélünk.
- A Richter inkább iparág-specifikus szavakat használ, hangulatmentesen. Szigorúan a szövegre koncentrálnak nem igazolódtott a cég konzervatív kommunikációjáról alkotott elemzői vélemény.

A piaci adatokkal való összevetés szintén visszaigazolja a módszer hazai alkalmazhatóságát. A külföldi eredményekhez hasonlóan a szótáralapú hangvétel, különösen a negatív tónust mérő indikátorok szignifikáns magyarázó erővel bírnak az árfolyamok elmozdulását illetően.

Fontos korlátozás ugyanakkor, hogy a modellek magyarázó ereje önmagában alacsony, így valószínűleg a minta kiterjesztésével lehet a kapcsolat erősségén javítani. Erre számos lehetőség adódik. A korábbi, válság előtti adatokat is be lehet vonni például az elemzésbe, ugyanis a 2008/09-es válság alatti riportok esetleg hangvételüket tekintve markánsabbak. Emellett egyéb, az árbevétellel kapcsolatos elemzői meglepetés szignifikanciáját nézve hasznos kontrollváltozók is beépíthetők a modellbe, amelyek jelenleg részben a hiányos adatforrás miatt estek ki (egy részvényre jutó nyereség, értékeltség, stb.).

Érdekes lehet olyan magyar cégek elemzésénél is felhasználni a kvalitatív szövegelemzési eszköztárat, amelyek egyelőre kiesnek az elemzők látóköréből vagy csak magyar nyelven adnak ki jelentéseket. Ez utóbbihoz természetesen magyar nyelvű szótárat kellene készíteni, illetve kezelni kellene a jelen dolgozatban használt angol és a magyar nyelv közötti nyelvtani különbségeket. Továbbá jelen kutatás csak napvégi, záró árfolyamokat vizsgál, miközben az elemzői információk a jelentés publikálásának napján is folyamatosan érkeznek, befolyásolva ezzel a piacok reakciót, így napon belüli (*intraday*) adatok bevonásával pontosítani lehet az egyes információforrások hatását.

A tanulmány számos továbblépési lehetőséget kínál. Felmerülhet például egy olyan endogenitási probléma, hogy ha a menedzserek tudják, hogy milyen negatív szavak számítanak, akkor próbálják elkerülni azokat. Érdekes lehet az ilyen szavak előfordulásának időbeli vizsgálata. Lehetséges az eredmények robustusságának további vizsgálata, szélesebb validálása is, például a kettő- és magasabb fokú szókapcsolatok (*bi- és trigrammok*) elemzésével, amivel az esetlegesen előforduló tagadások hatása is figyelembe vehető. Másrészt érdekes lehet

a hangvételen érzékelhető időbeli változások vizsgálata is, ugyanis a válságot közvetlenül követő, szektoradókkal terhelt időszakot követően az utóbbi években javult a vállalatokat körülvevő üzleti környezet, amivel összevethető a riportok hangvételének esetleges javulása. Továbbá a szótárak nagyon merev megközelítésével szemben a felügyelt tanulás módszere javíthatja a módszertan alkalmazhatóságát, ahol a riportok kézi kódolása után az erre indított gépi tanulási folyamat maga alakítja ki az eredményt. Végso soron pedig egy kereskedési modellel, egy profitfüggvény segítségével tesztelhető, hogy a szótáralapú vagy más hangvétel-elemzés valós körülmények között mennyiben használható.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a szövegbányászatnak van relevanciája a magyar vállalatok akár közpolitikai, akár befektetői elemzésénél, így más országok gyakorlatahoz hasonlóan egy központi, egységes formátumú adatbázis kiépítése előrelépés lenne a piaci szereplők hatékony, transzparens és egyenrangú tájékoztatása érdekében. Emellett, ha a cégek a Magyar Telekom példáját követve a telefonos, elemzői konferenciák szöveges leiratait is – szintén akár egy közös felületen – elérhetővé tennék, még árnyaltabb vizsgálatokra nyílna lehetőség, ami szintén hozzájárulna a hatékonyabb kommunikációhoz.

MELLÉKLET

A riportok hangvételét mérő, szótáralapú adatok (Loughran–McDonald és Henry’s, negatív és pozitív) mellett az alábbi metaadatokat használtam az elemzéshez:

- *ID*: negyedéves riport sorszáma (1–179)
- *company*: cég neve
- *date*: melyik negyedéves időszak
- *announc_date*: a riport közzétételének pontos dátuma
- a négy cég tőzsdei záróára a riport megjelenése napján, előtte és utána egy-egy nappal
- a közép-európai régiót lefedő CECE-tőzsdeindex árfolyama a céges riportok megjelenésének napján, előtte és utána egy-egy nappal, forintba átszámolva. Annak oka, hogy nem a magyar tőzsdeindexet (BUX) használtam, az, hogy abban a blue-chipek, de különösen az OTP és MOL nagyon markáns súlyt tesznek ki. A CECE-indexben ugyanakkor a négy cég közül legnagyobb súllyal is az OTP szerepel, 10,9%-kal (2019. aug.), így az index jól használható az abnormális hozam torzítatlan vizsgálatára.
- *surp_rev* és *surp_eps*: az árbevételnek és az egy részvényre jutó nyereségnek, a riportokban közölt tényadatok és az elemzői várakozások közötti százalékos különbség (ún. *analyst surprise*), Bloombergről letöltve. Az egy részvényre jutó nyereséggel kapcsolatos értéket végül nem használtam, mert rendkívül hiányos, így nagyon leszűkítette volna az adatbá-

zist. Fontos még megjegyezni, hogy a Bloombergen sok esetben csak 1-2 elemző várakozása érhető el, így ez a kontrollváltozó nagyon zajos.

- *vol_30d*: 30-napos historikus volatilitás, negyedéves riport közzlése körül
- dummy változók:
 - o cég-dummyk
 - o confcall-dummy: riportot követő telefonos menedzsment confcall dummy-ja (csak a Magyar Telekomnál: MTEL_c)

A fenti változók leíró statisztikáját az alábbi táblázatok mutatják:

5. táblázat. Riportok hangvétele és a közöttük lévő korreláció

	nettó hangvétel		negatív hangvétel		pozitív hangvétel	
	LM	HE	LM	HE	LM	HE
min	0,01%	-1,36%	0,35%	0,00%	0,06%	0,23%
átlag	1,04%	0,17%	1,57%	0,51%	0,54%	0,68%
medián	0,88%	0,18%	1,33%	0,39%	0,50%	0,59%
max	4,55%	1,18%	5,03%	2,25%	2,33%	1,95%

		LM			HE		
		nettó	negatív	pozitív	nettó	negatív	pozitív
LM	nettó	1,00	0,84	0,05	0,42	0,59	0,18
	negatív	0,84	1,00	0,58	0,15	0,68	0,57
	pozitív	0,05	0,58	1,00	0,36	0,37	0,78
HE	nettó	0,42	0,15	0,36	1,00	0,57	0,46
	negatív	0,59	0,68	0,37	0,57	1,00	0,47
	pozitív	0,18	0,57	0,78	0,46	0,47	1,00

Forrás: saját készítésű táblázat, Loughran (2011) és Henry (2008) alapján

6. táblázat. Piaci adatok

	árfolyamváltozás		abnormális hozam		elemzői meglepetés	
	adott/ előző nap	következő / adott nap	adott/ előző nap	következő / adott nap	árbevétel egy részvényre eső eredmény	
min	0,00%*	0,00%*	-7,75%	0,04%	0,07%	-261,21%
átlag	1,67%	1,29%	-0,12%	1,22%	4,10%	28,68%
medián	1,03%	0,97%	0,01%	1,01%	2,82%	23,89%
max	7,80%	8,97%	4,17%	4,76%	40,14%	112,64%

Megjegyzés: A *-gal jelölt adatok ellenőrizve lettek, nem történt árfolyamváltozás a két nap között.

Forrás: saját készítésű táblázat, Bloomberg alapján

IRODALOM

- Aizenman, J.–Binici, M.–Hutchison, M. M. (2014): The transmission of Federal Reserve tapering news to emerging financial markets. *National Bureau of Economic Research. NBER Working Paper*, No. 19980, Issued in March 2014 (<https://doi.org/10.3386/w19980>).
- Baker, S. R.–N. Bloom–S. J. Davis (2016): Measuring economic policy uncertainty. *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 131, Issue 4, 1593–1636. <https://doi.org/10.1093/qje/qjw024>
- Bing, L.–Chan, K. C. C.–Ou, C. (2014): Public Sentiment Analysis in Twitter Data for Prediction of a Company's Stock Price Movements. *2014 IEEE 11th International Conference on e-Business Engineering*, Guangzhou, 2014, 232–239. <https://doi.org/10.1109/icebe.2014.47>
- Born, B.–M. Ehrmann–M. Fratzscher (2014): Central bank communication on financial stability. *The Economic Journal*. Vol. 124, Issue 577, 701–734. <https://doi.org/10.1111/ecoj.12039>
- Grimmer, J.–Stewart, B. M. (2013): Text as Data: The Promise and Pitfalls of Automatic Content Analysis Methods for Political Texts. *Political Analysis*, Vol. 21, Issue 3, 267–297. <https://doi.org/10.1093/pan/mps028>
- Hagenau, M.–Liebmann, M.–Neumann, D. (2013): Automated news reading: Stock Price Prediction based on Financial News using Context-capturing Features, *Decision Support Systems*, Vol. 55, 685–697. <https://doi.org/10.1016/j.dss.2013.02.006>
- Henry, E. (2008): Are Investors Influenced By How Earnings Press Releases Are Written? *Journal of Business Communication*, Vol. 45, Issue 4, October 2008, 363–407. <https://doi.org/10.1177/0021943608319388>
- Kumar, B. S.–Ravi, V. (2016): A survey of the applications of text mining in financial domain. *Knowledge-Based Systems*, Vol. 114, 128–147. <https://doi.org/10.1016/j.knosys.2016.10.003>
- Li, F. (2010): The Information Content of Forward-Looking Statements in Corporate Filings. A Naïve Bayesian Machine Learning Approach, *Journal of Accounting Research*, 2010, Vol. 48, Issue 5, 1049–1102. <https://doi.org/10.1111/j.1475-679x.2010.00382.x>
- Loughran, T.–McDonald, B. (2011): When is a Liability not a Liability? Textual Analysis, Dictionaries, and 10-Ks. *The Journal of Finance*, Vol. LXVI, No. 1, 35–65. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2010.01625.x>
- Loughran, T.–McDonald, B. (2016): Textual Analysis in Accounting and Finance: A Survey. *Journal of Accounting Research*, Vol. 54, Issue 4, 1187–1230. <https://doi.org/10.1111/1475-679x.12123>
- Loughran, T.–McDonald, B. a szótárakat hozzáférhetővé teszik. Letöltés helye: <https://sraf.nd.edu/textual-analysis/resources/> Letöltés ideje: 2019. 2. 24
- Poole, W.– Rasche, R. H. (2003): The impact of changes in FOMC disclosure practices on the transparency of monetary policy: are markets and the FOMC better “synched”? *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, Vol. 85, No. 1. <https://doi.org/10.20955/r.85.1-10>
- Sebők, M. (szerk.) (2016): *Kvantitatív szövegelemzés és szövegbányászat a politikatudományban*. Budapest, L'Harmattan.
- Slapin, J. B.–Proksch, S. (2008): A Scaling Model for Estimating Time-Series Party Positions from Texts, *American Journal of Political Science*, Vol. 52, No. 3, 705–722. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2008.00338.x>
- Tetlock, P. C.–Saar-Tsechansky, M.–Macskassy, S. (2008): More Than Words: Quantifying Language to Measure Firms' Fundamentals. *The Journal of Finance*, Vol. 63, Issue 3, 1437–1467. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6261.2008.01362.x>

VÁLASZCIKK – VITA

Harcza István

Kérdések és kételyek a normatív társadalmi modell(ek) kapcsán.
Középrétegek többféle megközelítésben (Vitairat)

KÉRDÉSEK ÉS KÉTELYEK A NORMATÍV TÁRSADALMI MODELL(EK) KAPCSÁN

Középrétegek többféle megközelítésben
(Vitairat)

Harcza István

Beérkezett: 2020. május 7., véglegesítve: 2020. május 14.

Jelen írás a kritikai megközelítés igényével vizsgálja a normatív társadalmi modellekhez, és ehhez Huszár Ákos és Berger Viktor: „Az új középosztály?” címmel, a *Politikatudományi Szemle* 2020. évi 2. számában megjelent, nagyon érdekes és gondolatébresztő tanulmánya adta az apropót, amely – a középosztályosodást tekintve – további új összefüggéseket hozott a felszínre. Úgy vélem, hogy az e tárgyban gyarapodó írások jó alkalmat kínálhatnak a diskurzus szélesebb körre való kiterjesztésére, és e tanulmány is ehhez kíván hozzájárulni.¹

Írásom első része két nagyobb elméleti-módszertani kérdésre fókuszál: az egyik a *normatív társadalmi modellek*, a másik – ezzel összefüggésben – a *középosztályosodás* értelmezésével kapcsolatos. Ezek kritikai megközelítését az teszi szükségessé, hogy a tapasztalatok szerint a modellek felépítésékor használt társadalomstatistikai-szociológiai kategóriáknál, beleértve a fogalmakat is, számos problémát (pontatlanságot, félreértelmezést) lehet megfigyelni. Az is előfordul, hogy a modellek felépítéséhez használt matematikai-statisztikai konstrukciók önmagukban ugyan korrektnek tűnnek, azonban társadalmi relevanciájuk nem igazán bizonyított. Mindezt súlyosbítja a szakmai önreflexió hiánya, amely azzal jár együtt, hogy a társadalmi tagolódással kapcsolatos tanulmányok jelentős részének „felvezető” szövegében szinte listaszerűen jelennek meg a szakirodalomban közzétett, egymásnak gyakorta ellentmondó tézisek és eredmények, gyakorta érdemi kritikai értékelés nélkül.

Az írás második része a szerzőpáros hipotéziseit, illetve következtetéseit megalapozó empirikus bizonyítékokat teszi vizsgálat tárgyává, a párhuzamos megközelítés jegyében, ami azt jelenti, hogy – többnyire – ugyanazon adatok alapján próbálok a szerzőpárostól eltérő következtetéseket megfogalmazni.

A szerzők írásukban a hazai középosztály formálódását, valamint ezzel párhuzamosan a polgárosodás folyamatának jellemzőit veszik górcső alá, amelyet a középosztályosodás normatív modellje alapján értelmeznek. A két folyamat kapcsán az alábbiakat fogalmazták meg: „A következőkben először a

középosztály legelterjedtebb felfogását vesszük szemügyre, melyben a középosztály a demokratikus rend alapjaként és garanciájaként jelenik meg, s amelynek tükrében egyáltalán felmerül, hogy e két folyamatot, a közép helyzetének alakulását és a társadalom polgári-demokratikus fejlődését együtt, valamint egymással viszonyba állítva vizsgáljuk.” (Huszár–Berger, 2020: 72.).

Gondolatmenetük Angelusz Róbertnek, illetve Tardos Róbertnek (Angelusz–Tardos, 1998) azon tézisére támaszkodik, amelyben – a rendszerváltás követő évtizedben – a magyar társadalomfejlődés paradoxonának tekintették a középrétegesedés, illetve a polgárosodás folyamatainak szétkapcsolódását.

Miután következtetésüket nagyon fontosnak tartom, ezért reflektáló írásomban részben az a szándék, hogy áttekintem azokat az elméleti premisszákat, amelyekre a szerzők támaszkodtak, részben pedig a középrétegek, illetve középosztályosodással kapcsolatos fogalmakat szeretném tovább tisztázni. Jelen tanulmány a párhuzamos megközelítést ígéri, amely alatt azt értem, hogy – a szerzők által prekncipiált társadalomkép, illetve az ezzel konzisztens megközelítés mód mellett – egy másik lehetséges nézőpontra próbálja a figyelmet felhívni.

Írásom elméleti-módszertani részében a normatív modellek alkalmazhatóságával kapcsolatos kérdések kerülnek előtérbe, amelyen belül hangsúlyos a geopolitikai tagoltság és a társadalomtörténeti gyökerek meghatározó szerepe. E mellett kitérek a társadalmi tagolódásban megfigyelhető fogalmi „félreértésekre”.

A második rész a középosztályosodás empirikus alapjaira fókuszál, és ezzel összefüggésben néhány kulcsproblémát fogalmaz meg, amelyek a következők:

Miért növekedett „az alsóbb foglalkozási csoportok súlya”?

A képzési rendszer szerepe a középrétegek újratermelődésében.

A szubjektív vélemények „színe és fonákja”.

Mi a helyzet az életkörülmények más területein?

Miért gyenge a hazai közép, valamint a polgárosodás folyamata.

A NORMATÍV MODELLEK „TERMÉSZETE”, ALKALMAZHATÓSÁGA

A társadalmi tagolódásban használt normatív modellek kapcsán rögtön felmerül a kérdés, hogy mitől normatív egy modell? A félreértések elkerülése véget úgy vélem, hogy a modellben alkalmazott kategóriák önmagukban nem tesznek normatívvá egyetlen szociológiai modellt sem, legfeljebb jelezhetik a társadalmi tagolódás leképezésében követett preferenciákat. Ebből az is következik, hogy *a társadalmi tagolódást bemutató modellek/konstrukciók alapvetően leíró jellegűek, és a normatív jelleget többnyire az adatok értelmezése során lehet érvényesíteni.*² Azt lehet tehát mondani, hogy a normatív modell alapvetően „értelmező modell”.

Ugyanakkor az is elmondható, hogy szinte valamennyi, leíró jellegű (tagolódási modell) – az értelmezés során – több-kevesebb mértékben normatív jel-

leget is kap. Csak példaként szeretném említeni az Andorka-modellt, amely – egy adott társadalomkép birtokában – leíró kategóriákkal próbálja tagolni a társadalom rétegződését és csak elemzési szinten jelennek meg bizonyos normatív jelleget hordozó szempontok. Többek között akkor, amikor a társadalmi mobilitási esélyek, illetve, amikor a különböző dimenziókban való elhelyezkedés társadalmi egyenlőtlenségei kerülnek a fókuszba. Ezekben az esetekben *a meghatározó normatív szempontnak tekintjük a foglalkozási hierarchia (osztályok) mentén megjelenő egyenlőtlenségek bemutatását, illetve az ebből fakadó társadalmi feszültségek hangsúlyozását.*

Fontos továbbá megemlíteni, hogy a különböző normatív modellek jelentős eltéréseket mutatnak a demokrácia értelmezésében. Keletről (Kína, Oroszország) – a kelet-közép-európai térségen keresztül – haladva nyugat (főleg a „centrum” országok) felé, a kutatók egyre „több” demokráciát mutatnak ki, amihez azt is hozzá kell tennünk, hogy nem pusztán a demokrácia kiterjedtségében (mennyiségében), hanem a milyenségében (típusaiban) is komoly eltérések fedezhetők fel. Azt is lehet mondani, hogy a társadalomtörténetileg, kulturálisan kialakult geopolitikai tagoltság markáns nyomot hagyott abban a tekintetben, hogy miként értelmezik, illetve „művelik” a demokráciát.

A továbbiakban e gondolati fonal mentén próbálom világosabbá tenni az itt említett földrajzi és kulturális tagoltság mibenlétét és bizonyos következményeit.

Elégséges-e egyetlen normatív modell használata?

Csapdahelyzethez vezethet az a körülmény, amikor a kutatók egyetlen modellel próbálják leírni, vagy értelmezni a társadalmi tagolódás, illetve a folyamatok bonyolult rendszerét. Tény ugyanakkor, hogy a szociológiai-statisztikai mérés, majd az értelmezés folyamata szinte szükségszerűen hozza létre ezt a helyzetet, hiszen a kutató óhatatlanul egy általa kiválasztott kérdéskörre fókuszál, meghatározott elméleti, módszertani és empirikus apparátusra támaszkodva.

Ily módon – az egymással versengő elméleti-módszertani konstrukciók világában – óhatatlanul figyelmen kívül marad, hogy nem igazán, vagy csak korlátok között lehet egyetlen modellel kellően leírni a *társadalmi tagolódás rendszerét*, illetve értelmezni a *társadalom működésének egy-egy szegmensét*, beleértve a középosztályosodás folyamatát. Ezen eljárás esetén egyfajta általános és ezért bizonyos fokig leegyszerűsített képet kaphatunk, amely bizonyára informatív, könnyen értelmezhető, ezért könnyebb kommunikálni.

Úgy vélem, hogy a fenti „alapvetés” érvényes lehet a normatív modellek esetében is, amelyek alapvetően értelmező modellek. Ez azt jelenti, hogy a kutató, saját társadalomképe és értékei alapján „*prekonceptipial*” valamilyen normatív társadalmi modellt, amely aztán egyfajta keretet nyújt az általa összegyűjtött empirikus információk értelmezéséhez. A felvetett probléma a szerzők

számára sem ismeretlen, hiszen gondolatmenetüket arra építették fel, hogy a középosztályosodás, illetve a polgári demokratikus fejlődés folyamatainak a szétkapcsolódása csupán a középosztály normatív felfogásának tükrében tűnik fel paradoxonként. Következésképpen nem zárják ki, hogy másféle, ugyancsak normatív modellel más következtetésre lehetne jutni. A gond csak az, hogy megfogalmazásuk azt a látszatot kelti, hogy *normatív modell „csak egy van”*, ami az általuk kezelt kontextusban a *nyugat-európai normatív modellt* jelenti.

Fentiek alapján felmerül a kérdés, hogy – a szerzők által – a társadalmi fejlődés „mikéntjének” jellemzésére, illetve leírására szokásosan használt „normatív modell” fogalma vajon kellően egyértelmű-e? A kérdést az egyszerűség kedvéért európai viszonylatra szűkítjük, hiszen – a világrendszeren belül – a társadalmi fejlődés sokféle modellje, modellváltozata alakult ki. A fogalom a fenti értelmezésben arra utal, mintha a szerzők a „régiónk Európáját” egyetlen kíváncsi társadalomkép jegyében szeretnék jellemezni, illetve az egyes társadalmak működését ezen a szemüvegen keresztül próbálnák értelmezni és minősíteni. Úgy vélem, hogy a szerzők által definiált normatív modell fogalma az európai centrum társadalmában alakult ki, meghatározott társadalom- és kultúrtörténeti előzményekre támaszkodva. Ebből kiindulva nyugat-európai normatív modellnek is tekinthetjük, amely valamilyen mértékben kifejezi e régió társadalmi fejlődésének az irányát is. Ez azonban természetesen nem jelenti azt, hogy – többek között – ne lehetne ezen modell alapján értelmezni és minősíteni a kelet-közép-európai régió, benne az egyes társadalmak működését. A gond csak akkor keletkezik, ha csupán a fenti, nyugat-európai normatív modell alapján hasonlítjuk össze a *különböző régiók társadalmát*.³

Milyen gondok adódhatnak a fenti megközelítés egyoldalú használatából? A legalapvetőbb probléma az, hogy Európát illetően egyfajta unilineáris társadalmi fejlődési modellben képzelet el, amely felfogást az európai integrációs folyamatok komoly mértékben megerősítik, olyannyira, hogy az „egyetlen” normatív, és követendő modell képzetét sugallják. Célszerűbb lenne elfogadni azt, hogy az EU-n belül – közös gyökerekkel is rendelkező – ám némiképp eltérő modellváltozatok között levő nemzetek élnek, amelyet akár egy sajátos „modellcsalád” keretei között működő képződménynek is tekinthetnénk.

Mindezek alapján célszerűnek tűnik, ha többféle normatív modellel próbáljuk minősíteni és értelmezni a kelet-közép-európai régió társadalmait. Itt elsősorban arra gondolok, hogy – párhuzamosan – ez utóbbi régiót a rájuk jellemző normatív modellváltozat alapján is szükséges jellemezni, amelyet ugyancsak társadalomtörténeti gyökerek határoznak meg. Sőt, érdemes megemlíteni, hogy a nyugat-európai térségen belül is léteznek egymástól számottevően eltérő modellváltozatok, amelyeket a nemzetközi összehasonlítások során feltétlenül figyelembe kell venni. Ha például Nyugat-Európán belül Portugáliát, vagy Görögországot csupán a gazdasági fejlettségbeli szint alapján minősítjük, és elte-

kintünk a társadalom- és kultúrtörténeti gyökerektől, akkor bizonyos mértékig „művileg” konstruálunk régióon belüli inkonzisztenciákat. Az európai centrum országok képeére kialakított normatív modell alapján olyan „teljesítményeket” kérünk tőlük számon, amelyet ezek nem, vagy csak nagy nehézséggel tudnak megvalósítani, miközben esetleg lehetnek olyan „teljesítményeik”, amelyek más régiókra/társadalmakra nem igazán jellemzőek. Ezek az országok ugyanis némiképp sajátos modellváltozat alapján élik életüket. A szociológia egyik feladata éppen az lenne, hogy e sajátosságokat (másságokat) kvalitatív eszközökkel beépítse az összehasonlítás eszköztárába. Ennek alapvető feltétele, hogy a fejlettségre vonatkozó fontosabb társadalmi és gazdasági indikátorok „alrégiós” bontásban is rendelkezésre álljanak, továbbá az, hogy olyan indikátorok is kerüljenek kialakításra, amelyek a *minőségi „másságot” próbálják bemutatni.*⁴

Fogalmi zavarok társadalmi tagolódásban

E fejezetben arra térek ki, hogy milyen fogalmi „csúszkálások” állhatnak elő, amikor a kutatók egy félperiférián levő társadalmat próbálnak jellemezni alapvetően az európai centrumban kialakult fogalmakkal, illetve modellel?⁵ A problémának a szerzők is tudatában vannak, tekintve, hogy a kérdéssel foglalkozó társadalomtörténészekre hivatkozva (Halmos, 1992; Benda, 1992) az alábbiakat fogalmazták meg: „A középosztály a szociológia, illetve a társadalomfilozófia egyik leghomályosabb fogalma, használata számos problémát és kérdést vet fel. Jelentéstartalma erősen függ attól, hogy mely korban, milyen kultúrkörben és nyelvi közegben jelenik meg, s ennek függvényében jelentős átfedést mutat többek között a polgár, illetve a polgárság fogalmával.” (Huszár–Berger, 2020: 73.). Ehhez csupán annyit fűzünk hozzá, hogy ugyanez igaz a középrétegek fogalommal jelölt társadalmi kategóriára is.

A fenti megfontolások alapján a Huszár Ákos által készített konstrukciót az „*Andorka modellcsalád*” részének tekinthetjük, függetlenül attól, hogy a szerző – az adatok értelmezése során – eltérő normatívákat próbál alkalmazni. Ez alapján azt is mondhatjuk, hogy az Andorka modellcsaládon belül eltérő normatív értelmezések lehetségesek. Az elemi kategóriák szintjén ugyanis Huszár Ákos alig tér el a leginkább ismert Andorka-modelltől.⁶

Mindez jól érzékelteti a szociológián belüli módszertani, fogalmi „csúszkálást”, ami azért érdekes, mert a szerzők művük címének azt is adhatták volna, hogy „Új középrétegek?” Annál is inkább, mert a gondolatmenetük alátámasztására részben a jövedelmi rétegződésben használt (és mért), „középre” vonatkozó adatsorokat használták, amelyek szinte „osztály-függetlenek” a marxi osztálymodell értelmében. A szubjektív társadalmi besorolásra vonatkozóan használt osztályozási séma is csak „nevében” utal valamiféle osztályszerkezetre, hiszen amikor a kérdezőbiztosok azt tudakolják a vizsgálat mintájába került

személyektől, hogy melyik osztályba sorolná magát, akkor a kérdezettek alapvetően egy, a társadalmi tagolódásban észlelt hierarchiát, tehát egyfajta „társadalmi létrát” képzelnek maguk előtt, és oda próbálják magukat besorolni. Félő, hogy a kutatókat – saját prekoncepciójuk alapján – inkább bizonyos osztályviszonyokra jellemző társadalomkép vezeti, amelytől meglehetősen eltér a „mindennapok” társadalomképe (Harcsa, 2016).

Miért fontos mindezt tisztázni? Elsősorban azért, mert más-más jelentéssel bír a jövedelmi „közép”, amely egyértelmű,⁷ más a helyzet a középrétegek, illetve a középosztály terminussal.

A középrétegeket alapvetően a rétegződési séma megfelelő kategóriái alapján lehet beazonosítani és társadalmi tartalmuk jóval gazdagabb, mint a jövedelmi „közép”. Ha a középrétegek, illetve középosztály fogalmát szinonim módon használjuk, akkor – a tartalmi azonosság okán – csak etimológiai problémák merülnek fel. Ha viszont az osztályviszonyokra jellemző tartalmat tulajdonítunk neki, akkor komoly értelmezési problémába kerülünk.

A fentiekből az is következik, hogy a fogalmi besorolástól függően (kiket sorolunk a rétegződési sémában a középrétegek közé), illetve nézőponttól függően, más-más folyamatokat lehet mérni a jövedelmi közép, illetve a középrétegekre vonatkozóan. Kellően mély, és részletezett rétegződési vizsgálatok hiányában jelenleg nem igazán tudjuk a kétféle megközelítésből fakadó különbségeket bemutatni.

A KÖZÉPOSZTÁLYOSODÁS (KÖZÉPRÉTEGEK) ÉRTELMEZÉSÉVEL ÉS MÉRÉSÉVEL KAPCSOLATOS KÉRDÉSEK

Írásom második részében alapvetően két szempont érvényesítését tartottam fontosnak: 1.) a szerzőpáros a felhasznált adatsorok alapján miként értelmezi a középosztályosodást, és ezzel összefüggésben miért jut a kifejtett következtetésekre? 2.) miként „igazították” a prekoncepiált középosztály képhez a mérési eredményeket?

A szerzők a következő – középrétegek (osztály) főbb jellemzői – réteggép-ző dimenziókra fókuszálva próbálták bemutatni: 1.) foglalkozási szerkezet, 2.) jövedelmi pozíció, 3.) az egyének szubjektív érzékelése alapján mennyien vélik úgy, hogy a társadalom közepén helyezkednek el. Itt jegyezném meg, hogy mindez eleve korlátok közé szorítja azt, hogy milyen típusú összefüggések vizsgálata jöhet szóba a középosztályosodás és a polgárosodás folyamatainak együttállására vonatkozóan. A hiányzó dimenziók közül egyet feltétlenül érdemes megemlíteni, nevezetesen a hatalmi dimenziót, amely nélkül nehéz értelmezni egy-egy társadalomra, vagy geopolitikai térségre vonatkozó polgárosodási folyamatokat.⁸

Az e dimenziókra fókuszáló adatok alapján arra a kulcskérdésre keresték a választ, hogy – az általuk felállított normatív modellben – miként értelmezhető a középrétegek bővülésére, illetve ezzel párhuzamosan a polgárosodásra utaló folyamatok. Csak emlékeztetőül, idézzük hipotézisüket, mely szerint „a középosztályosodás, illetve a polgári demokratikus fejlődés folyamatainak a szétkapcsolódása csupán a középosztály normatív felfogásának tükrében tűnik fel paradoxonként.” (Huszár–Berger, 2020: 91.).

E megállapítás alapján azonban nem derül ki, hogy a fenti, és a tanulmányban említett más anomáliákért mennyiben felelősek a mindenkori kormányzatok, illetve maga a globálkapitalista⁹ rendszer. Miért fontos ezt hangsúlyozni? Elsősorban a tisztánlátás érdekében, hiszen nem mindegy, hogy a kialakult helyzet mennyiben magyarázható a rendszer „adottságaival”, illetve hogy ehhez mit tesz még hozzá az aktuális kurzus. Tömören fogalmazva, az *oksági összefüggések sora* csak akkor lehet komplex, ha abban – az *aktuális kurzushatás* mellett – megjelennek a *globálkapitalizmusból* fakadó hatások is. Mindezt elsősorban az értelmezési keretek tágabb felvázolása szempontjából tartom fontosnak.

Úgy vélem, hogy a szerzők bizonyos következtetéseit továbbgondolva, számottevő mértékben gazdagítani lehet az általuk felvázolt képet, valamint a következtetéseket. A továbbiakban néhány, általam fontosnak tartott kérdéskörre fókuszálva próbálok további kiegészítő magyarázatokat bemutatni.

Miért növekedett „az alsóbb foglalkozási csoportok súlya”?

A felvetett kérdés azért is fontos, mert indirekt formában alátámasztja középrétegek szűkülésére vonatkozó tézist. A foglalkozási szerkezet elemzése alapján – a főbb trendek közül – a szerzők az alábbiakat emelik ki:

„A legszembetűnőbb ezek közül az alsóbb foglalkozási csoportok¹⁰ súlyának további növekedése: míg 2011-ben a képzett ipari, illetve a képzetlen munkások aránya együttesen valamivel több, mint 45%-ot tett ki, addig 2018-ra már a 48%-hoz közelített.” (Huszár–Berger, 2020: 76.)

A megállapítás kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a képzett ipari, illetve képzetlen munkások arányának fenti mértékű növekedése alapvetően a munkaerőpiac – utóbbi időszakban bekövetkezett – strukturális változása miatt következett be, tekintve, hogy a bővülés jelentős mértékben a munkaerőpiacon kívüliek, illetve annak periferiáján levők köréből toborzódott, akiknek zöme alacsony képzettségű. Emellett a képzett ipari munkások esetében meghatározó volt az építőipari szakmák – konjunkturális jellegű – felfutása is. E körülmény önmagában is befolyásolta a középrétegek súlyának változását. Nem tudhatjuk még, hogy az építőipari „boom” lefutása után milyen módosulások következhetnek be, ám ezt is figyelembe véve azt lehet mondani, hogy – az utóbbi néhány évben – az *alsóbb rétegek* kismértékű *növekedését* inkább bi-

zonyos *konjunkturális hatásokkal* lehet magyarázni, és ennél mélyebb következtetést nem igazán lehet levonni.

A képzési rendszer szerepe a középrétegek újratermelődésében

A képzési rendszer, ezen belül is a felsőfokú képzés komoly szerepet játszhat a középrétegek kiterjedtebbé válásában, és egyáltalán a társadalmi szerkezet változásában. Egy korábbi írásban (Harcza, 2019) azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy a profitcentrikus világrendszer olyan szakaszába érkezett, amelyben komoly korlátot szab az oktatási rendszer, ezen belül is elsősorban a felsőfokú oktatás dinamikusabb kiterjesztésének. Mindez abból fakad, hogy a piaci szisztéma meglehetősen ambivalensen viszonyul az oktatás világához, nevezetesen egyik oldalon mind nagyobb szüksége van a „csúcstudásra”, tehát a magasan képzett szakemberekre, amelyek azonban csak viszonylag vékony szeletét alkotják a felsőfokú végzettségűeknek. Ezzel párhuzamosan viszont, a piaci rendszernek nem igazán érdeke a felsőfokú képzés érdemi kiterjesztése, amely önmagában az oktatási rendszer leértékelődéséhez vezethet. Ez az ambivalens hatás más-más módon érinti az európai centrum, illetve a félperiféria országait, az előbbieket a tudás javak nemzetközi piacon – a brain-drain révén – a kedvezményezettek, utóbbiak a hátrányt elszenvedők körébe kerülnek. Úgy vélem, hogy a jövőt illetően a felvetett kérdés stratégiai jelentőségű, elsősorban a félperiféria, tehát a kelet-közép-európai országok számára, hiszen a probléma túlmutat a tudás javak piacán, miután annak a gyökere a térségek között kialakult gazdasági szerepmegosztásig nyúlik vissza. Ez a szerepmegosztás – többek között – bizonyos mértékig befolyásolja/korlátozza a kelet-közép-európai társadalmakban a középrétegek bővülését is.

Az alábbiakban, pusztán illusztrációs céllal nézzük néhány nyugat-európai, illetve kelet-közép-európai országra vonatkozóan a felsőfokú végzettségűek arányának alakulását, a 25–34 évesek körében.

A felsőfokú végzettségűek aránya* 25–34 évesek körében (%)

Ország	2007	2017
Ausztria	31	40
Németország	23	31
Magyarország	22	30
Lengyelország	30	44
Csehország	15	34
Szlovákia	17	35

* Az adatok tartalmazzák azokat is, akik a rövidciklusú képzésben vettek részt.

Forrás: OECD Education at a Glance, 2018: 55.

Az adatsorokból a következőket lehet kiolvasni:

1. Az osztrák adatok csupán azért haladják meg a hazai értéket, mert a táblázatban szerepelnek a rövidciklusú felsőfokú képzés keretében végzetek is.
2. Meglepő módon Németország és Magyarország mindkét időpontban lényegében azonos szinten volt, amely több mint elgondolkodtató. Kiegészítő információként érdemes megemlíteni, hogy – 2015-ben – Németországban a felsőfokú képzésre fordított összeg a GDP arányában 1,2%, Magyarországon 0,9% volt. A 25 éves és idősebb népességen belül a diplomások aránya (2011-ben), Németországban 25,1%, hazánkban 17,5% volt. A két országra vonatkozó arányok messze elmaradnak attól, mint ami a gazdasági fejlettségbeli különbségből adódik.
3. A lengyel adatok már 2007-ben is jelentősen magasabb értéket mutattak, mint a hazaiak, miközben ennek hatása nem jelent meg a 25–64 éves népesség (lakónépesség) iskolázottsági szintjében.
4. Csehországban és Szlovákiában 2007-ben nagyon alacsony értékeket mértek, olyannyira, hogy azok megkérdőjelezzik az adatok relevanciáját.¹¹ E körülmény – más területekhez hasonlóan – a nemzetközi statisztikák óvatos kezelésére hívják fel a figyelmet.

Összegezve elmondható, hogy 1.) az egyes országok iskolarendszere nehezen hasonlítható össze, ezért a kimutatott helyzetkép meglehetősen kételyeket vet fel és megerősíti, hogy az egyes országok közötti minőségi jellegű különbségek mérésére a rendelkezésre álló statisztikai indikátorok nem mindig alkalmasak. (Ám ezt a következtetést kiterjeszthetjük a középrétegek nemzetközi összehasonlítására vonatkozóan is.) 2.) a felsőfokú képzés kiterjedtsége viszonylag kisebb mértékben befolyásolja a nyugat-európai, illetve kelet-közép-európai országokban a diplomások arányának alakulását. Ez utóbbi – hazánkban – azért érdekes, mert a *diplomások* jelentős része – anyagi-egzisztenciális helyzete alapján – nem kerül a felsőközép, hanem csak a *középrétegekbe*, ami paradoxnak tűnik a középréteg szűkülésére vonatkozó tézis tükrében.

E körülmény részben azzal is összefügg, hogy bizonyos diplomák leértékelődtek, következésképpen ezek birtokosai többnyire irodai, ügyviteli jellegű munkakörökben tudnak csak elhelyezkedni. Erre utalnak az inkongruenciára vonatkozó adatok is (Lakatos, 2012). Ám azt is meg kell említeni, hogy a hazai gazdaság nincs abban a helyzetben, hogy a jelenleginél sokkal több diplomát igénylő munkahelyet tudna¹² biztosítani.

A szubjektív vélemények „színe és fonákja”

A korábbiakban – a párhuzamos megközelítések kapcsán – említettem, hogy a kelet-közép-európai társadalmak, és benne elsősorban hazánk esetében némiképp más-más képet kapunk akkor, ha a nyugat-európai, illetve ha kelet-közép-európai normatív modell „logikája” alapján közelítünk hozzájuk. Az alábbi – szubjektív indikátorokon alapuló – példákon bemutatom, hogy bizonyos fokig eltérő irányú folyamatok tárulnak eléink akkor, ha az egyik, vagy ha a másik modell szellemében választunk *indikátort*.

1.) Először a *nyugat-európai normatív modell* szemszögéből nézzük meg, hogy milyen trendek bontakoznak ki a 90-es évek eleje óta a szubjektív társadalmi besorolás, majd ezt követően a „*szubjektív mobilitás*” mutatója alapján, amely inkább a *kelet-közép-európai modell* nézőpontját közvetíti. (Erre a későbbiekben kitérek.)

Úgy tűnik, hogy a szubjektív társadalmi besorolás nemzetközi összehasonlításánál a szerzők némiképp summás értékelést adtak, amikor a közép alakulására vonatkozóan, az alábbi megállapítást tették: „Az 1990 utáni években többek között Lengyelországban, Csehországban és Szlovákiában is hasonló módon lefelé tolódott a társadalom a szubjektív vélemények tükrében, bár ezen országokban soha nem volt annyira szűk a közép, mint Magyarországon.” (Huszár–Berger, 2020: 83.). Ennek kapcsán felmerül a kérdés, hogy a példaként kiragadott országokhoz képest miért tűnhet szűkebbnek a hazai közép? Előre bocskátom, hogy a válaszhoz célszerű azt is figyelembe venni, hogy a kiválasztott országokban miként alakult a felső, illetve az alsó rétegekbe tartozók hányada. Az egyszerűség kedvéért csak a kezdő (1987) és az utolsó (2017) időpontot vettem figyelembe.

Az alábbi táblázatból kiderül, hogy

1. Lengyelországgal összehasonlítva, változó irányú és csak viszonylag kisebb eltérések mutathatók ki, beleértve a „közép” alakulását.
2. Cseh–magyar viszonylatban már kedvezőtlenebb képet mutatnak a hazai adatok, főleg az utóbbi időszakban.
3. Magyarországon alapvetően 1992 és 2013 között volt nagyon alacsony a középréteg aránya, amely arra enged következtetni, hogy a lakosság a rendszerváltást követő két évtizedet nehezebben élte meg, mint a másik két ország társadalma.

Az adatok tehát arra utalnak, hogy a kelet-közép-európai térségen belül, Lengyelország és Magyarország – ez esetben is – közepes helyet foglal el, míg Csehország hagyományosan a felsőbb csoportba sorolható, amely mindig is „nyugatosabb” volt a térségen belül. Úgy vélem, hogy ezek a kiegészítő következtetések némileg árnyalják a tényleges folyamatokról alkotható képet.

A szubjektív társadalmi besorolás a magukat az alábbi csoportokba sorolók aránya, a 18 éves és idősebbek körében (%)

Év	Magyarország	Lengyelország	Csehország
a magukat felső, illetve felsőközép csoportba sorolók			
1987	9	8	11
2017	18	16	18
a magukat középre sorolók			
1987	52	48	47
2017	45	48	53
a magukat alsó, illetve alsóközép csoportba sorolók			
1987	39	43	42**
2017	37	37*	30

Megjegyzés: * Lengyelországban az adat 2015-re vonatkozik. ** Csehországban az adat 1992-re vonatkozik.

2.) A *szubjektív mobilitásra* vonatkozó adatok Huszár Ákos és Záhonyi Márta korábbi írásából származnak, amelyek egy évtizeddel rövidebb időszakot foglalnak át, mint a társadalmi besorolásra vonatkozó mutatók (Huszár–Záhonyi, 2018). További megszorításként említhető, hogy ez esetben csak hazai adatok állnak rendelkezésre, amelyek azonban nem zavarják az összehasonlíthatóságot, hiszen a fentiekben is a hazai tendenciák értelmezésén volt a hangsúly.

A szubjektív mobilitásra vonatkozó indikátor értelmezése kapcsán megemlíthető egy korábbi megjegyzésem (Harcza, 2018), amely arra hívja fel a figyelmet, hogy ez az indikátor inkább a gazdasági konjunktúrák, illetve az ehhez kapcsolódó jólét változását tükrözi, és kevésbé a társadalmi pozíció tényleges változását. Ez utóbbi kiegészítéssel együtt is, e mutató ugyanúgy az életviszonyok kapcsán érzékelt változásokat jelzi, mint a szubjektív társadalmi besorolásra vonatkozó indikátor.

Az adatsorok nagyjából követik a gazdasági konjunktúrák/dekonjunktúrák hatását, nevezetesen az 1999. évi adatok még a Bokros-csomag megszorító intézkedésével hozhatók összefüggésbe, tehát a kilábalás előtti időszakot jellemzik. A 2009-re vonatkozóak pedig egyértelműen a világgazdasági válság hatását tükrözik, majd a 2016-os adatok már a konjunktúra nyomán javuló viszonyokra utalnak.

Elmondható, hogy ezek a mutatók a kelet-közép-európai modell szellemében regnáló kormányzat „logikáját” erősítik, tehát számottevően más képet festenek, mint amit a társadalmi besorolás alapján konstruált indikátor tükröz.

Ennek kapcsán az is megemlíthető, hogy ebben a „tükörben” a hazai közép nem érzi magát olyan gyengének, mint amit a kutatók a relatíve kisebb min-

tán végzett jövedelmi vizsgálatok alapján felvázoltak. Miért? Elsősorban azért, mert a kérdezés pillanatában nem a nyugat-európai normatív, hanem kelet-közép-európai modell „logikáját” követték, amelyben az *államhoz való kötődés tradicionálisan* erős motiváció. E logika mentén, a társadalom jelentős része úgy érzi, hogy az utóbbi évek gazdasági konjunktúrája sok tekintetben a kormányzat érdeme. Azt is mondhatjuk, hogy e motiváció e modellváltozat egyik sarokpontja, következésképpen a hozzánk hasonló kelet-közép-európai társadalmak működését ezen szempont beemelése nélkül nem is igazán tudjuk megérteni.

Az apa társadalmi csoportjához viszonyított szubjektív mobilitás, a 18 éves és idősebb népesség körében (%)

Év	lefelé mobil	nem változott	felfelé mobil
1999	43	23	34
2009	48	26	26
2016	18	32	50

Forrás: Huszár-Záhonyi, 2018.

Mi a helyzet az életkörülmények más területein?

Bár a szerzők nem térnek ki az életkörülmények más területeire, azonban a különböző normatív modellek által bemutatott differenciák érzékeltetése céljából fontosnak vélem az életkörülmények, ezen belül is elsősorban a *lakáshoz jutás és lakásfenntartás* területén megfigyelhető trendek megemlítését, amelyek számottevő adalékot nyújthatnak a „honnan hová tartunk” kérdés árnyalt vizsgálatához. Ez esetben is egy olyan írásból idézek adatokat, illetve következtetéseket, amelyet a szerzők a 2016. évi mikrocenzus nagymintáján végzett kutatásukra alapoztak.

A lakásfenntartási támogatásokat illetően, a szerzők a következő megállapítást tették: „Az elemzés kimutatta, hogy a lakásfenntartási támogatás viszonylag jól célzott program, amelyet a háztartások 7%-a kapott, de az alsó jövedelmi tizedbe tartozó családok körében ez az arány 15%.” (Hegedűs–Somogyi–Teller, 2018: 10.).

A lakáshitelezés esetében a következőkre hívják fel a figyelmet: „A 2015-ös adatok igazolják korábbi megállapításainkat, miszerint az alacsonyabb jövedelmű csoportok hozzáfértek hitelekhez; az aktív alsó státuszú csoport nagyobb arányban vett fel hitelt, mint a felső státuszú csoport. Sőt, a leszakadó csoportba tartozó háztartások 12%-a is rendelkezik hitellel.” (Uo.: 11.).

Vélhetően e körülménynek jelentős szerepe lehetett abban, hogy 2003 és 2015 között egyharmadával *csökkent* a *leszakadó rétegek* aránya (18,2%-ról 11,9%-

ra). (Uo.: 23.) 2015–2019 között feltehetően folytatódott a fenti folyamat, és a leszakadó rétegek hányada tovább csökkenhetett.

Milyen következtetéseket lehet ezek alapján levonni? Pozitív fejleménynek lehet tekinteni, hogy csökkent a leszakadó rétegek hányada, ám – a szelekciós folyamatok hatására – ez azzal járt együtt, hogy többnyire az e rétegekhez tartozók „alja” maradt továbbra is a periférián, és ennek következtében körükben a szegénység érthetően töményebbé vált. Ez a *strukturális változás* önmagában is növelte a legfelső, illetve a leszakadó rétegek közötti társadalmi távolságot. Nézőpont kérdése tehát, hogy mire helyezzük a hangsúlyt: csak a kedvezőtlen folyamatokra, vagy a folyamatok teljes belső szerkezetének az alakulására. Mindenesetre elmondható, hogy az itt bemutatott folyamatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a szubjektív mobilitás terén megfigyelt legutóbbi trend mögött bizonyos objektív alapok húzódnak meg.

Azt is érdemes megemlíteni, hogy a több dimenzióban egyidejűleg megjelenő strukturális folyamatok nem egyformán hatnak az egyes rétegekre, sőt az azon belüli egyes csoportokra sem. Az akár dimenzióként is eltérő trendek társadalmi csoportonként *különböző konstellációkat* hozhatnak létre, amelyek *eltérő mozgásirányokat (mobilitást)* indukálnak az egyes rétegek, és csoportok felé. Ily módon az egyenlőtlenségek különböző konstellációja jöhet létre, amelyet az alapvetően kismintás szociológiai vizsgálatok nem igazán tudnak kimutatni, következésképpen – kevés kivételtől eltekintve – a társadalmi egyenlőtlenségek alakulásáról adott esetben csupán elnagyolt képet tudnak felrajzolni.

Miért gyenge a hazai közép, valamint a polgárosodás folyamata?

A fenti fejezetekben kifejtettek bizonyos fokig ahhoz a kérdéshez is elvezetnek, hogy miért gyenge a hazai középréteg? A szerzők Tóth István Györgyre (Tóth, 2016/b) hivatkozva megállapítják, hogy „Az európai országokkal összevetve a magyar jövedelmi közép legfontosabb sajátossága azonban, hogy jövedelmi, vagyoni helyzetét, illetve életkörülményeit tekintve kifejezetten gyenge, és meghatározó hányadát még az anyagi depriváció problémái is sújtják.” (Huszár–Berger, 2020: 78.).

A fenti általános jellegű megállapítás vitathatatlan, csupán annyival lehet árnyalni, hogy a kelet-közép-európai térségen belül hazánk közepes helyzetet foglal el. Ez egyébként – többnyire – más vonatkozásokban is jellemző, ezért azt is lehet mondani, hogy a jövedelmi közép esetében kimutatható kép konzisztens a társadalom általános helyzetével, ám a kérdés ezután is fennáll. Főleg, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a rendszerváltás előtt némileg kedvezőbb pozíció volt a jellemző. Miután az ezt követő mintegy két évtizedben

bizonyos mértékű lemaradás figyelhető meg, ezért ebből arra lehet következtetni, hogy a hazai gazdaság és társadalom – néhány térségbeli országhoz viszonyítva – nehezebben vette a *rendszerváltással* együtt járó akadályokat, illetve kevésbé használta ki a jelentkező előnyöket. Azt is lehet mondani, hogy – ebben az időszakban – önmagához képest gyengébben teljesített, és ezért is maradt le néhány térségbeli országtól. E gondolatmenet alapján – az alcímben feltett kérdésre – az a válasz adódhat, hogy mindez inkább az adott időszakban regnáló kormányok gyenge teljesítményével függ össze és kevésbé a globálkapitalista rendszerből fakadó hatásokból eredeztethető. Ez az egyik nézőpont.

Ám, a fenti érveléssel szemben az is felmerülhet, hogy – részben a hazai gazdaság nagyfokú nyitottságával, részben a gazdaságszerkezet sajátosságaival összefüggésben – nem volt-e a hazai gazdaság és társadalom *sérülékenyebb* a térségbeli más országokhoz viszonyítva? Ennek kapcsán fontosnak tartom megemlíteni azt a viszonylag paradoxnak tekinthető helyzetet, hogy – a második gazdaság rendszerváltás előtti, nemzetközi viszonylatban is erőteljes kibontakozása következtében – viszonylag korán elkezdődött a hazai társadalom államról való részleges „leválása”. Ez a „leválás” – akkoriban – egyértelműen együtt járt a „középrétegesedés” folyamatával, amit az adatok is alátámasztottak. A további magyarázathoz azonban azt is meg kell vizsgálnunk, hogy kikből tevődött össze, illetve milyen alapokon álltak a *rendszerváltás előtti középrétegek*, vagy legalábbis annak meghatározó része?

A hazai gazdaság nagyfokú nyitottsága miatt erősen függött a keleti és különösen a szovjet piactól. E piaci kapcsolatokon belül ragadjuk ki most csak a mezőgazdasági termékcsoporthoz, már csak azért is, mert a rendszerváltást követően, a hazai gazdaság talán ezen a területen szenvedte el a legnagyobb veszteségeket. Ezzel összefüggésben azt is ki kell emelni, hogy a mezőgazdaság erőteljesen duális jellegű volt, amelyen belül a nagyüzemi rendszer sajátos szimbiózisban élt a kisüzemmel. Ez utóbbi zömét a részidős mezőgazdasági kistermelés tette ki, amely a hazai második gazdaság gerincét adta. Az első és a második gazdaság egymáshoz viszonyított teljesítményéről viszonylag jó becslések, illetve mérések állnak a rendelkezésre. Ezek közül most csak a kereső és jövedelemkiegészítő tevékenységre fordított társadalmi időalap alakulását mutatom be, amelyre vonatkozóan meglehetősen pontos képet adnak a KSH – többnyire – tízévenként végzett időmérleg vizsgálatai (Harcsa-Sebők, 2001).

A második gazdaság kiterjedtségét jól illusztrálja az a körülmény, hogy a rendszerváltás előtti években a kereső munkára fordított időalapon belül közel egyharmadot tett ki a második gazdaság, amelynek öthatodát a mezőgazdasági kistermelés adta. Részben a külpiacok elvesztése, részben a hazai fogyasztás-

tás visszaesése miatt – az ezredfordulóra – a termelő tevékenység drasztikusan visszaesett, közel négyötödére. Ezen belül a mezőgazdasági kistermelésre fordított időalap a kétharmadára, a nem mezőgazdasági jellegű jövedelemkiegészítő tevékenység pedig kevesebb, mint egyharmadára.

Az e szektorban ténykedőket alapvetően a túlélés és egy lebomló modell, változó viszonyaihoz való alkalmazkodás kényszerűségei vezették. Ezen alkalmazkodás során természetesen számos olyan magatartásmintát, attitűdöt lehetett megfigyelni, amely bizonyos mértékig emlékeztetett a piaci viszonyok közötti magatartásokra. Így például itt is jellemző volt a haszonszerzésre, mint a gazdálkodói magatartás közvetlen céljára való törekvés, azonban ez szükségszerűen rövidtávra szóló volt, és a felhalmozás nem befektetési célú, hanem alapvetően értékmegőrző szerepet játszik.

Azt lehet tehát mondani, hogy a mezőgazdasági kistermelésben érdekelték széles tömegei egyszerűen csak „élni akarhattak”, és kihasználni a rendelkezésre álló lehetőségeiket, másra nem igazán volt módjuk. Ezért ez inkább tekinthető megélhetési stratégiának, mint valóságos gazdasági magatartásnak. Tény, hogy a megélhetési kényszerből fakadó „ellenálló képességre” a polgárosodás körülményei között is szükség van, azonban ez még csírájában sem jelent polgárosodást, hanem annak csak előfeltételét (Harcza, 1991).

Ez a korabeli látélelet számottevő magyarázatot ad ahhoz is, hogy az Angelusz–Tardos szerzőpáros – néhány évvel később – miért jutott az alábbi következtetésre: „...a rendszerváltás óta eltelt időszakban a társadalom felsőbb rétegeiben – viszonylag szűk sávban – beindult a polgárosodás, de a középrétegesedést tekintve fordított tendencia vette kezdetét.” (Angelusz–Tardos, 1998: 117). Ehhez csupán annyit kívánok hozzáfűzni, hogy a fentiek tükrében a középrétegesedés visszaesése szükségszerű következmény volt. Mint ahogy – ezzel összefüggésben – a későbbiekben megakadt a polgárosodás viszonylag vékony szálakon való terjedésének a folyamata. Ebből a megközelítésből nem igazán a két folyamat „széttartása” volt a jellemző, hanem inkább azok időbeli „fáziscsúszása”. A későbbiekben tehát a polgárosodás „hozzásimult” a középrétegesedés folyamatához. Ám, amikor az utóbbi időszakban a „konjunkturális” közép is a színre lépett, és ez által a középrétegek „visszabővültek”, még nem volt kellő idő a polgári erények kihordására.

A nyugat-európai *polgári erények* jövőbeli terjedését illetően azonban komoly korlátokkal lehet számolni, hiszen a jelenlegi „közép” nagy része nincs abban a helyzetben, hogy leválják az államról,¹³ sőt miután a meglehetősen „állam-centrikus” kelet-közép-európai modellváltozat magához köti polgárait, ezért inkább az e modellre jellemző polgári erények formálódására lehet számítani. Ismeretes, hogy – a korábbi századokban is – az államhoz való erőteljes kötődést alapvetően társadalom és gazdaságtörténeti szükségszerűségek¹⁴ hozták létre, és vélhetően a jövőben is ezek a szükségszerűségek tartják majd életben.

A 15–74 éves népesség főfoglalkozású, valamint jövedelemkiegészítő munkára fordított társadalmi időalapjának alakulása, 1986/87-ben és 1999/2000-ben

Tevékenységek	1986/87		1999/2000		1986 = 100
	millió óra	%	millió óra	%	%
Főfoglalkozású munka	8188,0	69,2	7485,9	77,5	91
Jövedelemkiegészítő m.	3651,7	30,8	2179,0	22,5	60
nem mezőgazdasági	598,2	5,0	174,8	1,8	29
mezőgazdasági	3053,5	25,8	2004,2	20,7	66
Együtt	11 839,7	100,0	9664,9	100,0	82

Forrás: Harcsa István – Sebők Csilla, 2001

Miért érdekesek ezek a tendenciák? Elsősorban azért, mert a hazai közép-rétegesedés meghatározó részét – ekkoriban – a *második gazdaságban* érintettek körében találjuk, akiknek döntő többségét a *rendszer váltás vihara „elsöpörte”*, illetve komoly mértékben legyengítette. Az adatok arra utalnak, hogy e traumát a középrétegek nehezen tudták kiheverni, és részben ezzel is magyarázható, hogy – a kiterjedtséget illetően – hosszú ideig miért nem történt elmozdulás a mélypontról. Azt lehet tehát mondani, hogy a rendszerváltás okozta „sokk” miatt, a középrétegesedést bizonyos mértékig újra kellett kezdeni, hiszen a – középrétegeken belül jelentős réteget képviselő – polgárosuló rurális vidéket alapvetően konjunkturális tényezők hozták kedvező helyzetbe. Ugyanezt a „sokkhatást” figyelhettük meg egyébként a második gazdaságban érintett városi rétegek esetében is.

A konjunkturális elemek rétegformáló szerepe azonban a jelenben is megfigyelhető, hiszen az utóbbi évek gyorsabb gazdasági növekedése, és különösen annak a gyermekes családok körében jelentkező hatása nyomán, fokozatosan kiterjedtebbé vált a „közép”, amelynek új tagjait – a rendszerváltás előtti időszakhoz hasonlóan – „konjunkturális középnek” tekinthetjük. Bizonyos, hogy a további bővülés is „konjunktúra-függő”, mint ahogy az esetleges gyengülés is. Mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a középrétegek helyzetére vonatkozó hosszú távú trendek hullámmozgása nem csak hazai jelenség, hanem európai viszonylatban is megfigyelhető. Sőt, az utóbbi időszakban megjelent elemzések arra a következtetésre jutottak, hogy bizonyos gazdasági, ezen belül is munkaerő-piaci folyamatok kedvezőtlen hatása miatt, az európai középrétegek egyfajta „nyomás” alatt (under pressure) vannak, amelynek eredményeként anyagi helyzetük romlik, és körükben a fokozódó erózió a jellemző (OECD, 2019).

Ez utóbbit jól érzékelteti az egyik nemzetközi elemzés következtetése, mely szerint „Alapvető vonás, hogy például a magasabb iskolai végzettség, ma már nem tűnik olyan tényezőnek, amely elégséges javakat tudna biztosítani a »kö-

zépjövedelműeknek» (middle-income group) ahhoz, hogy elkerüljék a foglalkoztatással, illetve a jövedelemmel kapcsolatos bizonytalanságokat.” (Vaughan-Whitehead, 2016: 43.). E következtetés szinte rímel azon megállapításomra, amely szerint részben bizonyos diplomás foglalkozások leértékelődése miatt, részben amiatt, hogy a hazai munkaerőpiac nem igazán tudja követni a felsőfokú képzés expanzióját, növekszik a fiatal diplomások körében a foglalkozási inkongruencia.

E nagyobb körképen belül azt is érdemes kiemelni, hogy a kelet-közép-európai országokban, ezen belül is hazánkban, viszonylag kontinuus folyamatnak lehet tekinteni azt, hogy a „közép” újratermelődése többnyire az állam „árnyékában” zajlik. Az állam szerepe meglehetősen „Janus-arcú”, hiszen egyik oldalról némiképp tompítani tudja a konjunkturális hatásokat, a másik oldalon viszont többnyire kötött „pályán” tartja a középrétegek újratermelődését, ami az államtól való függőséget erősíti.

ÖSSZEGZÉS, TANULSÁGOK

Az alábbiakban alapvetően a kulcskérdések kapcsán kifejtett gondolatok, illetve érvek tömör összefoglalására törekszem.

1. Tanulmányomban amellet érvelek, hogy *az egyes társadalmak szerkezetét, és működését célszerű többféle normatív modell alapján bemutatni*, és különösen igaz ez a kelet-közép-európai társadalmak esetében. Ha elmulasztjuk a többféle normatív modell használatát, akkor óhatatlanul is a társadalmi fejlődés unilineáris felfogását tesszük magunkévá, amelynek relevanciáját a társadalomtörténeti kutatások már korábban megkérdőjelezték. Azt is lehet mondani, hogy *a különböző értelmezési keretek (modellek) külön-külön használata felemás képet ad e térségről, beleértve hazánkat*.
2. Huszár Ákos és Berger Viktor tanulmányának központi problematikája, hogy *hazánkat vajon a középrétegesedés, valamint a polgári „erények” együttmozgása, vagy inkább ezek szétkapcsolódása jellemzi-e inkább?* A nyugat-európai normatív modell alapján egyértelműen a szétkapcsolódás téziséét látják érvényesülni, ami nem véletlen, hiszen a „vágott” modell normatívái alapján értelmezték a folyamatokat. Mindehhez annyit kívánunk hozzáfűzni, hogy – e térségben – nem csupán a polgárosodás, hanem a középrétegesedés is számottevően más utat járt/jár be, mint a centrum országokban. *Ha pedig nem volt nyugat-európai típusú középrétegesedés, akkor nem lehet számon kérni e társadalmakon, hogy a polgárosodásuk a nyugat-európai modell paraméterei alapján menjen végbe.*
3. A fenti dilemma feloldásához talán használható fogódzót nyújthat a „konjunkturális közép, vagy középrétegek” fogalmának a használata. Az adatok alapján lehetséges, hogy hazánkban – a középrétegeken belül

– nagyobb részarányt képvisel a „konjunkturális közép”, mint a legtöbb kelet-közép-európai országban.

A konjunktúrák időszakában „feltűnő”, majd ezt követően „eltűnő” középrétegeket „kvázi” középrétegeknek tekinthetjük, mert a viszonylag rövid időszakok nem tették számukra lehetővé azt, hogy kellően stabilizálódhassanak és kilépjenek a kelet-közép-európai „polgári mintából”.

4. A szélesebb kitekintés érdekében úgy vélem, hogy a középrétegesedés (középosztályosodás) kapcsán azt is figyelembe kell venni, hogy vajon *milyen problémákkal küzdenek a „vágott” modell társadalmi, elsősorban a 2000-es években?* Az e kérdéssel foglalkozó nemzetközi elemzések arra a következtetésre jutottak, hogy az európai középrétegek egyfajta „nyomás” alatt vannak, amelynek eredményeként az eróziós folyamatok mindinkább kikezdi a középrétegek korábbi kedvezőbb helyzetét (OECD, 2019; Vaughan-Whitehead, 2016). Mindez egyértelműen összefügg a jóléti állam egyre súlyosbodó problémáival, amelyeket az érintett kormányok egyre nehezebben tudnak kezelni. A valóságban azonban nem igazán nemzeti, hanem rendszerszintű gondokról van szó, nevezetesen, a fenntarthatósági problémák alapvetően a globálkapitalista rendszer működési zavaraival kapcsolatosak.

Mi következik ebből a kelet-közép-európai térség középrétegesedési folyamataira vonatkozóan? *Amennyiben az európai centrumban az erózióra utaló folyamatok továbbra is tartósak maradnak, akkor számítani lehet azok esetleges tovagyrúzó hatására*, amely visszafoghatja a kelet-közép-európai középrétegesedés folyamatát is. Feltételezhető, hogy – részben emiatt – a térség országai folytatják sajátos „fejlődési spiráljukat,”¹⁵ miután a nemzetközi verseny arra kényszeríti őket, hogy állami eszközökkel próbálják megállítani az e téren megnyilvánuló lemaradást. (Társadalomtörténeti szempontból, bizonyos mértékig a „22-es csapdájáról” van szó.)

JEGYZETEK

¹ A tanulmány véglegesítéséhez sok szakmai tanácsot kaptam, elsősorban Szalai Júliától és Tardos Róberttől, valamint Berger Viktortól és Huszár Ákostól, amelyért ez úton is szeretnék köszönetet mondani.

² Sőt, a normatív szempontok már a differenciálódási kritériumok kijelölésénél, a kategóriák csoportosításában, és megkülönböztetésében is megjelennek.

³ A nyugat-európai normatív modell alapján való megközelítésre példaként említhető az OECD *Under Pressure: The Squeezed Middle Class* című kiadványa, amely egyébként nagyon informatív, lényegre törő képet ad a középosztály utóbbi három évtizedbeli helyzetéről. A kötet szerzői a középosztályt, mint egyfajta európai „álom” vágyképeként mutatják be, amelyet az újabb generációknak egyre nehezebb elérni. Ez az „álom” bizonyára jellemző volt a nyugat-európai nemzetek jelentősebb társadalmi csoportjainál, ám a kelet-közép-európai nemzetek esetében

az a helyzet csak a társadalom meglehetősen szűk, polgári köreiben jelent meg. A két régióban nagyon eltérő fázisban, és különböző mértékben hódított teret a polgárosodás, ezért a közép-osztályosodásra vonatkozó „általános képzet” elfedi e folyamat európai léptékben való színességét.

- ⁴ Erre főleg a statisztikai adatokat közlő nemzetközi szervezeteknek kellene törekedni.
- ⁵ Tudatában vagyunk annak, hogy a térségre vonatkozó félperiféria minősítés mellett más típusú pozicionálás is létezik.
- ⁶ Itt jegyezzük meg, hogy az „Andorka-műhelyben” többször is készültek alternatív modellkonstrukciók.
- ⁷ Legfeljebb a mindenkor mért adatok minősége befolyásolja a középként „mért” rétegek kiterjedtségét.
- ⁸ Tisztában vagyunk azzal, hogy a hatalmi viszonyok empirikus kutatása, akárcsak korábban, ma is meglehetősen problémás. Ám ez egyúttal azt is jelenti, hogy a polgárosodás természetére vonatkozó megállapítások jelentős része „lóg a levegőben”. Ám, még ennél is nagyobb gond, hogy az ily módon napvilágot látott kutatási eredmények a továbbiakban önálló életet élnek, és gyakorta „deklarált igazságok” formáját öltik.
- ⁹ A globálkapitalizmus fogalmát Gazsó Ferenctől vettem át, aki ezt alapvetően a korábbi kommunista „szovjet blokk” bukása utáni helyzet jellemzésére használta. E fejlemény eldöntötte a két világrendszer közötti versengést, amelyet egyúttal a kapitalista rendszer globalizálódásának további fontos lépcsőfokának tekinthetünk. A kommunista blokkhoz csupán Kína, Észak-Korea, Kuba, és néhány kisebb állam sorolható, ám ezen országok – különösen Kína – társadalmi és főleg gazdasága komoly változásokon ment keresztül. Kínában a gazdaság működésében oly mértékű fordulat következett be, hogy a „felszínen” alig lehet különbséget érzékelni a világot behálózó kapitalista rend, illetve a kínai gazdaság működési módja között. E körülmény miatt Kína jelentős mértékben a kapitalista világrend részleges részévé vált, ami alapján joggal beszélhetünk globálkapitalizmusról. Tény, hogy a fogalom az általánosság szintjén próbálja megfogalmazni a globális világrend talán legfontosabb jellemzőjét, amely világrend mögött nagymértvű tagoltság a jellemző. Közös vonás viszont a profitorientált működési mód.
- ¹⁰ Az idézetből egyúttal kitűnik az általam említett fogalmi „csúszkálás” is, hiszen ezeket a foglalkozási csoportokat a szerzők máshol osztályokként kezelik.
- ¹¹ Ez alatt azt értjük, hogy ezen országok esetében a kapott, feltűnően „ugráló” értékek csak a mérési módszer változása miatt következhetnek volna be. Ám miután az adatok a nemzetközileg harmonizált LFS-felvételsorozatból származnak, amelyet minden országra vonatkozóan egységesen szabályoztak, ezért inkább mérési hibákra gyanakszunk.
- ¹² Természetesen szólnak érvek mellett is, hogy a foglalkozási struktúra előbb-utóbb követi a képzettségi struktúrát. Ez igaz is, meg nem is, miután a két terület közötti kapcsolat inkább sztochasztikus, azaz kedvező körülmények között a kapcsolat pozitív, míg bizonyos esetekben, így például, amikor a nemzetközi munkamegosztás időnkénti „kényszerei” miatt egy-egy ország, így például hazánk, számos vonatkozásban a centrum országokban székelő multinacionális vállalatok „összeszerelő műhelyeként” működik. Ezért előfordulnak hosszabb időszakok is, amikor a foglalkozási szerkezet nem tudja követni a képzettségi struktúra változását.

- ¹³ Ebből a szempontból a rendszerváltás előtt virágzó második gazdaságot, illetve ezzel összefüggésben az államról való „leválást” inkább „kegyelmi állapotnak”, mintsem az organikus fejlődés részének tekinthetjük.
- ¹⁴ Társadalomtörténeti metszetben vizsgálva a kelet-közép-európai országokat a félperifériához szokták sorolni. Ezen társadalmakban – éppen a félperiférikus adottságok miatt – az állami szerepvállalásnak mindig sokkal nagyobb volt a jelentősége, mint a gazdaságilag fejlett centrum országokban. E fokozott szerepvállalás bizonyos mértékig kompenzatív jellegű volt abban az értelemben, hogy a nemzetközi piaci versenyben meglevő hátrányokat állami/központi eszközökkel próbálták mérsékelni, következésképpen az állam újraelosztó funkciója e társadalmakban mindig is sokkal erőteljesebb volt. A múlt század derekán történő kommunista rendszerváltással ez a szerepvállalás fokozódott és kiterjedtebbé vált.
- A piacgazdasági viszonyokra való átállás azonban érthetően nem sokat változtatott a gazdasági fejlettségbeli különbségeken, ezért ezek a társadalmak – részben az „útfüggőségéből fakadó hagyományok” miatt, részben „pótmegoldásként” – továbbra is a fokozott állami szerepvállalás mellett próbálják a lemaradást lefaragni. Azt lehet tehát mondani, hogy ezek a társadalmak, a gazdasági feltételek hiányában nem tudják „másolni” a fejlett gazdaságú országok minden megoldási módszerét, következésképpen körükben, így hazánkban is komoly alapja van a hangsúlyozott állami szerepvállalásnak.
- ¹⁵ Ez alatt azt értem, hogy társadalmi fejlődés egymást követő szintjein is megmarad az állami eszközökkel való „rásegítés” gyakorlata, sőt adott esetben az ilyen jellegű beavatkozások fokozódhatnak is, amely a kelet-közép-európai modell folyamatos újratermelődéséhez vezethet.

IRODALOM

- Angelusz Róbert–Tardos Róbert (1998): Középrétegesedés és polgárosodás – fogalmi dilemmák. *Szociológiai Szemle*, 8 (4): 113–117.
- Benda Gyula (1992): A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. *Századvég*, (2–3): 169–176.
- Bertrand, Jachues (1998): Growth and democracy in Southeast Asia. *Comparative Politics*, 30 (3): 355–75.
- Bourdieu, Pierre (2013 [1985]): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: Angelusz Róbert–Gecser Ottó–Éber Márk Áron (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv* (e-book.). Budapest, ELTE Kiadó, 164–177.
- Braudel, F. (1995): *A History of Civilizations*. London, Penguin.
- Braudel, F. (2003): *Franciaország identitása. A tér és a történelem*. Helikon Kiadó.
- Brown, David–Jones, David Martin (1995): Democratization and the myth of the liberalizing middle classes. In: Daniel A. Bell et al. (eds.): *Towards illiberal democracy in Pacific Asia*. 78–106. Basingstoke, Macmillan.
- Dahl, Robert A. (1971): *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven, Yale University
- Davies, Normann (2001): *Európa története*. Osiris.

- Dickson, Bruce (2003): *Red capitalist in China: The party, private entrepreneurs, and prospects for political change*. New York, Cambridge University.
- Esping-Andersen G. (2006): Ismét a Jó Társadalom felé? *Esély*, 6. sz., 3–27.
- Englehart, Neil A. (2003): Democracy and the Thai middle class. *Asian Survey*, 43 (2): 253–279.
- Éber Márk Áron (2015): Osztályszerkezet Magyarországon. *Replika*, (92–93): 119–140.
- Gyulai Iván (2012): *A fenntartható fejlődés*. Miskolc, Ökológiai Intézet a Fenntartható Fejlődésért Alapítvány, 109.
- Halmos Károly (1992): Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. *Századvég*, (2–3): 131–166.
- Harcza István (2011): Gondolatok a társadalmi fejlődés méréséről. *Statistikai Szemle*, 89. évf., 10–11. sz., 1081–1097.
- Harcza István (2016): Társadalmi tagolódás és társadalomkép kapcsolata. Néhány alapvetés és kulcskérdés, az alternatív megközelítés jegyében. *Replika*, (96–97): 173–203.
- Harcza István (2016): Tagolódási konstrukciók társadalmi folyamatok mentén. Társadalmi csoportok fogalmi „álruhában”. *Replika*, (98.): 153–163. <https://doi.org/10.18392/metsz/2016/2/5>
- Harcza István (1991): Polgárosodás. Kérdések és kétségek. *Századvég*, 2–3.
- Harcza István (2017): A szociológia válsága, versus ideológiai „ingajarat csapdából csapdába”. Párhuzamos nézőpontok. *Replika*, (103): 169–182.
- Harcza István–Sebők Csilla (2001): *A részidős mezőgazdasági munka. Életmód – Időmérés*. KSH, 262.
- Hattori, Tamio, Tsuruyo Funatsu (2003): The emergence of the Asian middle classes and their characteristics. *Developing Economies*, 41 (2): 140–160. <https://doi.org/10.1111/j.1746-1049.2003.tb00935.x>
- Hegedüs József–Somogyi Eszter–Teller Nóra (2018): Lakáspiace és lakásindikátorok. In.: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport, 2018*. TÁRKI, 309–327.
- Huszár Ákos (2013a): Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statistikai Szemle*, 91 (1): 31–56. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_01/2013_01_031.pdf
- Huszár Á. (2013b): Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statistikai Szemle*, 91 (2): 117–131. http://www.ksh.hu/statszemle_archive/2013/2013_02/2013_02_117.pdf
- Huszár Ákos (2014): Osztály és elismerés. A magyar társadalom elismerési viszonyairól. *Replika*, (88): 81–109.
- Huszár Ákos–Berger Viktor (2020): Az új középosztály? *Politikatudományi Szemle*, XXIX/2. 71–99.
- Jie Chen–Chunlong Lu (2011): Democratization and the Middle Class in China: The Middle Class's Attitudes toward Democracy. *Political Research Quarterly*, Vol. 64, No. 3, 705–719.
- Jones, David Martin (1998): Democratization, civil society, and illiberal middle class culture in Pacific Asia. *Comparative Politics*, 30: 147–169.
- Kenéz Anikó–Kabai Imre–Gonda Ágnes–Kabainé Tóth Klára–Krisztián Viktor–Iharosi Tamás (2016): *Rétegződéskötet*. (Kéziratban.) <http://www.zskf.hu/dpr/olvas/permalink:podiumvita>. Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23056386>
- Koo, Hagen (1991): Middle classes, democratisation, and class formation: The case of South Korea. *Theory and Society*, 20 (4): 485–509. <https://doi.org/10.1007/bf00157323>
- Dr. Lakatos Miklós–Váradai Rita (2012): *A foglalkoztatottak vertikális kongruenciája, 1995–2010*. Kézirat.

- Lipset, Seymour M. (1981): *Political man: The social bases of politics*. Baltimore, Johns Hopkins University.
- Luebbert, Gregory, M. (1991): *Liberalism, fascism, or social democracy: Social classes and the political origins of regimes in interwar Europe*. New York, Oxford University Press.
- Middelard, Luuk van (2013): *The Passage to Europe. How a Continent Became a Union*. New Haven, Yale University Press. (magyarul): *Valahogy Európába. Örökös átkeles*. Budapest, 2011. Typotex.
- Neil F. (2009): Who are the Europeans? In: Chekcel, Jeffrey T.–Katzenstein, Peter J. (eds.): *European Identity*. Cambridge, Cambridge University Press, 136–137.
- OECD (2019): Under Pressure: The Squeezed Middle Class. <https://doi.org/10.1787/689afed1-en>
- Rueschemeyer, Dietrich–Evelyn Huber Stephens–John D. Stephens (1992): *Capitalist development and democracy*. Chicago, University of Chicago Press.
- Stephens, Evelyn Huber (1989): Capitalist development and democracy in South America. *Politics & Society*, 17 (3): 281–352.
- Szelényi Iván (2016): A szociológia hármas válsága. *szocio.hu*, 6(1): 118–126. http://socio.hu/uploads/files/2016_1/szelenyi.pdf.
- Vaughan-Whitehead, D. (szerk.) (2016): *Europe's Disappearing Middle Class? Evidence from the World of Work*. Cheltenham–Northampton–Geneva, Edward Elgar–ILO. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_630642.pdf
- Walsh, Katherine Cramer–M. Kent Jennings–Laura Stoker (2004): The effects of social class identification on participatory orientations towards government. *British Journal of Political Science*, 34: 469–495. <https://doi.org/10.1017/S0007123404000146> P

HÁRMAN EGY KÖNYVRŐL

Balázs Zoltán

Az értelmezés szabadsága

Csepeli György

Különös politikatudomány

Gyáni Gábor

A politika mint értelmezett cselekvés

A Politikatudományi Szemle 1992-es alapítása óta szolgál a hazai politológia tudományos fórumaként. Hosszú évek után 2019-ben Balázs Zoltán, majd 2020-ban Szabó Márton szerezte meg az MTA doktori címet. Ezen jeles alkalmából új rovatot indítunk, amelyben az új politikatudományi akadémiai doktorok benyújtott könyveinek review-it tesszük széles közönség számára is olvashatóvá.

2020. január 17-én az MTA Doktori Tanácsa – akadémiai doktori pályázat keretében – nyilvános vitára tűzte ki Szabó Márton: *Diszkurzív politikatudomány – Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába* (Budapest, Osiris Kiadó, 2016) című munkáját. Az alábbi három review-t a vitaülés opponensei írták a Politikatudományi Szemle számára, felhasználva ehhez a vitára elkészített bírálatukat. Írásaik ennek minimális átdolgozása.

AZ ÉRTELMEZÉS SZABADSÁGA

Balázs Zoltán

(Budapesti Corvinus Egyetem, ELKH TK Politikatudományi Intézet)

A recenzio beérkezett: 2020. április 26., véglegesítve: 2020. április 26.

Szabó Márton könyve a szerző igen jelentős életművének egyik összegzése; különféle írások, könyvek, fejezetek célszerűen elrendezett egysége, saját számaival kísérleti monográfia, ambíciója újfajta bevezetést nyújtani a politikatudományba. A könyvhöz vezető utat a bevezető fejezete kimerítő módon mutatja be. Szabó Márton munkássága jól ismertnek mondható a magyar politikatudomány berkeiben, s ebben a bevezetésben bepillantást nyerhetünk egy hatalmas tudásanyag formálódásáról, fejlődéséről, változásairól. Természetesen a lehetetlenséggel határos mindenre kiterjedő bírálatnál próbálkozni, ezért itt csak saját érdeklődési területem és kompetenciáim határai között maradva és ezekre támaszkodva fogalmazok meg néhány észrevételt, kritikát és kérdést.

Politikaelmélet versus társadalomelmélet. A legáltalánosabb szinten maradva: a szöveg olvasása közben újra és folyton fölmerült bennem az a kérdés, hogy a szerző szerint vajon mi különbözteti meg a politikaelméletet a társadalomelmélettől, a politika világát a társadalom egészének világától. Választott és meggyőződésének megfelelő metodológiai és ontológiai fölvetései ugyanis messze túlmutatnak a politikán. (Egyáltalán nem mellékes, hogy a magyar politikatudományban is, de alighanem a magyar társadalomtudományban is kivételes, hogy egy teoretikus ennyire alaposan és konzekvensen végiggondolja az ontológia kérdéseit.) A bevezetésben mindenesetre ezt olvashatjuk: „A diszkurzív szemlélet szerint a politika elsősorban és alapvetően *egy közösség nyilvános, közös, értelmezett és szabályozott élete és tevékenysége*” (23., eredeti kiemelés). Ebből a meghatározásból már jól érzékelhető a problémám: ennek ugyanis tökéletesen megfelel egy azték kultúra éppúgy, mint a köztársasági Róma; megfelel egy tetszőleges, szervezetenként fölismerhető keresztény felekezet éppúgy, mint egy sportszervezet; egy nagyvállalat éppúgy, mint egy hadsereg. A szerző – természetesen helyeseltető konzisztenciával – a későbbiekben is ragaszkodik ehhez a felfogáshoz, újra és újra elutasítva például az objektív-szubjektív megkülönböztetést, ismételten kiemelve, hogy a társadalmi tényeket az egyéntől függetlennek, de mindig kontingensnek tartja; hogy a beszédre és a nyelvre koncentrálna tudjuk a társadalmi viszonyokat valódi viszonyokként elképzelni és ábrázolni. De minduntalan előjön az alapprobléma: hol és hogyan válik ez a

társadalomelméleti-antropológiai felfogás politikaivá? A szerző természetesen jól ismeri a marxizmus társadalomfilozófiáját: abból a politikai cselekvés és általában a politika autonómiája, sajátyszerűsége köztudottan hiányzik, pontosan azért, mert kiinduló föltevése szerint erre szükség sincs. Számomra úgy tűnik, hogy ebben a formában a diszkurzív politikatudomány is túllövés a célon. Noha Szabó Márton sokszor és sokat foglalkozott Carl Schmitttel, s ebben a könyvben is előkerült az összes ismert schmitti fogalom és probléma, ideértve természetesen a politikai minőség mibenlétét is, a szerző mégis adós marad az ontológiai kérdés megválaszolásával. Értem, hogy nem kíván cselekvéseméletet megfogalmazni (69. oldal), s bár ezt annyiban kvalifikálja, hogy nem 'szociológiai' cselekvéseméletet kíván művelni, 'politikait' sem művel – noha ezeket a kérdéseket egy ilyen ívű munkában érzésem szerint nem lehet megkerülni. Mert ha megkerüljük, valójában már nem a politikáról írunk, hanem minden értelmezett és értelmezésekkel leírt társadalmi jelenségről (legfőljebb több a politikainak ismert példa). Ezzel viszont olyan nagyra tágitottuk a lencsét, hogy abban már mindent egyszerre látunk. A látvány pedig lehet impozáns, de az elemző hozzáadott értéke már nem látszik.

Megérteni versus tudni. 'Nincsen értelmezetlen társadalmi tény, másként fogalmazva: a társadalmi tények mindig értelmezettek.' (A szerző megfogalmazásával: „A társadalmi tények kontextuálisak és konstruáltak.” – 579. oldal.) Ezt az állítást nehéz vitatni. Arról persze már lehet módszertani vitát folytatni, hogy vannak-e nem társadalmi tények: mondjuk a nem emberi környezetre vonatkozó tudományos állítások, igazságok (ideértve az emberre vonatkozó fizikai tények megállapításait is, például, hogy erősen kopaszodom); illetve, hogy ezeket hogyan lehet megkülönböztetni a társadalmi tényektől. Most azonban nem ezt a vitát kívánom kinyitni, hanem az értelmezés filozófiai státusának kérdését vetem föl. A szerző kimerítően ismerteti különböző szerzőket, módszertani iskolákat, amelyek mind megadnak egy-egy értelmezési keretet. De mindegyik valamilyen önmagán túlmutató tényre utal (a tényre utaló szavakat, fogalmakat a 67. oldalon a szerző föl is sorolja, példa: létezik olyan, hogy szimbólum, létezik olyan, hogy diskurzus, stb.). Nekem azonban éppen ezért hiányzik a politikai filozófia alapító atyjának, Szókratész-Platónnak az alapkérdése: igazságos-e, ami az erősek érdekében áll? Akár igennel, akár nemmel felelünk, vagy bármelyik hipotézist állítjuk is föl, azaz bármelyiket igyekszünk is tényként igazolni vagy cáfolni, bizonyosan szükségünk lesz a hermeneutikára, az értelmezés tudományára. Ebben szofisták és filozófusok egyetérthetnek. De a magam részéről kétlem, hogy az értelmezés mint tevékenység, reflexiós mód kimerítő és főleg megnyugtató módon megválaszolná a kérdést. Ugyanis *tudni*, nem pedig csak érteni akarunk. A tényeket ismerni lehet. Az igazságot – mi az igazságosság, mi az érdek; mi az igazságosságról folytatott vita – viszont tudni is. S ha ez így van, akkor a diszkurzív szemlélet valamilyen határokba ütközik: ismeretet tud szolgáltatni, tudást azonban nem, vagy csak töredékesen. Ezek után nem lehet meg-

lepő, hogy egyfelől teljes mértékben egyetértek Szabó Mártonnak az aktivista tudományt illető fenntartásaival, másfelől nem gondolom, hogy a tudományos-pártatlan megismerési szándék mindig 'csak' értelmezésekbe torkollik. Ekkor ugyanúgy föloldódik a tudomány a politikában, mint amikor azt direkt politikai célokra igyekszünk alkalmazni. A politológus szerepe nem lesz más, mint lehetséges, esetleg új, netán érdekes, még 'netánabban' politikailag hasznos értelmezések kidolgozója. Megfordítva: abból, hogy a tudományos nézőpont – ami nem azonos a politikáéval – politikailag hasznos lehet (akár úgy is, hogy – s ebben megint egyetértek a szerzővel – 'fölszabadít', 'megszabadít' bizonyos uralkodó diskurzusok látszólagos kényszerétől), nem következik, hogy a tudomány lényegében ugyanúgy csak narratívákat, diskurzusokat állít elő vagy folytat, mint a szűkebb értelemben vett politikai tér résztvevői.

Értelmezés versus döntés. Nem vagyok teljes mértékben meggyőzve arról, hogy Michael Oakeshott nézetei hézagmentesen illeszkednek Szabó Márton felfogásához, aki Oakeshott-ot mindig úgy idézi, hogy az illeszkedés résmentesnek tűnjön. Ez persze még nem baj: a munka nem Oakeshott-elemzés, tehát a szerző szuverén módon dönthet róla, hogy az idézett szerző érveit miként használja. Nem is az értelmezés hitelességével van gondom, hanem a tartalmi koherenciával. Kétségtelen, hogy Oakeshott nagy ellenfele volt a politikát teljesen racionális tevékenységnek tekintő felfogásnak, amelyet szívesen azonosított a tudománnyal vagy a tudományos megközelítéssel; az sem vitás, hogy a retorikát, a politikai érvelést a politika igazi anyagának tekintette; de Oakeshott – ahogy Szabó a 149. oldalon maga is idézi – a politikában a mérlegelés, a választás *döntéseit* is ugyanennyire hangsúlyozta. Mármost igaz, hogy minden döntéshez tartozik valamilyen értelmezés, előzetes vagy utólagos magyarázat, igazolás, kommentár; de a döntés egyszerűen más státusú tevékenység, helyesebben tett, mint a vitatkozás, az eszmecsere, az indokolás, a meggyőzés, a szónoklás, vagy akár a magányos emlékirat-írás. A második könyv vége felé ez a gondolat újra előkerül, itt Carl Schmitt kapcsán: a szavak, írja Szabó Márton, végső soron eszközök (170. oldal); olykor kimondásuk több, mint megszólalás: cselekvés. Az értelmezés is cselekvés persze, de csak egyike a lehetséges cselekvéseknek. Úgy gondolom, hogy a cselekvésemélet végső soron kivezet a diskurzuselméletből, a diszkurzív politikatudományból, akár akarjuk, akár nem. Igaz, Szabó nem 'szociológiai cselekvéseméletet' kíván kidolgozni (ezt már idéztem), mégsem tudja egészen megkerülni, hogy a kontingencia, a kivételesség, a képviselő/helyettesítés, a példaadás és más – nagyon is értékesen és érdekesen bemutatott és elemzett – cselekvéseiben valami tartalmat is mondjon a politikai, a politikai cselekvés jellemző, fölismerhető, a politikát meghatározni látszó minőségéről. Úgy látom, hogy ezek az Oakeshott–Arendt–Weber–Schmitt tengelyen elhelyezkedő alfejezetek nem illeszkednek igazán jól a diszkurzív politikatudományhoz, ahogyan azt a szerző programszerűen kifejti és megfogalmazza.

Intézmények. A harmadik könyv a „Keretek” címet viseli. Szabó Márton az intézményekre vonatkozó bevett politikatudományi megközelítések mellé a diszkurzív politikatudomány lehetőségeit is föl kívánja tárni. Számomra némileg fölöslegesnek tündek a különböző elméletek összefoglalásai, ilyenekből nagyon sok van már. Ami hiányzik viszont, s itt a hiányt kivételesen megemlítem, az a John Searle nevéhez köthető intézményelmélet („What is an Institution?” *Journal of Institutional Economics*, 2005), illetve annak számos leágazása; valamint az institucionalista közgazdaság-tudomány, amely szintén könyvtárnyi irodalmat tudhat magáénak. Zavarónak találtam a racionális döntések elméletének bemutatását, mert bár Szabó láthatóan törekszik a pontos és hiteles megfogalmazásra (190. oldal), másutt mégis közel kerül ahhoz, amit maga nevez ‘paradisztikus interpretációnak’ (186. oldal), persze ott a diszkurzív politikatudomány egyes bírálóinak fölröva ezt a hibát. A racionális döntések elmélete ugyanis nem ‘teória’ (193. oldal), legalábbis képviselői szerint, hanem ugyanolyan módszertani-elemzési keret, mint bármilyen más hasonló magyarázati séma, azzal a különbséggel, hogy azoktól eltérően igen szikár, konzisztens és ellenőrizhető axiómarendszerrel dolgozik. Ha tetszik, egyfajta diskurzus (akkor persze nem egészen érthető, hogy a szerző miért akar szubsztantív bírálatot megfogalmazni vele kapcsolatban). Természetesen vitatható az a szerzői megállapítás is, hogy a preferenciák eredetére nézve ezzel a módszerrel semmit sem mondhatunk; számos idevágó elmélet létezik. De ha így is volna – azaz egy szűkebb értelemben a preferenciákat egyszerűen adottnak vesszük –, még akkor sem kell lemondani arról a föltevésről, hogy a preferenciákat végső soron az egyén határozza meg, mégpedig éppen azáltal, hogy velük kapcsolatban *döntést hoz*. Persze nem föltétlenül tudatos, átgondolt értelemben (még egy filozófus sem képes erre), hanem egyszerűen abban a korlátozott peremfeltétel-értelemben, hogy az egyén *helyett* más nem tud dönteni. Egy totális diktatúrával való szembeszálláshoz ritka bátorságra van szükség; mégsem mentjük föl *egészen* az alkalmazkodók tömegeit. Ezért beszél a közgazdaság-tudomány kinyilvánított preferenciákról: azt, hogy mi a preferenciám, voltaképpen magam is csak abból tudom meg, hogy *döntök* (választok), illetve *ahogyan* döntök. (Nem egészen érdektelen az analógia a schmitti politika-felfogással: a döntés maga a tartalom.) Továbbá a tökéletes informáltság ma már csak alesetnek számít, igen komplex játékelméleti modellek vannak a tökéletlen informáltság eseteire is (paradigmatikus példa a tőzsde), valamint a különböző stratégiai-valószínűségi cselekvésekre, amelyekben a cselekvők csak föltételezésekkel élhetnek a többi cselekvő magatartására nézve. Claus Offe ezen a téren (a racionális cselekvő modelljének bírálójaként) valószínűleg nem a legjobb forrás. (Tévedés például, hogy a haszonmaximalizálás azért „nem lehet a cselekvés iránymutatója” – idézi Offét a szerző ugyanott (193. oldal) –, mert nem mindig sikerül maximalizálni a hasznot: ez non sequitur.)

Azonban mindez nem annyira fontos, hiszen a szerző konstruktív mondani-valója a diszkurzív elemzés használhatósága a szervezetek, intézmények világá-

ban. Ebből a szempontból nem találtam teljesen meggyőzőnek az okfejtést. Úgy vélem, hogy nagyrészt túlságosan is általános szinten marad, ott viszont nem mond igazán újat. Igazán sokféle szervezetelmélet van, s egyáltalán nem állja meg a helyét, hogy „minden megelőző szervezetelméleti kutatás ‘a természettudomány valóságértelmezésének mintájára fogja fel a társadalmi valóságot’” (Szabó Márton Gelei Andrást idézi, 236. oldal). Hogy más példát ne hozzak: Ronald Coase már 1937-ben az *Economicában* megjelent írásában (*The Nature of the Firm*) fölvetette azt a kérdést, hogy mi is a vállalat; válasza pedig éppen a ‘hagyományos’ (weberi, bürokratikus) szervezetelmélet teljes félretevéséből indult ki. Elemzésére épült később a piacok és hierarchiák (a szintén Nobel-díjas Oliver Williamson híres könyvének címe: *Markets and Hierarchies*) dualitásával operáló institucionalista közgazdaságtan. Egyszóval a szervezetek kutatásában nem csak két paradigma van. Ezért sokkal érdekesebb és távlatosabb részeknek tartom azokat, ahol konkrét politikai elemzések közelébe kerülünk. Kifejezetten szórakoztató volt olvasni a magyar rendszerváltás történetéből azt a kis részt, ahol a KDNP-nek az ellenzéki kerekasztalhoz való csatlakozásáról (kooptálásáról) vitatkoztak az érintettek: itt tényleg az érvek, a vita, az értelmezések döntötték el, hogy a szóban forgó valami tényleg párt-e, s ennek egyik fontos kritériuma az volt, hogy szervezetként létezik-e már. Való igaz, a politikatudománynak (is!) szembe kell néznie azzal, hogy az általa tanulmányozott entitások (pártok, kormányok, államok, mozgalmak) vajon szervezetek, intézmények-e, s ha igen, akkor miképpen. Azt hiszem azonban, hogy a politikai ontológia régóta létező téma, legfőlőbb nem így hívjuk; hiszen ma a politikai rendszerek mibenlétének, természetének osztályozása (ismét?) a legdivatosabb témák közé tartozik. Ebből a tekintetből a hatalomgyakorlás szervezetsége és szervezeti megoldásai különösen is relevánsak. Egy szó mint száz: a harmadik könyv teljesen releváns kérdéseket feszeget, megítélésem szerint talán túl sok időt vesztegetve a szervezet- és intézményelmélet egészére, s ezzel mégis leegyszerűsíti az eleve áttekinthetetlenül nagy szakirodalmat. Viszont nagyon termékenynek látszanak a későbbi kutatások szempontjából azok az észrevételek, amelyek a leíró, s nem is annyira politikatudományi, mint inkább jogi, közjogi, alkotmányjogi paradigma meghaladásának szükségességét és módszereit érintik.

Összefoglalásképpen az alábbiakat tartom fontosnak kiemelni: Szabó Márton műve mindenképpen mérőöldkő, egyszerre összegző és inspiratív, utat mutató munka. Mintaszerűen tartózkodik önmagát mint egyedül lehetséges megközelítést bemutatni; az idézett és fölhasznált szerzőket, klasszikusokat inkább integrálni igyekszik, semmint bírálni őket. A magyar és a nemzetközi politikatudományban is ritka – inkább kiveszőfélben lévő – komplexitással és átfogó igényvel lép föl, így minden olyan olvasó számára ismeretlen távlatokat nyit, aki a politikatudomány valamelyik részterületét műveli. Szinte bizonyos, hogy elképzelései és ötletei sokakat fognak még inspirálni és eligazítani; ennél többre egyetlen szerző sem vágyhat.

KÜLÖNÖS POLITIKATUDOMÁNY

Csepeli György

A recenzió beérkezett: 2020. március 27., véglegesítve: 2020. március 30.

(Szabó Márton: Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés és a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába. Budapest: Osiris Kiadó, 2016.)

Szabó Márton magisztrális művét az Osiris Kiadó jelentette meg 2016-ban. A 693 oldalas könyv egészben mutatja meg Szabó Márton politikatudományi szemléletének radikalizmusát, újdonságát, és relevanciáját.

A mű újdonsága a diszkurzivitás középpontba állítása a politikai valóság megértésében, amiben az a felismerés tükröződik, hogy a politika valósága immanens módon tartalmazza a rávonatkozó interaktív értelmezéseket is. Ha ezt elfogadjuk, akkor a klasszikus, mainstream politikatudományi felfogáshoz képest egy jóval izgalmasabb, ha úgy tetszik titokzatosabb politikai világ tárul elénk, mely a politikai cselekvés kereteit kitágítva, mindenki esetében megengedi a politika valóságának megkonstruálásában való cselekvő részvételt. A politikai folyamatok értelemadás, értelemfejtés felől történő vizsgálata megszűnteti a megértést zsákutcába vezető „objektív–szubjektív”-dichotómiát, s egy olyan politikai valóság megmutatására ad lehetőséget a politika megértésére és magyarázatára vállalkozó tudós számára, mely „egyszerre objektív és szubjektív, és amelyet a politikai ágensek értelmező cselekedetek és cselekvő értelmezések révén közösen hoznak létre és tartanak működésben” (19. o.). A mű hűen mutatja meg a diszkurzív politikatudomány újdonságát, bátorságát, és adekvációját a társadalmi valóságban konstruálódó, zajló, bomló és újraépülő politikai folyamatokhoz.

Miközben a diszkurzív politikatudomány szembenáll a mainstream pozitívista, strukturalista- funkionalista politikatudomány elméleti pozícióival, a szembenállás soha nem éles. Ilyen értelemben mondható, hogy Szabó Márton „szelid politológus”, aki azonban következetes és elszánt a maga által „alternatív szemléletű”-nek nevezett politikatudomány kialakításában (Csepeli, 2014). Könyve meggyőzően mutatja, hogy a szerző milyen következetesen építkezik fejezetről fejezetre előre haladva a diszkurzivitás értelmező tereibe beállított politikai valóság tényeinek bemutatásában, melyet a szereplők, az ügyek, a kutatások és mindezek betetездéseként a politológiai tárgyalása követ.

A könyv újdonsága az episztemológiai részben bontakozik ki igazán, melynek első fejezetében a szerző a politikai tény sajátosságainak meghatározási

lehetőségeit keresi. Fontos megkülönböztetés, hogy a politikai tény és a politológia által politikáinak tartott tény nem azonos. Utóbbit a tudományos praxis termeli ki, melynek jól ismert szakaszai a szelektálás, gyűjtés, feldolgozás, kiértékelés. Az alapvető tényekre épülnek további tények, amelyek együttese teszi lehetővé a politikai folyamatok elemzését. Mindez a mindenkori jelenben zajlik, ami miatt a már elmúlt jelenben született politológiai elemzések politológiai szempontból oly érdektelenek, mint a tegnapi újság. A múltnak nincs politológiája. A múlt politikai tényeinek vizsgálatában a politológus helyét a történész veszi át.

A diszkurzivitás nemcsak a politika valóságát hatja át, hanem kiiktathatatlannul jelen van a politikai valóság politikatudományi rekonstrukciójában. Szabó Márton érzékenyen különbséget tesz a „felfedező” és a „feltáró” politikatudós között, többszörös reprezentációról beszél a politikai ember, a megfigyelő ember, a kutató ember és a közlő ember között. Kár, hogy csak egy mellékmondatban szól a politológiai tudás hatalomhoz való kötődésének különféle szintjeiről és módzatairól, melyeket eufemisztikusan mint „kínokat” jellemez (42. oldal). A diszkurzivitás mint módszertani kiindulás nyilván nemcsak a politika valóságára, hanem a politika valóságának megszólaltatására is érvényes, ezért szívesen olvastunk volna többet arról, hogy a diszkurzivitás miként van jelen az egyes politikatudósok egymásközi kommunikációjában és miként járulhat hozzá a politológiai tudás hatalomhoz való kötődésével együttjáró kínok enyhítéséhez.

A jelek és a jelentések diszkurzív viharában a nyelv kitüntetett helyet foglal el. Heideggert parafrázálva mondhatjuk, hogy a nyelv a politikai lét háza, melynek téglái az élő majd leírt szövegek szavai. Szabó Márton az egymással versengő diskurzuselméletek között biztos kézzel jelöli ki a maga elméletének helyét, a szövegegészekben jelölve meg a politikai hermeneutika tárgyát. A következőkben a megszólalók beszédére összpontosít, azokat Austin beszédaktus elméletéhez visszanyúlva cselekvésként azonosítva. A nyelv ezen a ponton túlmegegy önmagán, s cselekvéssé válik, mely a politikai dráma éltetője és kelesztője. Nagyon fontos, amit a szerző a nem cselekvés, a nem kimondás cselekvés értékéről ír. A szerző leleményesen alkalmazza a politikai életre a kommunikáció szociálpszichológiájából jól ismert igazságot, miszerint az emberek nem tudnak nem kommunikálni, s ez nem lehet másként a cselekvéseket politikailag meghatározó kontextusokban sem.

A nyelven kívüli világ a politikai jelentések erőterébe kerülve messzemenően alkalmas politikai folyamatok és jelenségek generálására. Ezt a szerző a politikai szimbólumok példáján bizonyítja, melyek vizsgálata korai politikatudományi munkásságának egyik kiemelkedően jelentős állomása volt.

Az episztemológiai rész második fejezete a politikatudományi megismerés kulcskérdéseit veszi szemügyre, eredeti és eruditív módon. A szerző konstruktivista, hermeneutikai felfogásához híven abból indul ki, hogy mint a gyöngy-

halász a mély vízbe, a megismerő aktív módon merül le a megismerni kívánt valóságba, annak a mélyéből a felszínre hozva vizsgálatának tárgyait. Ezután következik a szelekció, az értékelés, a kontextualizálás, a tudományos szövegbe foglalás.

A gyöngy, amit a politológus megtalált a mélyben, s felszínre hozva vizsgál, a létezés és megismerés egységében fogant politikai tény, mely nem befejezett, sem nem objektív, sem nem szubjektív. A politikai tény Szabó Márton felfogásában a múlt idő pillanatához kötött, adott térben, helyzetben létező gyakorlat, melynek izgalma onnan való, hogy az érdeklődő megismerő számára kinyitja az értelmezések Pandóra szelencéjét. A politikatudós számára a tények versengő értelmezések kiindulópontjai, melyek sokféle irányban, sokféle módon kapcsolódnak a további tényekhez.

Az értelmezések sokfélesége azért van, mert a tény sosem csak egy jelenben zajló, befejezett esemény, hanem a jövőben lehetséges történések hordozója is, amit Bismarck zseniálisan úgy jellemez, hogy a politika a lehetőségek feltárása („Die Politik ist die Lehre von Möglichkeiten”).

A politikatudomány sem adhatja ennél alább. Minden egyes politikai tény esetében az elemzőnek el kell indulnia a bismarcki nyomon, feltárva, hogy egy-egy politikai tény létrejövésében milyen szerepet játszottak a lehetőségeket a lehetetlen és a szükségszerű között megjelenítő valószínűségek, melyeket a politikai cselekvők távolról sem mindig pontosan látnak. Együtt kavarg bennük a csodavárás, a kishitűség, a meglepetés, az alkalomra való ráérzés. Mindez a nyelv varázslatai révén áll elő a politikai tény nyitott valóságában, mint azt a szerző gazdag szakirodalmi anyagon, Max Weber, Ricoeur, Kosselleck és Gadamer gondolataira támaszkodva kifejti.

A nyitott, befejezetlen politikai tények csak utólag, lezajlásukat, bekövetkezésüket követően válnak a szó konvencionális értelmében tényekké, de keletkezésük idején, valószínűségeként elválaszthatatlan elemük a fikció, amely ha erős a lelkeket megmozgató ígéret, akkor utóbb valóság lesz, további tények kiindulópontja. A politikai tényektől elválaszthatlan nyelvi burok szükségképpen magával hozza a szüntelen dialogizálást, mely a megértő-magyarázó értelem számára szüli az elemzendő anyagot.

Módszertanilag mindebből az a radikális következtetés adódik, miszerint a fogalmak ideális világába zárt elemzés terméketlen, mint Goethe mondja, „fakó minden teória, s a lét aranyló fája zöld”. A megoldást Szabó Márton Lukács György „különös” esztétikai kategóriájában látja, melynek politikatudományi megfelelője a kivétel, a rendkívüli. A lét a kivétel által ütött hasadékon keresztül válik láthatóvá, miközben megtartja diszkurzív, dialogikus természetét. Ezen a meredek úton a kapaszkodást Kierkegaard, Walter Benjamin, Carl Schmitt segíti a szerzőnek.

Az első rész harmadik nagy egysége, amely a politikai tényekkel és a politikai megismerésekkel megkezdett úton tovább kalauzolja az olvasót a disz-

kurzív politikatudomány útján, a politikai történések kereteivel, az intézményekkel, a szervezetekkel foglalkozik. Az intézményeket és a szervezeteket a szakirodalmi kánon szerint meghatározva Szabó szabályszerűen visszatérő interakciók mintázataiként írja le. Szakirodalmi előzményként szóba kerül G. W. Sumner kissé kusza, de mindmáig megkerülhetetlen műve a jogi és egyéb népszokásokról, amelyek a kezdeti emberi csoportok számára tették lehetővé a rendezett, anticipálható kollektív cselekvést. Szabó Márton politikatudománya szempontjából az intézmények diszkurzív megközelítése a járható út, amely kiemeli a konstruktivitást, az ágensek aktivitását, tágra nyitja mozgási körüket. A megismerés és az általánosítás problémájának megoldására, úgy tűnik az intézmények esetében, akár csak a politikai tények esetében, a megismerésre, a megismerés eredményeként lehetséges általánosításra a kivételes állapot bekövetkezése, a szabályszerűség felrugása ad alkalmat. Jó szempont, hogy diszkurzív intézményesedés a politikában a fennmaradás, a fenntartás érdekében a jelentésszerű környezet folyamatos teremtését jelenti, ami- ben az egyéni tetteknek kitüntetett szerep jut.

Itt tér át a szerző a szervezetekre, amelyeket Max Weber nyomán a racionális kollektív cselekvés színtereiként jellemez, kiemelve a környezet és a benne élő, működő szervezet struktúrája közötti kontingenciákat. Igen érdekes és eredeti a szervezetek evolúciós elvek szerinti magyarázata, bár a biológiai evolúcióval való összevetés nem problémátlan, hiszen az utóbbi a gének által történő információ átadása révén írja le a populációk egyedeinek átörökítődsét és az esetleges mutációkat, míg a szervezetek esetében a szervezetspecifikus mémeknek juthat hasonló szerep. A diszkurzív szemléletből logikusan adódik, hogy a szerző az interpretatív szervezETFelfogás mellett teszi le a garast, amely konstruktivista, kommunikatív, életszerű és természetes. A politikai szervezetek sorában az állam és a párt kerül a szerző látókörébe, mindkettőt a nyilvános diszkurzív térbe helyezve láttatja, ahol a résztvevők interakciói működtetik a szervezet valóságát. Itt érdemes lett volna kitérni a politikai mozgalmakra, melyekben a később kifejlődő szervezetek csírái vannak.

A könyv további fejezetei közül két fejezet mindképpen megemlítendő, mert azok nélkül a teljes rendszer csonka lenne. Az egyik ilyen fontos fejezet a politikai színtér szereplőivel foglalkozik, akiket Carl Schmitt alapján a szerző az ellenség–barát–tengely mentén osztályoz, s ebből vezeti le a további kategóriákat, a szövetségeseket, az ellenfeleket, az állampolgárokat, s az idegeneket. A másik fontos fejezet a politikai ügyeket veszi szemügyre, amelyek a politikai tevékenység középpontjában vannak.

A diszkurzív politikatudomány egészével foglalkozó monumentális mű további fejezete a politikai tevékenységet szolgáló kutatásokkal foglalkozik. A politikai folyamatokat leíró, magyarázó, megértető politológiákat tárgyaló fejezet nem epilógus, a szerző módszeréhez híven nem lezárja, hanem kinyitja

a további gondolkodás felé vezető utat, melynek végén már az autentikus politikatudományt látjuk.

A szerző politikatudományi felfogása eredendően interdiszciplináris, nyitott a filozófiai antropológia, a fenomenológia, a szociálpszichológia és a kulturális antropológia irányában. A nyitottság azonban csak kapcsolódás, mely sosem fenyeget a sui generis politikatudományi perspektíva elvesztésével. Ezzel kapcsolatban a szociálpszichológus recenzens kritikaként megfogalmazhatja, hogy a politikatudomány diszkurzív fordulatát a szerző nem ágyazza be a társadalomtudományok korábban megkezdődött fenomenológiai, interpretatív változásaiba, melyek előzményei a szociálpszichológiában, G. H. Mead szimbolikus interakcionizmusa, E. Goffman dramaturgiai szociálpszichológiája, H. Garfinkel etnometodológája, A. Cicourel kognitív szociológiája. Ugyancsak érdemes lett volna kitekinteni a politikai antropológia bölcsőjét hajdan ringató kulturális antropológiára, melynek interpretatív változatát Mary Douglas oly magas fokon művelte. Szabó Márton a politikát mint drámát állítja elénk, amely a maga erejével diszkurzív, konstruált, kontingens létezmódjánál fogva minden más, emberek közötti konfliktusos létmód archetípusa lehetne. Ebben az értelmezésben nagy segítség lehetne Victor Turner leírása a rituális folyamatról, amelynek fázisai a megszegés, a krízis, a jóvátétel és a reintegráció.

A szervezetekről és az intézményekről szóló részben a szerző utalhatott volna a Gervase R. Bushe és Robert J. Marshak nevéhez fűződő, a szervezet-szociológiában úttörő dialogikus szervezetfejlődés elméletére, mely a szervezeti változást a diszkurzív politikatudomány felfogásával maximálisan meg egyezve a szervezeteket dialogikus rendszerekként jeleníti meg. E rendszerekben az egyéni és kollektív cselekvések önszervező, társadalmilag konstruált valóságot hoznak létre, melyeket narratívák, történetek, társalgások, jelentéstudajdonító gyakorlatok működtetnek és tartanak fenn.

A könyv olvasása során a recenzensben felvetődött a gondolat, hogy a politikai folyamatok leírása, értelmezése, hermeneutikai tartalmaik megfejtése szükségképpen időhöz kötött, a mindenkori jelen *nolens volens* múlttá válik, ami felveti azt a kérdést, hogy hol ér véget a diszkurzív politikatudomány, s hol kell átadja helyét a mikro- és pszichohistóriának, amelynek tudósai a politikatudós problémáihoz teljesen hasonló problémákkal kell hogy szembenézzenek.

Nem bírálat, inkább kérdés, hogy a szerző miként nézne szembe a könyv lezárását követő, a politikai tényeket és folyamatokat is mélyrehatóan érintő infokommunikációs technológiai változásokkal, amelyek következményeként a Heidegger által zseniálisan machinációként megsejtett adatalapú beavatkozások a diszkurzivitás lényegéhez tartozó szabadságot kiiktatják a politikai ágensek egymásközi viszonyaiból. Érdekelne bennünket, hogy a szerző azokkal ért-e egyet, akik e változásokat pesszimistán, a totális ellenőrzés lehetséges megvalósulásaként nézik, mint Shoshana Zuboff legutóbb megjelent mű-

vében, vagy inkább optimista-e, s az ellenállás lehetőségét is látja, mint Henry Timms és Jeremy Heimans.

Hankiss Elemér utolsó, életében már meg nem jelent írásában veti fel, hogy az emberi életről való gondolkodás, melynek része a politikáról való gondolkodás is, a kvantummechanika által megnyitott világon át vezet a teljességhez. A Higgs-mezőn túl rejtőzködő ismeretlen és végtelen tartományról írva azt kérdezi; „képtelenség feltételezni azt, hogy ebben a távoli és ismeretlen tartományban a kvantumfizika és a filozófia találkozik, akárcsak a párhuzamosok a végtelenben?” (Hankiss, 2018).

A szerző hatalmas kockázatot vállalt azáltal, hogy két évtizede kilépett a politikatudományi folyóiratok, társaságok, tanszékek által politikatudományként azonosított elméleti és módszertani keretektől, s egy alternatív, a politológiát és a politikát immanens egységben tartó politikatudomány megalapozásába kezdett. A kockázat a recenzens nézete szerint abban van, hogy a politika Szabó Márton által kidolgozott új elmélete nem állhat meg magában. Az új politikaelmélet új lét- és társadalomelméletet feltételez, amelynek megírása még várat magára. Mindent összevetve hálásak lehetünk Szabó Mártonnak, hogy olyan művet alkotott, amelynek előfeltevéseit, módszertanát, eredményeit következetesen végig gondolva eljuthatunk Hankiss Elemér csodálatos kérdéséig.

IRODALOM

- Csepeli György (2014): A szelíd politológus (Szabó Márton: Kötőjelek. Budapest, L'Harmattan Kiadó). *Jog – Állam – Politika*, VI. évf. 2014 évi 3. szám, 157–159.
- Hankiss Elemér (2018): Kvantummechanika és az élet értelme. *Magyar Tudomány*, 179., 10., 1581–1591
- Zuboff, Shoshana (2019): The age of surveillance capitalism
- Timms, Henry–Heimans, Jeremy (2018): New Power: How It's Changing the 21st Century – and Why You Need to Know.

A POLITIKA MINT ÉRTELMEZETT CSELEKVÉS

Gyáni Gábor

A recenzió beérkezett: 2020. április 13., véglegesítve: 2020. április 13.

Szabó Márton politikatudományi életművének a summázatát nyújtja újabb politikai episztemológiai munkájában. A szerző célkitűzése egy új, kellően még nem meghonosodott, diszkurzívnak, interpretatívnek, vagy konstruktivistának nevezett politikatudományi szemléletmód elvi alapjainak a kidolgozása és vitára bocsátása, amely a nyelvi fordulat nyomán kibontakozó humán- és társadalomtudományi diskurzusok sorába illeszkedik. A politika világát a szerző nem pozitív ténytyszerűségében, nem valamiféle adottságként, hanem a politikai cselekvés során, az annak eredményeként előálló viselkedésformák, intézmények és szervezetek világaként mutatja be. A cselekvés, mint szöveg olvasható, és ekképp az értelmezéssel kapcsolódik szorosan össze. Ez így a politika hermeneutikai fogalmi keretbe helyezett szemléletét ígéri Szabó, ugyanakkor fenomenológiai alapra is helyezkedik, hogy a nyilvános és kommunikált politikai cselekvés közegében pillantson a politikumra. Következésképpen a politika fogalma számára nem szubsztantív lényeggel bíró objektivitás, hanem az a szubjektivitás, amely társas kapcsolati formában, egyúttal nyilvánosan hat és létezik. Döntő elem ebben az értelmezés folytonossága, ami nélkül nincs, nem lehet objektiválás, és *par excellence* politikai létezés. A könyv *Keretek* című fő fejezetében, ahol az értelemtulajdonító politikai cselekvés intézményesüléséről, szervezetek keretei közötti működéséről esik szó, Szabó azt állítja, hogy a politika „ténytyszerűsége” a szervezet diszkurzivitásával egyenértékű dologiság. A szervezetek szabályalkotó, szabálykövető, és a szabályokat betartató társadalmi formák is egyúttal. A szervezetek tagjai azon túl, hogy követik, egyúttal értelmezik is a szabályt, következésképpen ők maguk alkotják meg a szervezetek szabályait; másként kifejezve, a szervezeti kereteken belüli cselekedeteikkel ők tartják fenn a szervezeti működést. Mindezek mélyén pedig a saját, másokkal egyeztetett értelmezések, jelentéstulajdonítások bújnak meg. Az egyéni cselekvés azáltal ölt politikai jelleget, hogy szükségképpen túllép a privát élet körén, általánosodik, egyszóval társas jellegűvé válik.

A diszkurzív politikatudomány szemléleti kiindulópontja a tény pozitivistá fogalmának elvetése és helyettesítése azzal, amit a diszkurzív politikai cselekvés elgondolása követel. A politikai tény úgy és azáltal létezik, hogy a politikai cselekvők politikai jelentéssel ruháznak fel valamit, aminek egyszer-

smind politikai jelentőséget is kölcsönöznek. A politika ezáltal nem objektív adottság, hanem keletkeztetett létező. A keletkeztetés eszköze és sajátos közege a nyelv, a nyelviség, tehát a beszéd és az írott szöveg, melynek központi szerepe van a politikai valóság konstituálásában. A nyelv nem járulékos és nem is csak díszítő elem, hanem a politikai akaratot, a politikai képzetet artikuláló, azt objektíváló tényező. Amikor a diszkurzív politikatudomány művelője célul tűzi maga elé a politikai cselekvés megfigyelését és értelmezését, akkor ezeknek a szövegeknek a beható tanulmányozásába vág a megértésük érdekében. Nem csak a hallott és olvasott szövegek hordoznak magukban sajátlagosan politikai jelentést, de még a holt tárgyak is közölhetnek velünk ilyen tudattartalmakat, jóllehet nem épp ezért hozták létre őket annak idején.

A szövegszerű emberi tettek tanulmányozása konkrét nézőponthoz kötött vizsgálódást jelent, amely a politikai eseményeket önnön tapasztalati valóságukban, és nem a szükségszerűségek megnyilatkozásaiként fogja fel; ebből fakad, hogy még a lehetőségek sem sikkadnak el a számbavétel során. A kutató ennek során a politikai tények fikcionalitására is figyel, mert tudja, hogy közvetett módon férhet csupán hozzá a politikai tényekhez. A diszkurzív politikatudomány nem tagadja ugyan a politika törvényelvű megnyilvánulását és ekként való magyarázhatóságát, ami magyarázatot követel, mégis inkább a megértésre helyezi a hangsúlyt. Szabó Paul Ricoeurt, a hozzá igen közelálló teoretikust követi, amikor megállapítja: a megértett, a saját motívumai felől rekonstruált cselekvő nem hagyja ugyanakkor kiaknázatlanul az oksági sorok nyújtotta cselekvési lehetőségeket sem. Ezért az utóbbiak számbavétele sem mellőzhető teljes mértékben a politikatudományi elemzésben.

Az ágensek részéről szüntelenül értelmezett politikai létező, amely cselekvés formájában aktualizálódik (és ebbe valamely szöveg előállítása is beleértendő), a beszédaktus-elmélet szószólói (John L. Austin, John R. Searle) szerint maga is tetteknek számít. Az így tekintett cselekvés – mint konkrét általános a tipikusban, de nem az átlagosban – mutatkozik meg a szemlélő számára. A szervezetszociológiai megközelítés tanulságai szerint a politika olyan egyedi és lokális magatartás, melyre az intézményesedés, valamint a szervezeti keretek között érvényesülő szabályok, hagyományok és normák hatnak alakító módon. A diszkurzív alapokra helyezett politikatudomány azonban, ahogy azt korábban már említettük, nem úgy tekint ezekre a szabályokra és normákra mint eleve adott entitásokra, hanem akként fogja fel őket, mint amelyek csupán *lettek*: hiszen létüket az őket értelmező gyakorlatoknak köszönhetik. Ezért nem azt vizsgáljuk itt, hogy mi a norma és a szabály, hanem azt a „tényt” igyekszünk kideríteni, hogy a politika ágensei, a cselekvő emberek miként értik, és miként alkalmazzák az általuk normaként értett szabályt. A politikatudomány úgy és akkor kerül közel az empirikus vizsgálat során a politizálás tényleges világához, amikor a politikai nyelvet, közvetve az állampolgárok politikaértelmezését firtatja, amely feltárja előtte a cselekvések logikáját.

Szabó Márton episztemológiai szintézise monumentális szellemi alkotás: amellet, hogy kellőképpen átgondolt, az egyes részleteit tekintve is gondosan kidolgozott építmény. Olyan új paradigmaticus megközelítés kiáltványa ez a munka, amely lefekteti az empirikus politikatudomány számára javasolt új irány elvi, fogalmi fogódzóit.

Ha kritikával illehetjük ezt a munkát, akkor abból indulhatunk ki, hogy Szabó számos tekintetben a formális szociológiai megközelítés módszertanát követi, és ez olykor problémákat is felvet. A politikai értelemben cselekvő egyes ember, aki a valóságot értelmezve a társas élet alakítójává válik, csupán a maga elvontságában jelenik meg előttünk. Ennek kapcsán pedig felvethető a kérdés: ez az ágens nem rendelkezik vajon szociológiailag meghatározható minőséggel is, amely árnyalja, valamelyest talán még meg is szabja a politikai viselkedését? Hadd érzékeltessem mindezt egyetlen példával. Szabó sugalmazása szerint mindenki számára *egyaránt* adva van az a lehetőség, hogy – másokkal karöltve – politikai cselekvésbe fordítsa át ennek az értelmezett valóságnak a teremtését, formálását és a megváltoztatását. Valóban így lenne?

A társadalom szociológiai tagoltsága, beleértve a jogok és a materiális, valamint a szimbolikus tőke rendszerint egyenlőtlen eloszlását, legalábbis megkérdőjelezi ezt a feltételezést. Úgy vélem kizárt dolog ennek a posztulált egyöntetűségnek és egyenlőségnek a pusztá lehetősége is. A cselekvőség, az ágencia fogalma mindig konkrét feltételekhez kötött emberi képességet jelöl, s ez nem feltétlenül (csak) antropológiai, hanem kifejezetten történeti „adottság”-ot jelent. A történelmi cselekvőség elméleti irodalmában soha sem beszélnek elvont módon arról a kérdésről, hogy a történelmi ágens képes-e vajon az erőforrásokat úgy ellenőrizni, hogy változtathasson a struktúrán. Ez a képesség ugyanis nem mindenki számára adott egyforma mértékben. Minden emberben megvan ugyan a képesség a cselekvésre, amely éppolyan adottságunk, mint a nyelvhasználat képessége, amely egy meghatározott, nevezetesen az anyanyelv elsajátításának a képessége az emberi faj minden egyes tagja esetében. Viszont a cselekvőség konkrét formája módfelett változatos lehet koronként és kultúránként és még ugyanazon a közösségen belül is sokféleképpen nyilvánulhat meg. Azért is, mert a cselekvés képessége (az azt előkészítő interpretációval együtt) kulturálisan és történelmileg egyaránt determinált létező. Az a „tudás”, amit a cselekvőség feltételez és megkíván, jellemzően egyenlőtlen módon oszlik el a közösség tagjai között; a többség többnyire csak elszenvedi, rutin jellegű ténykedésével éppenséggel fenn is tartja (és nem feltétlenül reflektálja) a struktúrát, ahelyett, hogy módosítana rajta. Ha a helyzet nem ez lenne, akkor olyan fokú dinamizmus hatná át az emberi világot, hogy lehetetlen lenne élni benne.¹

A diszkurzivitás mindent átható mibenlétét tételezve Szabó nem tisztázza kellőképpen a törvényelvű oksági összefüggések helyét és szerepét a politika világában, és ezzel némileg homályban hagyja a diszkurzív és a tisztán dolo-

gi tényezők egymáshoz mért súlyát és jelentőségét a politika konstituálásában és működtetésében. Könyve egy helyén ismerteti ugyan Ricoeur egyik tanulmányát, és el is fogadja a benne foglaltakat, mely szerint ez a kettő kiegészíti egymást. Máshol viszont, ott például ahol az interpretatív szervezetelmélet téziseit fejtegeti, inkább arra hajlik, hogy az oksági determinációnak nincs igazán helye ebben a világban. A szervezet ott részletezett és öt pontban összegzett tulajdonságai között nem utal ugyanis az oksági sorok szerepére a szervezeti működés feltételeit tekintve. Ráadásul meg is bírálja annak a koncepciónak a híveit, akik túl engedékenyek szerinte a nem tisztán fenomenológiai érvelés tekintetében. „Ezen a ponton vitatnám az interpretatív szervezetelméletek azon törekvését, hogy itt fel kellene tárnunk valamilyen mélyen rejtőző értelmezési struktúrát vagy az értelmezések mögöttes jelentéseit. Ugyanis a 'mélyebb jelentés' is jelentés, amely csak akkor létezik, ha valaki megfogalmazta, amely mögött persze újabb jelentéseket lehet találni, *ad infinitum*...”²

Mi itt a probléma? Főként az, hogy a jelentésnek, mint a valóság teremtesének ezzel a kiemelt kezelésével látszólag eltűnik a struktúra, a rögzült jelentés valóságformáló hatásának szerepe az élet formálásából. Ha kiiktatjuk a strukturális determinációt az oksági összefüggések sorából, akkor könnyen elvesztheti a talajt a racionális gondolkodás, miután nincs többé mit magyaráznia. Úgy gondolom azonban, hogy a magyarázat (az okság) és a megértés (az ágensi diszkurzivitás) elméleti összehangolása továbbra is elengedhetetlen a diszkurzív politikatudomány számára is. Ha így van, akkor megkerülhetetlen, hogy kidolgozzuk a kauzalitásnak azt az elméletét, amelyet összhangba hozhatunk a diszkurzivitás itt kifejtett koncepciójával. Szabó a könyvében sokkal inkább lemondani látszik az oksági magyarázatról, mint hogy megkísérelné egy ilyen interaktív kapcsolat bizonyítását.

A formális politikai szociológiai megközelítésnek szükséges velejárója a konkrét meghatározottság fogalmi mellőzése; e megközelítés során így többnyire elvész az időbeliség (a történetiség), valamint a sokféle létező egyidejűségének (a különböző idejűségek egyidejűségének) a figyelembe vétele. Erre az eljárásra (és deficitre) jó példa Simmel szociológiája, ahol empirikus szinten a történeti példálózás helyett antropológiai utalások hivatottak hitelesíteni az elméleti mondandót.³ A politika fogalmának ezt a fajta homogenizálását, egyetlen ideáltípusú és persze időtlen politikai megnyilvánulásra történő leszűkítését a politika diszkurzív koncepciójának a megfogalmazása kívánja meg. A veszteség azonban nyilvánvaló ennek során, különösen, ami a gyakorlati alkalmazhatóságot illeti, amire pedig Szabó nagy hangsúlyt fektet. Erősen kísért ugyanis a veszély, hogy könnyen összerosódnak egymással a jellegükben eltérő politikumok. Ami például a modern kort illeti, a diszkurzivitás úgy mond egyetemes fogalma differenciálatlanul kezeli a nyugati típusú demokráciákat és a kelet-európai típusú diktatúrákat. Történészként is aggályosnak tartom ezt a gyakorlatot, mert egészen nyilvánvaló, hogy a diszkurzív politika Szabó

által képviselt fogalma jószerivel csak a fejlett demokráciák politikai tapasztalatainak felel meg. Ha azonban az általa javasolt fogalmi konstrukció egyetemes érvényre tart számot, akkor ez legalábbis megalapozatlan igénynek tűnik.⁴

Szabó munkája olyan politikaelméleti fejtegetés, amely a metatudomány nyelvén szólal meg. A szerző nem egy összefüggő elméleti konstrukciót alkot, hébe-hóba támaszkodva eközben mások gondolataira, hanem a témát illető elméleti diskurzus anyagának extenzív, ugyanakkor beható, nemegyszer részletező bemutatásával körvonalazza a saját elképzeléseit. Ez a megoldás két problémát is felvet. Az egyik, hogy mivel a politikatudomány körében egy még nem teljesen kifejlett elméleti konstrukcióval van dolgunk, Szabónak olykor más tudományok elméleti diskurzusaihoz kell fordulnia segítség gyanánt; kívált fontosak számára a történetelméleti argumentumok, és persze az elméleti szociológia szintűgy. Nem mindig lehet azonban biztos benne, hogy amit átemel belőlük az adaptáció jegyében, az a politikatudomány nézőpontjából is valóban releváns. Olykor az az érzésem támadt, hogy elmaradt a kíváncsú szelekció és a gondos mérlegelés e tekintetben, és így olyan gondolati elemek is felbukkannak immár a politikatudomány kontextusában, melyeknek ott igazán nincs is helyük.

Erre nézve jellemző eset a szervezet témájának szentelt fejezet, sőt ezeknek a fejezeteknek az egymást követő sora, amely tele van olyan általános szervezetelméleti fejtegetésekkel, amelyek nem feltétlenül vonatkoznak arra, ami a politikai szervezetek sajátosságát képezi. Ezt a visszásságot talán a szerző maga is érezhette, mert egy helyt megjegyzi: „Külön politikai szervezetelmélet egyáltalán nem is létezik.”⁵ Hozzáértés hiányában sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudom a kijelentést, bár bizonyos kétkedéssel fogadom az idézett megállapítást. Ugyanakkor Szabó sem terjeszti ki a diszkurzivitás fogalmának a hatókörét a politikai szervezetek teljes körére. Ez szerintem helyes döntés volt a részéről. Viszont, ő maga korlátozza ezáltal a diszkurzivitásnak, mint a politikum egyetemleges tulajdonságának a konkrét érvényesülését. Ami némileg ellentmond a diszkurzív politikafogalom számára igényelt univerzalitásnak.

Egy további probléma, hogy a metatudományi nyelvezet, a vele egybecsen-gő előadásmód nemegyszer bizonytalanságban tartja az olvasót azt illetően, hogy az, amit olvas, a diskurzust ismertető beszámoló vajon, vagy olyasvalami, ami a szerző *saját* gondolatainak felel meg. A *ki beszél itt valójában?* kérdése ez, amely egy olyan elbeszélői stratégia miatt okoz problémát a befogadás során, amely tudatosan keveri az alanyi teoretizálást és a metatudományi beszédmodot.

S végül: Szabó nagy elánnal merít a történetelméleti diskurzusból, noha csak szelektíven hasznosítja azt. Ehhez kapcsolódva tenném szóvá az egyik feltűnő hiányérzetemet. Az életvilág és az intézményesedés kapcsán, de más-hol is, olyan társadalmasodási, általa általánosodásként megnevezett folya-

matokat és működési módokat ír le, melyek példaszerű konceptualizálását Hajnal István hajtotta végre még az 1930-as években a történelem és a szociológia elvi összeházasítását ecsetelő híres tanulmányában.⁶ Hajnal arra építette saját, állítólag a német szociológia ellenében kidolgozott objektivációs elméletét, hogy a struktúrát nem mint valamilyen, az élet felett lebegő absztrakt „kultúrincset” fogta fel. Helyette úgy definiálta a struktúrát (a formaképződést, ahogy ő nevezte), mint ami a személyes érintkezés révén, egymás érzéseinek, gondolatainak a kicserélésével, a cselekvések egybeigazításával képződik társadalmi forma gyanánt; ez időlegesen eltávolodik ugyan az élet folyásától, de szüntelenül vissza is tér oda, hogy a *személyies* életviszonyokba beleágyazódva lehetővé tegye az élet rendezettségét, miután formát ad neki. Ez az elgondolás egyáltalán nem áll távol attól, amit Szabó az objektiváció fogalmáról ebben a munkájában kifejt; ezért is érdemes lett volna számolnia Hajnal itt érintett elképzelésével. S számos további olyan kurrens történetelméleti argumentációt is megemlíthetnék még, amely jótékonyan segíthette volna a szerzőt elméleti tájékozódásában, így például a *postsocial history* néven ismert elképzelést és más egyebeket.⁷

Szabó munkája fontos hozzájárulás egy olyan, a politikatudományon messze túlmutató humán- és társadalomtudományi elméletalkotási folyamathoz, amely kész szakítani a ténypozitivizmus szemléletmódjával. S Szabó az első lépések egyikét tette meg e tekintetben ezen a szűkebb tudományos területen.

JEGYZETEK

¹ William H. Sewell, Jr. (2005): *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*. Chicago, University of Chicago Press. Különösen a 124–151. oldalak.

² Szabó Márton (2016): *Diszkurzív politikatudomány. Bevezetés a politika interpretatív szemléletébe és kutatásába*. Budapest, Osiris. 245.

³ Lásd például: Georg Simmel (2009): *A társadalmi differenciálódásról. Szociológiai és pszichológiai vizsgálódások*. Ford. Weiss János. Budapest, Gondolat.

A Szabó által képviselt diszkurzív politikafogalom ily értelmű kritikáját korábban már megfogalmaztam. Gyáni Gábor: Mitől és mennyire tényszerű a politika? In: Horváth Szilvia–Gyulai Attila (szerk.) (2019): *Dialógus, vita, diskurzus. Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont–Politikatudományi Intézet–L'Harmattan. 32–34.

⁴ Szabó Márton: i. m. 257.

⁵ Hajnal István (1939): *Történelem és szociológia, Századok*, 1. szám, 1–32; 2. szám, 137–166. Újra-közölve in: Hajnal István (1993): *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Vál., s.a.r., bev., jegyz. Glatz Ferenc. História–MTA TTI. 157–204.

⁶ Miguel A. Cabrera (2004): *Postsocial History. An Introduction*. Ford. Marie McMahan. Lexington Books, Lanham, 2004.

ÚJ KÖNYVEK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

2020. 3. negyedév

Összeállította: Kusztor Éva
Lezárva: 2020. augusztus 31.

JOG, JOGTUDOMÁNY

GRAD-GYENGE Anikó: Egy modern szerzői jog
Wolters Kluwer, 2019. 200 p.

KLEIN Tamás: Sajtószabadság és demokrácia
A sajtószabadság alkotmányos tartalmának jelentésmódosulásai különös tekintettel a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatára
Gondolat, 2020. 553 p.

MÓRÉ Sándor: Nemzetiségek a mai Magyarországon
Politikai képviseletük, érdekképviseletük és jogvédelmük
Gondolat, 2020. 297 p.
(Parlamenti kötetek)

OSZTOVITS András, NEMESSÁNYI Zoltán, VÉKÁS Lajos: A nemzetközi magánjogról szóló törvény kommentárja
HVG-ORAC, 2020. 556 p.

KÖZGAZDASÁGTAN

ÁGH Attila [et al.]: Változó világrend
A bizonytalanság kora a nemzetközi politikában
Noran libro, 2020. 200 p.

CSILINKÓ Ádám: Az ifjú projektitán
Úton a sikeres projekthez
Magánkiad., 2019. 154 p.

Tejvan PETTINGER: Mit tenne Keynes?
Megoldások hétköznapi problémáinkra a legnagyobb közgazdászoktól
HVG Könyvek, 2020. 192 p.

Vernon L. SMITH, Bart J. WILSON: A közgazdaságtan humanizálása
Az erkölcsi érzelmek és A nemzetek gazdagsága a 21. században
Pallas Athéné Kvk., 2020. 235 p.

POLITIKA, POLITIKATUDOMÁNY

BOTOS Máté (szerk.): A politika reprezentációja a kortárs könnyűzenében
L'Harmattan, 2020. 174 p.

ÉBER Márk Áron: A csepp
A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete
Napvilág, 2020. 284 p.

John Lewis GADDIS: A hidegháború
Antall József Tudásk., 2020. 400 p.

Paul Edward GOTTFRIED: A liberalizmus után
Tömegdemokrácia a menedzserállamban
Századvég, 2020. 263 p.

Byung-Chul HAN: Pszichopolitika
A neoliberalizmus és az új hatalomtechnikák
Typotex, 2020. 116 p.

HORVÁTH Szilvia, GYULAI Attila (szerk.): Dialógus, vita, diskurzus
Tanulmányok Szabó Márton diszkurzív politikatudományáról
L'Harmattan Kiadó–Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudomá-
nyi Intézet, 2020. 256 p.

LOSONCZ Alpár, TÓTH Szilárd János: A formakereső ellenállás
Társadalomkritikai tanulmányok
Napvilág, 2020. 385 p.

SZILÁGYI-GÁL Mihály: Apolitizmus
Támpontok az apolitikusság fogalmának megértéséhez
Gondolat, 2020. 112 p.

POLITIKATÖRTÉNET

DÉVÉNYI Anna: Nemzetnevelés-parafrázisok
A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig
Kronosz K., 2020. 275 p.

Peter FRANKOPAN: Selyemutak
Egy új világtörténet
Park K., 2020. 660 p.

JESZENSZKY Géza: Az elveszett presztízs
Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában (1894-1918)
Fekete sas, 2020. 506 p.

TÓTH Ágnes: Németek Magyarországon 1950-1970
Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, 2020. 580 p.

Adam ZAMOYSKI: Varsó, 1920
Hogyan nem tudta Lenin meghódítani Európát?
Rézbong K., 2020. 184 p.

PUBLICISZTIKA, ÉLETRAJZ

ANTAL Attila [et al.]: A karanténnapok hordaléka...
Kossuth, 2020. 208 p.

KEPES András: A boldog hülye és az okos depressziós
Libri Kvk., 2020. 250 p.

KOLOSI Tamás: Polgárnak lenni
Magvető, 2020. 224 p.

Georgi MARKOV: Az Orbán-jelenség
Kairosz, 2020. 160 p.

NYÁRY Krisztián: Általad nyert szép hazát
A Himnusz és a himnuszok kalandos élete
Corvina, 2020. 188 p.

SZABÓ Márton: A temető csillagai
Emléklapok 1942-1962
L'Harmattan, 2020. 196 p.

SZÉNÁSI Sándor: Szabadság, elvtársak!
30 éves a rendszerváltás
Noran libro, 2020. 191 p.

SZOCIOLÓGIA

Mary AIKEN: Cybercsapda
Hogyan változtatja meg az online tér az emberi viselkedést?
Harmat, , 2020. 416 p.

BÁGER Gusztáv, BENDA József: Jövők a gyermek
Adalékok a népességyarapodás társadalmi programjához I.
Veszprémi Humán Tudományokért A., 2020. 430 p.

Ian DOUGLAS: Megbetegít-e a modern technológia?
Bevezetés a XXI. századhoz
Scolar, 2020. 144 p.

Christian GOLLIER: Etikusan eszközértékelés és a jó társadalom
Napvilág, 2020. 245 p.

Tabi JACKSON GEE, Freya ROSE: Mit tenne De Beauvoir?
Megoldások hétköznapi problémáinkra a legnagyobb feministáktól
HVG Könyvek, 2020.192 p.

KALÓ Zsuzsa: Bevezetés a szerhasználó nők világába
L'Harmattan, 2020. 168 p.

KREKÓ Péter: Tömegparanoia 2.0
Az összeesküvés-elméletek és álhírek szociálpszichológiája
Athenaeum, 2020. 304 p.

ABSTRACTS

BEÁTA KOVÁCS
I Fear, Therefore I Am
Fear as Political Identity

This theoretical study seeks to examine the connection between fear and political identity. It is proven that the emotional dimension plays an important role in the process of identity formation and identity-maintenance. In this article, I would like to argue that fear is a universal experience which in some way forms the identity of all and it can have a political relevance as well.

The paper consists of two main parts. The first chapter deals mainly with studies related to fear from the field of social sciences, and it discusses its complex nature. It distinguishes between individual and social levels of fear, and it also differentiates between the universal and the constructed aspect of the studied phenomenon. The second part analyzes political identity as group identity, and it seeks to show the potential connection points between identity and fear.

The most important result of this paper is that it contributes to a topic that is relatively unexplored in the field of political science in Hungary, and it also intends to provide inspiration for future empirical studies.

Keywords: fear, political identity, interdisciplinarity, political theory, social theory, emotions

ISTVÁN KOLLAI
Existence of Nations: Beyond Interests
Emotional and Intellectual Motives in the Formation of National Identities

There is a powerful modernist concept on the formation of national identities, according to which the nation, as we know it today, is a modern and constructed phenomenon. It sheds light so vividly on the interest-based and goal-rational homogenization processes constructing mass loyalties and capitalist markets that attention may be lost to possible emotional and intellectual motives of national identities. Yet, the presence of these motives is basically indicated by the partly emotional-based separatism of modern nationalisms and their demand to provide meaningful explanations of the human history. It reveals that permanent interaction between interest-based, emotional and intellectual motives play a crucial role in the formation of the attitude of “nationness” (i.e. belonging to a nation). By scrutinizing the interactions between these three motives, a research

framework on nationness can be developed that seeks to explain how goal-rational homogenization, emotional-based separatism, and the ethnocentric explanation of history can reinforce each other.

Keywords: nationalism, national interest, separatism, historicism, interrelationship

GRÜNHUT ZOLTÁN

The Value-based Foundation of the Identification with Europe

The paper's aims are fourfold: (1) to propose a typology about integration theories which address 'Europe' as a political project bounded by principal objectives, and which due to their scientific status have the potential to influence political-public discourses and idea-formulations on the same issue; (2) to reveal and identify specific framings behind these theoretical arguments; (3) to relate these framings to certain values as foundations of subjectivity; and finally (4) to examine empirically if people with diverse value-sets and routinized framings have dissimilar perceptions about Europe and due to that, divergent attachment to their Europeanness. The paper strives to point out that identification with Europe is grounded in a certain subjective stance, and this interrelation is a generative logic behind the arguments of integration theories as well. These concepts, thus, mainly have reconstructive and reproductive contributions.

Keywords: Europe, Europeanness, framings, Other, values, integration theories

MÁRTON BENE–MIKLÓS SÜKÖSD

"Others also tried to produce newsreel, but they couldn't"

Newsreel in the Media field During the Coalition Era in Hungary, 1945–1948

This paper explores the production, distribution, and consumption of newsreel in the media field during the multi-party coalition era between 1945 and 1948 in Hungary. Although newsreel had been a key medium of political communication in this era, the topic remained rather under-researched. Relying on Bourdieu's conceptual framework of "fields" and "capitals", we define the characteristics of the media field during this historical period and locate newsreel within that field. First, we introduce the concept of "audience capital" (a novel theoretical innovation). Audience capital refers to A) the size of the audience reached by a given medium and B) the trust of the public in that medium. We discuss the audience capital of competing newsreel by different producers. The paper uses both primary and secondary sources, concerning the political and media history of the era, including quantitative audience research from the period. The results show that newsreel had a large audience, but the audience probably trusted newsreel less than the contemporary party press. Second, we show that early acquisition of the technological production capacity of newsreel as well as cinemas (for showing newsreel) gave the Hungarian Communist Party an important advantage over other producers in the areas

of newsreel production, distribution, and screening. However, economic considerations have remained important to all coalition parties, because party-owned cinemas generated considerable revenue for party financing. Finally, we conduct an original content analysis of the political coverage of the two available newsreels. Our analysis of the Weekly News (the central public service newsreel) shows a cautious, formal-representational approach to politics. In the Mafirt Chronicle (the Communist Party's newsreel), however, clear political considerations were present all along. In strategic periods, these newsreels were also used openly for the propaganda and election campaign purposes of the Hungarian Communist Party.

Keywords: 1945–1948, coalition era, newsreel, media system, media field, political communication, Hungarian Communist Party (MKP), Independent Smallholders, Agrarian Workers and Civic Party (FKgP).

HAJÓSI PÉTER

What is Beyond the Numbers?

A Qualitative Text-based Analysis of the Quarterly Report of Hungarian Blue-chip Companies

Processing texts via computers is gaining momentum in political science and on its border territories. Firstly, I provide an overview of relevant research in public policy, secondly, I examine how text mining can be used at the analysis of Hungarian stock market companies' financial statements. Based on the quarterly reports of the four Hungarian blue-chip companies (OTP, MOL, Gedeon Richter, Magyar Telekom), I test the following hypothesis: 1) it is possible to prove the equity analysts' general opinion on the way how companies communicate towards market participants and 2) there is a connection between the tone of the quarterly reports and market reaction, namely the price and the volatility of the stock prices. I use the statistical software R to provide dictionary-based tone and lexical diversity analysis, as well as, by following the Wordfish method. These steps partially confirm the hypothesis: I have found a significant connection between report tone and market reaction (prices and volatility) and they also prove the analysts' opinion on two of the four companies' communication (Magyar Telekom and MOL). These results confirm that qualitative text mining can be used in the Hungarian market environment. Given the low predicting power of the regression model, however, further analysis is needed, as regards making use of the models in practice. As a consequence, text mining has its relevance in the Hungarian corporate environment, and similarly to other countries, setting up a centralized database collecting financial reports in a unified format would mean a step ahead towards efficient, transparent, and fair communication.

Keywords: text-mining, transparency, stock market, Wordfish, tone analysis

CONTENTS

IDENTITIES AND IDENTITY POLITICS

- *Beáta Kovács*: I Fear, Therefore I Am. Fear as Political Identity 7
- *István Kollai*: Existence of Nations: Beyond Interests. Emotional
and Intellectual Motives in the Formation of National Identities 31
- *Zoltán Grünhut*: The Value-based Foundation
of the Identification with Europe 51

MEDIA VIEWER

- *Márton Bene–Miklós Sükösd*: “Others also tried to produce newsreel,
but they couldn’t”. Newsreel in the Media Field
During the Coalition Era in Hungary, 1945–1948 75

LOOKING OUT

- *Péter Hajósi*: What is Beyond the Numbers?
A Qualitative Text-based Analysis of the Quarterly Report of
Hungarian Blue-chip Companies 107

ANSWER ARTICLE – DEBATE

- *István Harcsa*: Questions and Doubts About the Normative
Social Model(s). Middle Layers in Several Approaches (Discussions) 131

THREE WRITINGS ON A BOOK

- *Zoltán Balázs*: Freedom of Interpretation 155
- *György Csepeli*: Extraordinary Political Science 160
- *Gábor Gyáni*: Politics as an Interpreted Action 166

BOOK WATCH 172

ABSTRACTS 176

TISZTELT LEENDŐ ÉS KORÁBBI SZERZŐINK!

Örömmel értesítjük Önöket, hogy a *Politikatudományi Szemle* 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett **DOI** megjelölést kap. Ezzel a lapunk nemzetköziesedik, mert a különböző keresőmotorok gyorsabban és hatékonyabban tudják cikkeinket megtalálni.

A DOI azonosítót a szerkesztőség **automatikusan** fogja **adni** az egyes cikkeknek. Felépítése a következő lesz: <https://10.30718/POLTUD.HU.2018.2.8>. A törtvonal előtti rész az ún. **DOI prefix**, amit **minden egyes cikk** megkap az előzetes regisztrációnk alapján. Ez tehát egy állandó elem. A POLTUD.HU utal a lapunkra, a többi rész viszont mindig változik, hiszen az aktuális lapszámhoz és oldalszámhoz igazodik. A DOI azonosító örök, ugyanakkor pénzbe kerül. A DOI-t a szerkesztőség szolgáltatásként nyújtja az Önök számára, ezért a költségeket saját maga állja.

Ezzel Önöknek, Tisztelt Szerzők, tehát nincs külön dolguk.

A DOI ugyanakkor kölcsönösségi, viszonyossági alapon működő rendszer, ezért elvárásokat fogalmaz a szerkesztőségekkel és a szerzőkkel szemben.

Tisztelettel kérjük Önöket, hogy ezentúl az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tüntessék fel az **adott cikkre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót** [például laptársunknál, a Socio.hu-nál a következő azonosítóról van szó: <https://10.18030/socio.hu.2018.1.69>]. Az egyes cikkek hivatkozását a következő helyen találja meg: <https://search.crossref.org/>

A CrossRef-regisztrációnk során, ami lehetővé teszi a DOI használatát, szerkesztőségünk vállalta, hogy elfogadja ezt a feltételt, azaz minden cikknél feltünteti a szakirodalmi hivatkozásokhoz tartozó DOI azonosítót. Kérjük tehát, hogy Önök is tegyenek eleget ennek az egyébként nem túl nagy kérésnek. Amikor készítik az irodalomjegyzéket, másolják be a vonatkozó cikkhez tartozó DOI azonosítót, és illesszék be a hivatkozás végére.

Kérjük, ne feledjék, mindig a teljes azonosító feltüntetésére van szükség!

Örülünk együtt ennek az újdonságnak!

Üdvözlettel,

a *Politikatudományi Szemle* szerkesztősége

SZERZŐINKHEZ

(A PUBLIKÁLÁS FELTÉTELEI)

1. A Politikatudományi Szemle című referált folyóirat magyar nyelven beküldött kéziratokat – tanulmányokat és könyvrecenziókat – fogad el.
2. A kéziratok minimális terjedelme tanulmányok esetén 40 000 karakter, recenziók esetén 15 000 bruttó (azaz szóközökkel együtt értendő) karakter. A kéziratok maximális terjedelme tanulmányok esetén 50 000, kivételes esetben 60 000 leütés, a recenzióké pedig 25 000 leütés lehet. Az egyes szakterületeket áttekinteni kívánó „state of the art” illetve a „review of article” műfajú szövegek esetében a minimális karakterszám 30 000 a maximális 50 000 bruttó leütés lehet.
3. A kéziratokat Word formátumban kérjük a *posze@tk.mta.hu* címre elküldeni.
4. A kéziratnak tartalmaznia kell:
 - a. egy magyar szöveg-összefoglalót;
 - b. egy angol nyelvű szöveg-összefoglalót (abstract);
 - c. kulcsszavakat, valamint
 - d. a szerző titulussát és pontos munkahelyi adatait. A szerző neve a tanulmány felett szerepeljen.
5. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt betű* alkalmazható; ritkítás, aláhúzás, vastag betű, csupa nagybetű csak egészen kivételes esetben fogadható el.
6. A közvetlen hivatkozásokat a szövegtörzs tartalmazza, ezek ne jegyzetekben szerepeljenek. Minden idézetet, hivatkozást igénylő állítást vagy kifejezést követően zárójelben tüntessék fel a szerző vezetéknévét, az idézett vagy hivatkozott mű publikálásának évszámát és – ha szükséges – az idézett oldalakat a következő formában: (Arendt, 1992: 25.) vagy (Arendt, 1992: 135–138.).
7. A jegyzetek a főszöveg kiegészítéseit tartalmazzák (tehát nem hivatkozásokat). A jegyzetek helyét a tanulmányon belül felső indexben lévő arab számmal jelölik (így: ¹), a jegyzeteket pedig kérjük a szöveg végén számozott formában elhelyezni. Indokolt esetben lábjegyzet alkalmazható, amelyet – ha csak kis

számban fordul elő – a szövegben csillaggal (*) kell jelölni, s az oldal alján kell elhelyezni.

8. Kérjük, hogy a felhasznált irodalom jegyzéke csak a ténylegesen hivatkozott publikációkat tartalmazza. Az explicit módon hivatkozott forrásokon kívül az irodalomjegyzék legfeljebb még 10–15 forrásmegjelölést tartalmazhat.

A Politikatudományi Szemle 2018. évi 2. számától minden cikkünk egyedi internetes azonosítót, úgynevezett DOI megjelölést kap. Kérjük szerzőinket, hogy az irodalomjegyzékben jelzett hivatkozások és szakirodalmak **mindegyikénél** tüntessék fel az **adott cikkre vonatkozó PONTOS és TELJES DOI azonosítót, így: [https://doi.org/...](https://doi.org/)**

9. Az irodalomjegyzéket a tanulmány végén közöljük, a következőképpen oldva fel a szöveg közti utalásokat:

a) könyveknél:

Arendt, Hannah (1992): *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa.

b) tanulmánykötetben, gyűjteményes kötetben megjelent szövegek esetében: Mickiewicz, Ellen (2000): Institutional Incapacity, the Attentive Public, and Media Pluralism in Russia. In: Richard Gunther and Anthony Mughan (eds.): *Democracy and the Media*. Cambridge, Cambridge University Press. 29–79.

c) folyóiratban megjelent tanulmány esetében:

Selck, J. Torsten (2004): On the Dimensionality of European Union Legislative. *Journal of Theoretical Politics*, Vol. 16, No. 2. April, 203–222. pp. <https://doi.org/10.1177/0951629804041119>

10. A táblázatokat és az ábrákat megfelelően formázva, az eredetüket feltüntetve, a szövegbe építve kérjük. A fekete-fehér ábrákat Excel formátumban, a közlés előtt kérjük mellékelni. A táblázat formázási szabálya:

1. táblázat. Cím.

elnevezés	adat 1	adat 2
párt 1	33,0	0,33
párt 2	34,0	0,34
párt 3.	33,0	0,33
Összesen	100,0	1,00

* megjegyzés.

Forrás:

11. A szerkesztőségbe beérkezett – formailag megfelelő – kéziratokat a szerkesztőség előzetes szűrése után két opponensnek küldjük ki. Az opponensek szerzők nevének feltüntetése nélkül kapják meg a kéziratokat. A közlés feltétele két opponens támogató véleménye. Az opponensek által javítandónak értékelt kéziratokat átdolgozásra visszajuttatjuk a szerzőkhöz. A két opponens egybehangzó elutasítása esetén a kéziratot nem publikáljuk.

12. Kézirat beérkezési és lehetséges közlési határideje.

beérkezési határidő	a közlés első lehetséges határideje
január 15.	első szám
március 15.	második szám
május 31.	harmadik szám
szeptember 15.	negyedik szám

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot, hogy az egyes cikkek közlési sorrendjét, maga határozza meg.

13. A szerkesztőség a beérkezett kéziratokért honoráriumot nem fizet.

Köszönjük, hogy megfelelően előkészített kézirat beküldésével segítik munkánkat.

Folyóiratunk megvásárolható az alábbi könyvesboltokban,
ára 1590 forint, előfizetőknek 890 forint.

Előfizethető a szerkesztőség postacímén (1453 Budapest, Pf. 25.),
valamint a *posze@tk.mta.hu* e-mail címen.
Az előfizetés ára egy évre: 4100 forint.

ELTE BTK Könyv- és Jegyzetbolt
Bp., V., Múzeum krt. 6–8.

ELTE Könyvesbolt
Bp., V., Kecskeméti u. 10–12.

ÍRÓK BOLTJA
Bp., VI., Andrássy út 45.

MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
Bp., IX., Budapest, Tóth Kálmán u. 4.